Edward Hallett Carr

Ryska revolutionen: Från Lenin till Stalin

1979

Originaltitel: *The Russian revolution: from Lenin to Stalin (1917-1929)*

Översättning: Jaak Talvend. Svenska upplagan 1981.

Innehåll

Förord 1
1. Oktober 1917 2
2. Två världar 6
3. Krigskommunismen 12
4. Ett andrum under NEP 17
5. Det nya sovjetsystemet 21
6. Saxkrisen 27
7. Lenins sista dagar 33
8. Stalins uppgång 36
9. Sovjetunionen och västländerna (1923-1927) 45
10. Sovjetunionen och östländerna (1923-1927) 50
11. Planhushållningens början 56
12. Nederlag för oppositionen 61
13. Jordbrukets dilemma 65
14. Industrialiseringens växtvärk 69
15. Den första femårsplanen 74
16. Kollektiviseringen av bonden 80
17. Diktaturens mönster 85
18. Sovjetunionen och världen (1927-1929) 91
19. Återblick på revolutionen 97

Förord

Färdigställandet av det stora verket *History of Soviet Russia* har upptagit de senaste trettio åren av mitt liv. Det ligger nu färdigt i fyra avsnitt: *The Bolshevik Revolution, 1917-1923;*[1] *The Interregnum, 1923-1924;*[2] *Socialism in One Country, 1924-1926;*[3] *Foundations of a Planned Economy, 1926-1929*. Det är ett verk som grundar sig på långvarig forskning och som riktar sig till specialister. Under detta arbete har jag känt att det kunde finnas utrymme för en kortare bok av ett helt annat slag, som koncentrerat lägger fram samma grundfakta utan några längre avvikelser in i forskningens värld och dess notapparater, som är avsedd för den vanlige läsaren och för den som för första gången kommer i kontakt med ämnet. Resultatet har blivit föreliggande korta historik. Skillnaderna i omfång och inriktning har lett till en helt ny uppläggning. Det finns knappast en enda mening som står kvar oförändrad från det större verket.

Ryska Revolutionen: Från Lenin till Stalin 1917-1929 täcker samma tidsrymd som det större verket. Detta är en period där det (till skillnad från senare år) finns gott om samtida sovjetiska källor. Det är också en period som frambringade embryot till mycket av det som senare kom att styra den sovjetiska historiens förlopp. Man bör veta vad som hände då för att förstå det som inträffade sedan. Att renodlat beskriva 1920-talet som en övergång från Lenins ryska revolution till Stalins ryska revolution vore en grov förenkling. Dock är det ett sätt att förkroppsliga ett viktigt historiskt förlopp vars slutfas fortfarande ligger en bra bit in i svårgenomskådlig framtid.

Mina många vänner och kolleger som är nämnda i förorden till de olika volymerna av den större sovjetiska historien är tack värda även som indirekta bidragsgivare till föreliggande bok. Ett speciellt tack är jag skyldig professor R W Davies, som var medförfattare till första volymen av *Foundations of a Planned Economy, 1926- 1929*, för hans sakkunniga kritiska granskning av kapitlen om industrialisering och planhushållning. Jag har också med stor behållning läst professor Alec Noves kortfattade *Economic History of the USSR*.[4] Än en gång krävs ett varmt tack till Tamara Deutscher för hennes osvikliga stöd i sammanställningen av denna bok.

Den 7 november 1977 E. H. Carr

---

[1] På svenska: Ryska revolutionen 1917-1923, del 1 och Ryska revolutionen del 3.
[2] På svenska: Mellan Lenin och Stalin.
[3] På svenska: Personligheter (ur del 1); Debatten om "socialism i ett land" och Oktobers lärdomar. (ur del 2) ; Kommunistiska internationalens program (ur del 3)
[4] Utdrag som omfattar perioden 1926-35: Sovjets ekonomiska utveckling

1. Oktober 1917

Ryska revolutionen 1917 utgjorde en vändpunkt i historien. Av framtida historiker kommer den kanske att ses som den viktigaste händelsen under 1900-talet. I likhet med den franska revolutionen kommer den ryska länge ännu att ge upphov till en polarisering av människors uppfattningar. Vissa kommer att se den som en milstolpe i mänsklighetens frigörelse från tidigare förtryck, medan andra kommer att fördöma den och kalla den ett brott och en katastrof. Ryska revolutionen innebar det första öppna hotet mot det kapitalistiska system som nått sin höjdpunkt i Europa mot slutet av 1800-talet. Att den inträffade när första världskriget rasade som intensivast, delvis som ett resultat av kriget, var ingen tillfällighet. Kriget hade inneburit ett mördande slag mot den internationella form av kapitalism som hade existerat före 1914 och avslöjat dess inneboende instabilitet. Revolutionen kan uppfattas både som en följd av och som en orsak till kapitalismens nergång.

Men även om 1917 års revolution fick en världsomfattande betydelse, var den samtidigt djupt rotad i specifikt ryska förhållanden. Den imponerande fasad som tsarens envälde vänt mot omvärlden hade dolt en stagnerad jordbruksekonomi, som knappast hade gjort några mer betydande framsteg sedan de livegna befriades, samt en hungrande och orolig bondeklass. Sedan 1860-talet hade terroristgruppers verksamhet orsakat återkommande utbrott av våld och förtryck. Under denna period uppkom narodnik-rörelsen, senare efterträdd av det Social-revolutionära partiet (SR), som vände sig till bönderna: Efter 1890 började industrialiseringen lämna varaktiga spår i den primitiva ryska ekonomin, och uppkomsten av en allt mer inflytelserik och förmögen klass av industri- och finansmän, som i mycket stor utsträckning var beroende av utländskt kapital, gjorde att vissa västerländska liberala uppfattningar började tränga in. Dessa fann sitt dittills kraftigaste uttryck i Kadet (Konstitionella demokratiska) partiet. Men samtidigt med denna utveckling växte ett fabriksproletariat fram och de tidigaste symtomen på oroligheter uppträdde bland proletärerna. De första strejkerna ägde rum på 1890-talet. Utvecklingen avspeglade sig i grundandet år 1898 av det marxistiska Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet Lenins, Martovs och Plechanovs parti. Oron som sjöd under ytan utlöstes av de besvikelser och den förnedring som det rysk-japanska kriget innebar.

Den första ryska revolutionen år 1905 var av blandad karaktär. Den var en resning bland borgerliga liberaler och konstitutionalister mot ett egenmäktigt och föråldrat envälde. Den var en resning bland arbetare, som utlösts av den ohyggliga ”blodiga söndagen” och som ledde till valet till den första sovjeten av arbetardeputerade i Petersburg. Den var en omfattande resning bland bönderna, spontan och utan samordning, som i många fall tog sig ytterst svåra och våldsamma uttryck. Dessa tre trådar vävdes aldrig samman och revolutionen slogs lätt ner, till priset av vissa konstitutionella eftergifter som till stor del blev förändringar på pappret. Samma faktorer inspirerade revolutionen i februari 1917, men denna gång förstärktes och dominerades de av krigströtthet och allmänt missnöje med krigföringen. Endast tsarens abdikation kunde hejda revoltens flodvåg. Enväldet störtades och en proklamation utfärdades om en demokratisk provisorisk regering på bemyndigande av duman. Men revolutionens hybridkaraktär framträdde genast på nytt. Sida vid sida med den provisoriska regeringen återuppbyggdes petrogradsovjeten huvudstaden hade ändrat namn år 1914 – efter 1905 års modell.

Revolutionen i februari 1917 medförde en ström av tidigare landsförvisade revolutionärer som nu återvände till Petrograd från Sibirien och från landsflykt utomlands. De flesta tillhörde någon av de båda flyglarna – bolsjeviker och mensjeviker – inom det Socialdemokratiska arbetarpartiet eller det Social-revolutionära partiet (SR). I petrogradsovjeten fann dessa en färdig plattform. Till en del var sovjeten medtävlare till den provisoriska regering som bildats av de konstitutionella partierna i den gamla duman; man skapade uttrycket ”den dubbla makten” för att beskriva ett dubbeltydigt förhållande. Men sovjetens ställning var inte heller

så entydig i början. Marx' historiebeskrivning hade förutsatt två skilda och på varandra följande revolutioner – den borgerliga och den socialistiska. Medlemmarna i sovjeten nöjde sig, med få undantag, med att definiera händelserna i februari som den ryska borgerliga revolution som skulle upprätta en borgerligt-demokratisk regim efter västerländsk modell, och hänsköt den socialistiska revolutionen till en ännu inte fastställd kommande tidpunkt. En naturlig följd av denna uppfattning var att man inledde ett samarbete med den provisoriska regeringen, och detta var något som stöddes av de båda första bolsjeviker i ledande ställning som återvände till Petrograd, nämligen Kamenev och Stalin.

Lenins dramatiska ankomst till Petrograd i början av april gjorde slut på denna betänkliga kompromiss. Lenin angrep, till en början ensam till och med bland bolsjevikerna, uppfattningen att den dåvarande ryska resningen var en borgerlig revolution och ingenting mer. Som situationen utvecklade sig efter februarirevolutionen bekräftades Lenins uppfattning att den inte inskränkte sig till borgerskapet. Det som följde på enväldets sammanbrott var mer än en förgrening av styret (”den dubbla makten”); det var en total maktspridning. Stämningen bland såväl arbetare som bönder, den stora majoriteten av befolkningen, var en enorm lättnad över befrielsen från en svår plågoande, åtföljd av en innerlig önskan att få vara i fred och sköta sina angelägenheter efter eget behag samt en övertygelse att detta på något sätt var både möjligt och viktigt. Det var en massrörelse som red på en enorm våg av entusiasm och utopiska visioner om en mänsklighet befriad från de bojor som lagts på den av en fjärran, despotisk makt. Man hade inget till övers för de västerländska principer om parlamentarisk demokrati och en konstitutionell styrelse som proklamerats av den provisoriska regeringen. Tanken på en central myndighet avvisades stillatigande. Lokala sovjeter av arbetare och bönder växte upp över hela Ryssland. En del städer och distrikt utropade sig själva till sovjetrepubliker. Fabrikskommittéer av arbetare hävdade en oinskränkt bestämmanderätt inom sitt område. Bönder bemäktigade sig jord och delade upp den sinsemellan. Och allting annat överskuggades av kravet på fred och ett slut på ett blodigt och meningslöst krigs fasor. Soldatkommittéer valdes inom militära enheter, alltifrån stora brigader till små kompanier, och man krävde ofta att officerare skulle tillsättas genom val och ifrågasatte deras myndighet. Arméer vid fronten kastade av sig den militära disciplinens bojor och började sakta upplösas. De flesta bolsjeviker såg denna allomfattande revoltrörelse mot överheten som en inledning till förverkligandet av deras drömmar om en ny samhällsordning; de hade varken vilja eller möjlighet att motstå den.

När Lenin därför gav sig i kast med en beskrivning av revolutionen i sina berömda ”april-teser” blev resultatet en både klarsynt och förutseende diagnos. Han beskrev det som hade inträffat som en revolution i övergången från ett första stadium, som hade lagt makten i bourgeoisins händer, till ett andra stadium, som skulle överföra makten till arbetarna och fattigbönderna. Den provisoriska regeringen och sovjeterna var inte varandras bundsförvanter utan motståndare som representerade olika klasser. Målet var inte en parlamentarisk republik utan ”en republik bildad av sovjeter av arbetares, fattigbönders och bönders deputerade från hela landet, som växer fram underifrån”. Socialismen kunde definitivt inte införas på en gång. Men som första steg skulle sovjeterna ta kontrollen över ”samhällets produktion och distribution”. Genom de olika skeendena under sommaren 1917 försäkrade sig Lenin gradvis om sina partibröders lojalitet gentemot detta program. I sovjeterna var framstegen lång-sammare. När en allrysk sovjetkongress – det första försöket att skapa en central sovjetorgani-sation med en permanent exekutivkommitté – sammanträdde i juni, tillhörde 285 av de drygt 800 delegaterna SR, 248 hörde till mensjevikerna och bolsjevikerna svarade för bara 105. Det var vid detta tillfälle som Lenin till svar på en utmanande fråga gjorde det förhånade uttalandet att det fanns ett parti i sovjeten som var berett att ställa sig i regeringsposition: bolsjevikerna. Allt eftersom den provisoriska regeringens prestige och auktoritet försvagades, växte snabbt bolsjevikernas inflytande i fabrikerna och i armén. I juli beslöt den provisoriska regeringen att väcka åtal mot dem för bedrivande av undergrävande propaganda i armén och

för att fungera som tyska agenter. Flera av ledarna arresterades. Lenin flydde till Finland, varifrån han stod i ständig brevförbindelse med partiets centralkommitté, som nu arbetade underjordiskt i Petrograd.

Det var under denna ofrivilliga frånvaro från händelsernas centrum som en av de mest berömda och mest utopiska av Lenins skrifter kom till: *Staten och revolutionen*, en studie i Marx' statsteori. Marx hade inte bara predikat att den borgerliga staten skulle omintetgöras av den proletära revolutionen, utan också skådat längre fram och förutsagt att efter revolutionens seger och en övergångsperiod av proletariatets diktatur skulle staten tyna och slutligen helt dö bort. Vad proletariatet behövde i segerns ögonblick var, enligt Lenin, ”endast en stat på väg att dö bort, det vill säga så funtad att den genast börjar dö bort och inte kan låta bli att dö bort”. Staten hade alltid varit ett redskap för klassherravälde och förtryck. Kommunismens klasslösa samhälle var oförenligt med existensen av en stat. Lenin gjorde en sammanfattning i en egen aforism: ”Så länge staten existerar finns det ingen frihet. När friheten existerar kommer det inte att finnas någon stat.” Lenin hade studerat Marx ingående, men han hade dessutom ett känsligt öra för den revolutionära sinnesstämningen bland arbetare och bönder, vilkas entusiasm eldades under av utsikten att slippa ur den mäktiga och allestädes närvarande statens bojor. *Staten och revolutionen* var en slående syntes av Marx' läror och strävandena bland de outbildade massorna. Partiet nämndes knappast alls i skriften.

Sedan Kornilov, en general på högerflygeln, hade gjort ett misslyckat försök att ta makten, hade bolsjevikerna i september nått en så stark ställning att de hade majoritet i petrograd- och moskvasovjeterna. Efter en viss tvekan tog Lenin på nytt upp slagordet ”All makt till sovjeterna” – en direkt utmaning mot den provisoriska regeringen. I oktober återvände han i förklädnad till Petrograd för att vara närvarande vid ett möte med partiets centralkommitté. Genom hans övertalning beslöt kommittén med endast två reservanter, Zinovjev och Kamenev, att förbereda sig på ett omedelbart maktövertagande. Förberedelserna sköttes främst av en revolutionär militärkommitté som hade bildats av petrogradsovjetens exekutiva kommitté och som bolsjevikerna nu hade full kontroll över. Trotskij, som hade slutit sig till bolsjevikerna efter sin återkomst till Petrograd under sommaren, spelade en framträdande roll i planeringen av verksamheten. Den 25 oktober (enligt den gamla kalendern, den 7 november efter den västerländska kalendern som infördes några månader senare) ockuperade de röda gardena, som främst bestod av fabriksarbetare, viktiga positioner i staden och ryckte fram mot Vinterpalatset. Det blev en oblodig kupp. Den provisoriska regeringen gav sig utan motstånd. Några av ministrarna arresterades. Premiärministern Kerenskij flydde utomlands.

Kuppen hade planerats sammanfalla med den andra Allryska kongressen av sovjeter av arbetar- och soldatdeputerade som inleddes kvällen därpå. Bolsjevikerna var nu i majoritet – 399 av totalt 649 delegater – och tog ledningen i förhandlingarna. Kongressen förklarade den provisoriska regeringen avsatt och förkunnade att makten överflyttats till sovjeterna. Den antog enhälligt tre viktiga dekret, varav de båda första hade föreslagits av Lenin. Det första var en proklamation i ”arbetar- och bonderegeringens” namn som lade fram ett förslag till krigförande folk och regeringar att inleda underhandlingar om en ”rättvis och demokratisk fred” utan annekteringar eller krigsskadestånd. Den vände sig speciellt till ”de klassmedvetna arbetarna i mänsklighetens tre mest framskridna nationer” – Storbritannien, Frankrike och Tyskland – med en begäran om hjälp att få slut på kriget. Det andra var en jordförordning som författats av SR och som var påverkad av de småborgerliga strävandena bland bönderna snarare än bolsjevismens mer långsiktiga teorier om ett socialiserat jordbruk. Godsägarnas äganderätt till jorden upphävdes utan kompensation; endast den jord som tillhörde ”vanliga bönder och vanliga kosacker” undgick konfiskering. Den privata äganderätten upphävdes för alltid. Rättighet att bruka jord tilldelades ”alla medborgare (utan avseende på kön) i den ryska staten som önskar odla den genom eget arbete”. Rätten till mineraler och andra underordnade rättigheter förbehölls staten. Köp, försäljning och utarrendering av jord, samt bruk av anställd

arbetskraft förbjöds. Detta var en deklaration för de små, oberoende bönderna som odlade sin lott med sin egen och familjens arbetskraft, och den tjänade framför allt deras syften. Det slutgiltiga beslutet i jordfrågan hänsköts till den framtida konstituerande församlingen. Det tredje dekretet, som lagts fram av Kamenev som ledde förhandlingarna vid denna session, innehöll föreskrifter om upprättande av ett Folkkommissariernas råd (Sovnarkom) som skulle tjäna som en provisorisk arbetar- och bonderegering och styra landet på bemyndigande av den Allryska kongressen av sovjeter och dess exekutiva kommitté tills den konstituerande församlingen hade sammanträtt.

Det fanns flera framträdande drag i dessa uttalanden. Lenin hade avslutat sitt tal i petrogradsovjeten några timmar tidigare med de djärva orden: ”I Ryssland måste vi ägna oss åt att bygga den proletära socialistiska staten”. I de mer formella dekret som utfärdades av sovjetkongressen höll man begrepp som ”staten” och ”socialismen” i bakgrunden. I segerns entusiasm, då den gamla staten med åtföljande plågor var på väg att sopas undan, var det ingen som var speciellt angelägen att ta itu med problemet att bygga upp en ny stat. Revolutionen var internationell och tog ingen hänsyn till nationella gränser. Arbetar- och bonderegeringen var inte avgränsad eller utstakad till ett visst territorium; det gick inte att förutsäga den yttersta gränsen för dess maktutövning. Socialismen var ett ideal för framtiden; i sin presentation av dekretet om fred förde Lenin fram att arbetarnas seger skulle ”bana väg för fred och socialism”. Men inget av dessa dekret nämnde socialismen som revolutionens syfte eller dess mål; revolutionens innehåll och omfattning lämnades åt framtiden att avgöra.

Slutligen antog man utan invändningar den gest av hänsynstagande till den konstituerande församlingens myndighet i sista hand som efteråt verkar märkligt ologisk. Från februari och fram till oktober hade både den provisoriska regeringen och sovjeterna krävt en konstituerande församling – den traditionella demokratiska proceduren för att lägga fram ett utkast till en ny grundlag. Man hade bestämt datum för valet till den 12 november. Lenin ville inte, eller kände inte sin position tillräckligt stark för att upphäva detta beslut. Som man kunde vänta sig med en valmanskår som till större delen hörde hemma på landsbygden gav röstfördelningen absolut majoritet åt SR – 267 av 520 deputerade; bolsjevikerna fick 161 och resten fördelades på ett stort antal fraktionsgrupper. När de deputerade sammanträdde i januari 1918 var arbetar- och bonderegeringen fast etablerad i Petrograd och kunde knappast tänkas abdikera till förmån för en grupp som representerade den förvirrade sinnesstämningen på landsbygden två månader tidigare. Bucharin talade om ”den vattendelare som för närvarande delar denna församling i...två oförsonliga läger, principiella läger...för socialism eller mot socialism”. Församlingen lyssnade sig igenom mycken resultatlös retorik. Sent på kvällen ajournerade man sig, varpå regeringen med maktmedel förhindrade att man samlades på nytt. Detta var ett avgörande ögonblick. Revolutionen hade vänt ryggen åt den borgerliga demokratins konventioner.

Den första av revolutionens följder som drabbade västvärlden och som väckte fasa och förtrytelse var att man drog sig ur kriget och övergav de allierade mitt under den rasande slutkampen med Tyskland. När detta oförlåtliga svek snabbt följdes av åtgärder som förnekande av tidigare ryska regeringars skulder och expropriation av jord och fabriker, och när revolutionen tillkännagavs som första stadiet av en revolution som var ämnad att svepa fram över Europa och världen, framstod den som ett principiellt angrepp på hela det västerländska kapitalistiska samhället. Detta hot togs dock inte speciellt allvarligt. Det var få människor i västvärlden som till en början föreställde sig att den revolutionära regimen i Ryssland skulle kunna överleva längre än några få dagar eller veckor. Inte ens bolsjevikledarna själva trodde att de skulle kunna hålla ut i längden om inte arbetarna i kapitalistländerna stödde dem genom att resa sig i uppror mot sina egna regeringar.

En sådan skepticism var fullt förståelig. De uttalanden som arbetar- och bonderegeringen författade nådde knappast längre än Petrograd och ett fåtal andra större städer. Inte ens i

sovjeterna hade bolsjevikerna ännu ett enhälligt stöd; och det var mycket osäkert i vilken utsträckning den Allryska kongressen av sovjeter – den högsta centrala myndigheten – skulle erkännas av de lokala sovjeter som vuxit upp över hela landet, av de fabriks-kommittéer som utövade ”arbetarkontroll” i fabrikerna, eller av de miljoner bönder som nu var på väg tillbaka till sina hem från fronten. Byråkrater, fabriksägare och tekniska experter på alla nivåer strejkade och vägrade att samarbeta med den nya självutnämnda regeringen. De väpnade styrkor som stod regimen till buds bestod av en kärntrupp av några tusen rödgardister samt några lojala lettiska bataljoner som överlevt upplösningen inom de tsaristiska arméer som kämpat i kriget. Inom några veckor efter revolutionen höll kosackarméer som svurit att krossa denna på att organiseras i trakterna runt Don, Kuban och Ural. Det hade gått lätt för bolsjevikerna att störta den fallfärdiga provisoriska regeringen. Att sätta sig själva i dess ställe, att upprätta effektiv kontroll över det kaos som hade bemäktigat sig det insomnade ryska tsarväldets jättelika territorium och att bygga upp en ny samhällsordning för att tillgodose strävandena bland de arbetar- och bondemassor som i bolsjevikerna hade sett sina räddare och befriare var en väldigare och betydligt mer invecklad uppgift.

2. Två världar

Den första författningsenliga stadga som gav arbetar- och bonderegeringen ett territorialnamn var Deklarationen om de arbetande och utsugna människornas rättigheter som utfärdades av den tredje Allryska sovjetkongressen i januari 1918 – bolsjevikernas motsvarighet till den deklaration om de mänskliga och medborgerliga rättigheterna som förkunnats av franska revolutionen. Denna utropade Ryssland till en republik av sovjeter av arbetar-, soldat- och bondedeputerade, med tillägget att ”den ryska sovjetrepubliken har upprättats på grundval av ett fritt förbund mellan fria nationer, som en federation av nationella sovjetrepubliker”. Ordalydelsen i deklarationen markerade den revolutionära regimens internationella strävanden. Revolutionen var i grund och botten internationell; den innebar att man i stället för krig mellan rivaliserande makter införde ett klasskrig. Men underblåsandet av en världsrevolution var också väsentligt och nödvändigt för den kämpande sovjetregimen. Det var det enda vapen som stod till buds för bolsjevikerna i sammandrabbningen med imperialistmakterna; och utan revolution åtminstone i de viktigaste krigförande länderna kunde regimen inte hysa något större hopp om att överleva. Inte heller kunde man dra någon skiljelinje mellan de båda krigförande lägren i Europa; båda var i lika mån fanbärare för den kapitalism som revolutionen ville förinta. Av den anledningen var till en början varje tanke på någon annan utrikespolitik än propaganda för revolutionen något främmande i bolsjevismens tankevärld. Trotskij, den förste folkkommissarien för utrikes ärenden, uttryckte detta epigrammatiskt: ”Jag kommer att föra ut några revolutionära paroller till världens folk och sedan upphöra med verksamheten.”

Denna vision skingrades emellertid snart av yttre realiteter och påtvingade den kämpande sovjetrepubliken rollen av en nationalstat bland världens alla nationalstater. Fredsvädjan till de krigförande nationerna hade mötts med döva öron. Någonting måste göras åt relationerna med Tyskland vars arméer hade trängt djupt in på ryskt territorium och fortfarande var inblandade i krigsoperationer. En av den nya regeringens första åtgärder var att sluta vapenstillestånd med den kejserliga tyska regeringen och anhålla om fred. I februari 1918 öppnades fredsförhandlingarna i Brest-Litovsk. Trotskij, som ledde den sovjetiska delegationen, övergav demonstrativt de traditionella diplomatiska bruken, vädjade till de krigande folken över huvudena på deras regeringar, bedrev öppet antikrigspropaganda bland de tyska trupperna och skämde ut den tyska delegationen genom att framhärda i kravet på ”fred utan annekteringar och krigsskadestånd”, som Tyskland i samröret med de allierade västmakterna hade påstått sig acceptera.

Men den tyska omedgörligheten och de tyska vapnens förkrossande övermakt innebar ett

ofrånkomligt dilemma. Trotskij kunde inte finna det förenligt med sina revolutionära principer att underteckna ett förnedrande fredsfördrag med en imperialist-makt – ett förlopp som Lenin kommit att betrakta som ofrånkomligt. Å andra sidan tillät hans sinne för realiteter honom inte att stödja kravet från Bucharin och andra ”vänsterkommunister” att förnya ”det revolutionära kriget”. Han skapade formeln ”ingen fred, inget krig”. Men när tyskarna inte lät sig imponeras av hans odiplomatiska excentricitet utan på nytt hävdade sitt överläge, uppträdde samma dilemma på nytt i ännu mer renodlad form. Trotskij gav motvilligt Lenin sin röst när denne förespråkade ett accepterande av vad Lenin själv kallade en ”skamlig” fred, som innebar att man avstod från Ukraina och andra stora områden inom det tidigare ryska territoriet. Därpå avsade han sig sin befattning som folkkommissarie för utrikes ärenden. Fredsfördraget undertecknades den 3 mars 1918, och det tyska övertaget befästes. Samtidigt med underhandlingarna i Brest-Litovsk hade man gjort informella – och fruktlösa – framställningar till brittiska, franska och amerikanska representanter i hopp om att uppbåda dessa västmakters hjälp mot tyskarna. Dessa närmanden till kapitalistiska regeringar väckte bitter avsky i lika hög grad som undertecknandet av fördraget i Brest-Litovsk. De uppfattades av en ansenlig minoritet inom partiets centralkommitté under ledning av Bucharin som avsteg från revolutionens internationella principer. Det krävdes Lenins hela inflytande för att säkra ett stöd för dessa handlingar.

Den militära maktlösheten hade nu lärt bolsjevikledarna en läxa. Den 23 februari 1918, redan före undertecknandet av fördraget i Brest-Litovsk, bildades Röda armén, ursprungligen kallad ”arbetarnas och böndernas röda armé”. Den dagen har sedan dess firats årligen som dagen för Röda arméns födelse. Namnet var avsett att visa dess internationellt revolutionära karaktär och syfte. Men i och med att den proklamation som tillkännagav dess bildande bar rubriken ”Det socialistiska fosterlandet är i fara”, låg både ett nationellt och ett internationellt medvetande bakom dess tillkomst. Trotskij utnämndes till folkkommissarie för kriget med uppgift att organisera armén. Han var alltför mycket realist för att tro att en armé kunde byggas upp av ogarvade och outbildade rekryter. Hans första åtgärd i detta svåra läge blev att engagera yrkessoldater, tidigare officerare i tsarens tjänst och officiellt benämnda ”militära specialister”, för att utbilda den nya armén. Det var en lösning som visade sig lysande framgångsrik. Strax efter nyåret 1919 hade man skrivit in 30 000 officerare av detta slag. Det röda garde som 1917 kunde mönstra knappt 10 000 utbildade soldater, hade vid inbördeskrigets höjdpunkt vuxit till en röd armé som var fem miljoner man stark. Trotskij själv visade en utomordentlig militär talang. Men han blev också känd för sina hänsynslösa krav på blind lydnad och för bestraffning av försumliga soldater. Han blev tvungen att framhäva och lovsjunga sådana militärdisciplinära dygder som revolutionen egentligen hade föresatt sig att utrota. I en desperat situation fick desperata medel tillgripas.

Dessa lösningar kunde inte undanröja de faror som hotade regimen, vilken nu hade flyttat från Petrograd till sin nya huvudstad, Moskva. Fientliga ”vita” ryska truppstyrkor började mönstra manskap i olika delar av landet. Den tyska armén ockuperade alltjämt Ukraina genom en överenskommelse med en nationell ukrainsk marionettregering. Västmaktsregeringarna, som upprörts av revolutionen och av att ryssarna övergav de allierade när dessa behövde hjälp som mest, beslöt att handla. I mars 1918 ockuperade brittiska styrkor, följda av franska och amerikanska, den nordliga hamnstaden Murmansk – skenbart för att skydda de militära förråd som samlats där mot vidare tysk invasion. Under tiden samlade sig åtskilliga tusen tjeckiska krigsfångar i Ryssland, framför allt desertörer från den österrikiska armén, och bildade en tjeckisk legion. Med tillstånd från sovjetregeringen gav man sig av mot Vladivostok för att där transporteras västerut. I Sibirien stötte dessa välorganiserade legionärer samman med spridda och ineffektiva sovjetmyndigheter, och blev – till en början kanske oavsiktligt – en samlingspunkt för antibolsjevikstyrkor. I april 1918 landsatte den japanska regeringen, som inte ville bli lämnad utanför händelseförloppet, trupper i Vladivostok, följda av brittiska och amerikanska styrkor två månader senare. I juli ockuperade brittiska, franska och amerikanska

styrkor Arkhangelsk. Det faktum att arbetarnas och böndernas regering överlevde sommaren och hösten 1918 i Moskva verkade inte bero så mycket på dess egen styrka utan på att nationerna på västfronten var inbegripna i en strid på liv och död och inte hade så mycket till övers för vad som hände på andra håll.

Tysklands sammanbrott och vapenstilleståndet den 11 november 1918 drog åt tumskruvarna ytterligare ett varv. Det gryende revolutionära tillståndet i Berlin de närmaste två månaderna efter stilleståndet, de framgångsrika revolutionära kupperna några månader senare i Bayern och Ungern, liksom sporadiska oroligheter i Storbritannien, Frankrike och Italien hade fått bolsjevikledarna att tro att den länge efterlängtade europeiska revolutionen var på väg att mogna. Men de händelser som innebar hopp och tröst i Moskva skärpte de västliga regeringarnas fruktan och hotfullhet mot revolutionsregimen och stärkte deras beslutsamhet att rycka upp denna med roten. De tvingades överge förevändningen att de militära operationerna i Ryssland var en utskjutare av kriget mot Tyskland. Öppet stöd lämnades i stället till sådana ryska arméer som var inbegripna i korståget mot bolsjevikerna i Arkhangelsk, i Sibirien och i södra Ryssland. Men nu tillstötte en ny komplikation. De allierade styrkorna, som delvis var påverkade av krigströtthet och delvis av mer eller mindre uttalad sympati gentemot arbetarregeringen i Moskva, visade en klar motvilja att fortsätta striden. I april 1919 framtvingade ett myteri bland franska fartyg i Odessa en evakuering av hamnstaden. I Arkhangelsk och Murmansk förekoms samma händelseförlopp av att de allierade påskyndade tillbakadragandet av sina styrkor. Mot slutet av 1919 fanns inga allierade styrkor (utom japanska och amerikanska kontingenter i Vladivostok) kvar på rysk mark.

Detta bakslag minskade på inget sätt de västallierades fientlighet. Tvärtom försökte man kompensera tillbakadragandet av styrkorna genom ökad satsning på militära förråd, militära delegationer och muntliga löften till ett antal tilltänkta ryska ”regeringar” som rest sig mot bolsjevikerna. Den mest lovande av dessa bildades under ledning av Koltjak, tidigare amiral hos tsaren, som upprättade något slags herravälde över större delen av Sibirien och börja tränga in i det europeiska Ryssland. Sommaren 1919 förhandlade de allierade statsmän som samlats till fredskonferensen i Paris, dock utan resultat, om att erkänna Koltjaks regim som den enda lagliga ryska regeringen. Denikin, som tidigare varit general hos tsaren och som åtnjöt ett kraftigt allierat stöd, upprättade kontroll över södra Ryssland, invaderade Ukraina och nådde hösten 1919 en punkt drygt 300 kilometer söder om Moskva. En annan general, Judenitj, ställde upp en vit armé vid Östersjön for att angripa Petrograd. Men vid den tidpunkten hade Röda armén blivit en effektiv om än illa utrustad krigsmakt. De olika vita arméerna förmådde inte samordna sina ansträngningar eller vinna stöd bland befolkningen ide områden där de opererade. Mot slutet av året befann de sig på huvudlös flykt. I januari 1920 togs Koltjak till fånga och avrättades av bolsjevikerna. När våren kom det året hade de vita styrkorna skingrats och tillintetgjorts över hela linjen, utom på några enstaka punkter där det fanns kvar motståndsfickor.

Genom inbördeskriget befästes den klichéartade uppfattning som hade spritt sig både bland västmakterna och i det sovjetiska tänkandet efter oktober 1917 om två världar som stod mot varann i oförsonlig motsatsställning – kapitalistvärlden och revolutionens värld, den revolution som syftade till att störta den förstnämnda. Efter det tyska maktsammanbrottet i november 1918 blev Centraleuropa för en kort tid ett stridsäpple mellan de båda världarna. Den revolutionens vindpust som känts i Berlin i januari 1919 styrkte bolsjevikerna i deras tro att kapitalismens själaringning hade ljudit och att vågen av revolution var på väg att sprida sig västerut från Moskva. Det var i denna atmosfär som Lenin gav sig i kast med att förverkliga en ambition han hade haft sedan hösten 1914 – att ersätta den utdöda Andra eller socialdemokratiska internationalen, som hade splittrats och tagit kål på sig själv vid krigsutbrottet genom att överge marxismens och internationalismens principer, med en sant revolutionär Tredje eller kommunistisk international. Detta var en logisk följd av ett beslut

som fattats av partikongressen i mars 1918 att byta ut det gamla partinamnet Ryska socialdemokratiska arbetarpartiet, som nu var besudlat genom samröret med de tyska socialdemokraterna och mensjevikerna, mot benämningen Ryska kommunistpartiet (bolsjevikerna).

I början av mars 1919 samlades ett femtiotal kommunister och sympatisörer i Moskva, av vilka 35 innehade fullmakter från kommunistiska eller närstående partier eller grupper i 19 länder. Flera av dessa var småstater som en gång hade ingått i det ryska tsardömet och sedermera erkänts som sovjetrepubliker, bland andra Ukraina, Vitryssland, de baltiska staterna, Armenien och Georgien. Det nyligen bildade tyska kommunistpartiet hade sänt en delegat med instruktioner att inte göra några principiella invändningar men försöka få Internationalens bildande uppskjutet till ett mer gynnsamt tillfälle. Det var nämligen nästan omöjligt att resa till Moskva västerifrån. Grupper i Förenta staterna, Frankrike, Schweiz, Nederländerna, Sverige och Ungern hade givit fullmakt åt landsmän som bodde i Moskva; den ende brittiske delegaten hade ingen fullmakt alls. Den tyske delegatens försiktighet kunde inte stå emot trycket från den rådande entusiasmen. Det påstås att en revolutionär österrikisk delegats ankomst var det som fick vågskålen att väga över. Kongressen konstituerade sig som den Kommunistiska internationalens (Kominterns) första kongress och röstade igenom ett manifest som utarbetats av Trotskij och som beskrev kapitalismens nergång och kommunismens uppgång sedan det *Kommunistiska manifestet* 1848. Dessutom antogs teser som lagts fram av Lenin, vilka fördömde den borgerliga demokratin, utropade proletariatets diktatur och förlöjligade försöken att återuppliva den vanhedrade Andra internationalen. Slutligen antog man ett aktuellt upprop till världens arbetare att utöva påtryckningar på sina regeringar för att få slut på den militära interventionen i Ryssland och att erkänna sovjetregimen. För att förse den nyfödda Internationalen med en organisation valde kongressen en exekutivkommitté (EKKI) och utnämnde Zinovjev till dess ordförande och Radek, som satt fängslad i Berlin, till dess sekreterare. Några dagar efter kongress ens avslutande utropades den kortlivade ungerska sovjetrepubliken i Budapest.

Själva grundandet av den Kommunistiska internationalen var viktigare än något annat som åstadkoms under dess första kongress. Det utgjorde ett dramatiskt tillkännagivande av klyftan mellan de två världarna, och speciellt den klyfta som hade visat sig inom den internationella arbetarrörelsen. Grundarna av Komintern trodde fullt och fast på att arbetarna i de västländer som hade genomlevt krigets brodermord – och i synnerhet de tyska arbetarna som var skolade marxister – snabbt skulle överge de nationella socialdemokratiska partier och arbetarpartier som hade fått dem inblandade i katastrofen och sluta upp bakom den internationella enigheten mellan världens arbetare som proklamerats av Komintern. När detta inte skedde och när den Andra internationalen till och med visade tecken till att återuppstå, sköt man skulden till bakslaget på korrumperade och förrädiska ledare som hade svikit och vilselett sina anhängare. Men klyftan i västländerna mellan en minoritet av hängivna kommunister och en majoritet av arbetare som förblev trogna mot de ”reformistiska” ledarna blev permanent och vidgades allt eftersom tiden gick.

Brytningen förvärrades av en oförutsedd utveckling inom Komintern. Grundarnas inställning hade varit sant internationell; de såg fram mot den dag då högkvarteret kunde flyttas till Berlin eller Paris. Men det som inträffade i Moskva i mars 1919 var inte en sammansmältning av nationella kommunistpartier till en enda internationell organisation, utan ett antal svaga och embryonala utländska gruppers inordnande under en i allt väsentligt rysk organisation vars resurser och drivkraft nödvändigtvis och oundvikligen kom från det ryska partiet och sovjetregeringen. Det fanns en logik i detta. Arbetet för en internationell revolution bestod av två sidor som förstärkte varandra. Det var en plikt för alla marxister, men det var också ett viktigt försvarsvapen i den hårt pressade sovjetregimens arsenal. Så länge man betraktade störtandet av det kapitalistiska herraväldet på andra håll som en förutsättning för att den

revolutionära regimen i Ryssland skulle överleva, rådde det ingen oförenlighet mellan de båda sidorna. De utgjorde olika aspekter av ett enda sammanhängande och integrerat syfte. Men detta innebar att utländska kommunistpartiers engagemang i Komintern var svagare motiverat än det engagemang som var naturligt och obligatoriskt i Moskva.

Återstoden av 1919 blev en period av inbördeskrig, allierad intervention och sovjetisk isolering. Ett kortare andrum följde på de vita arméernas sammanbrott vintern 1919-20. Det var under denna paus, i april 1920, under förberedelserna för Kominterns andra kongress, som Lenin författade sin berömda och inflytelserika skrift *Radikalismen – kommunismens barnsjukdom*. Målet för angreppet var den så kallade vänsteroppositionen inom kommunist-partierna som satte sig mot ”kompromisser” med hänvisning till ”principer”. Lenin hade speciellt oppositionen mot Brest-Litovsk i färskt minne. Kommunisterna i västländerna borde delta aktivt i parlament och fackföreningar och inte skygga för de kompromisser detta innebar. Med tanke på den brittiska krigsinterventionen i inbördeskriget uppmanade Lenin de brittiska kommunisterna att sluta ”valöverenskommelser” med Labour för att ”hjälpa Henderson och Snowden att besegra Lloyd George och Churchill”. Men detta råd gavs när det fortfarande fanns en tilltro till revolutionens framtidsutsikter i början. De taktiska råden i denna skrift var färgade av ett behov att upplysa arbetarpartierna om deras ledares verkliga natur och att få partierna att sätta sig upp mot dessa ledare. Henderson skulle stödjas ”som repet stöder den som blir hängd”. Det ingick inte i Lenins beräkningar att denna taktik av kompromisser och manövrer skulle fortsätta i åratal och årtionden i avsaknad av en internationell revolution.

I slutet av april 1920 satte Pilsudski in en polsk invasion i Ukraina och ockuperade Kiev i början av maj. Sovjetrepubliken störtades alltså på nytt in i en kris som var lika allvarlig som inbördeskriget. Denna gång satte man dock in motståndet snabbare och starkare. I juni gjorde Röda armén en motattack. De överansträngda polska styrkorna besegrades och försattes på vild flykt. I början av augusti stod Röda armén inne på polskt territorium. Dessa dramatiska händelser sammanföll med Kom-interns andra kongress, som inleddes den 19 juli 1920 med över 200 deltagare. Bland dessa fanns förutom delegater för det lilla tyska kommunistpartiet (KPD) även delegater för det tyska oavhängiga socialdemokratiska partiet (USPD), som under kriget brutit sig loss från det tyska socialdemokratiska partiet (SPD), liksom för de franska och italienska socialistpartierna; dessa tre partier var splittrade sinsemellan i frågan om anslutning till Komintern och hade kommit till kongressen för att klara upp detta. Det kom även delegater från flera brittiska grupper inom yttersta vänstern vilka beslöt att gå samman till ett brittiskt kommunistparti (CPGB). Mot bakgrund av Röda arméns segrar avspeglade debatten förtroende och begeistring. Man glömde heller inte bort föreskrifterna i Lenins skrifter. Resolutioner antogs som uppmanade kommunister att arbeta inom fackföreningar och borgerliga parlament. Det brittiska kommunistpartiet uppmanades – med röstmajoritet – att ansöka om anslutning till Labour Party. Men denna gång var den rådande stämningen helt annorlunda. Kongressen uppmanade världens arbetare att inte tolerera ”något slag av hjälp åt det vita Polen, något slag av intervention mot Sovjetryssland”. Världsrevolutionen fanns fortfarande med i bilden på framträdande plats.

> Den kommunistiska internationalen [uttalade ett av kongressens manifest] förklarar att Sovjetrysslands sak är Kominterns sak. Det internationella proletariatet kommer inte att sticka svärdet i skidan förrän Sovjetryssland har blivit en länk i en världsomfattande federation av sovjetrepubliker.

De ”21 villkoren” för anslutning till Komintern som formulerades av kongressen var avsedda att utestänga vankelmodiga grupper och att göra Komintern, inte till en lös sammanslutning av vitt skilda partier (som Andra internationalen) utan till ett enda homogent och disciplinerat parti för det internationella proletariatet. Aldrig hade världsrevolutionens framtid verkat så ljus och så nära.

Medan kongressen var samlad tvingades sovjetledarna fatta ett avgörande beslut. Skulle Röda armén stanna vid den polska gränsen och erbjuda Pilsudski fredsvillkor? Eller skulle den fortsätta sin nu nästan ohejdade framryckning mot Warszawa och andra polska industricentra? Under inflytande av den svindlande möjligheten att de polska arbetarna skulle hälsa Röda armén som en räddare från kapitalismens ok och att en revolution i Polen skulle öppna vägen mot Tyskland och Västeuropa uttalade sig Lenin för en framryckning. Trotskij och Radek opponerade sig mot honom; Stalin tycks ha delat deras tvivel men befann sig vid fronten och deltog inte i det avgörande beslutet. Tuchatjevskij, den lysande befälhavaren som hade lett motoffensiven, var odelat för en framryckning och ville göra Röda armén till Kominterns armé. Djärvheten och entusiasmen fick fälla avgörandet. Vid mitten av augusti stod Röda armén grupperad vid Warszawa. Här visade sig emellertid snabbt vilken grov felberäkning man hade gjort sig skyldig till med denna operation. De polska arbetarna ville inte agera, och Pilsudski vädjade med framgång om nationellt motstånd mot den ryske inkräktaren. Under de följande veckorna fick nu Röda armén själv smaka på den förnedring i form av huvudstupa reträtt som man nyss hade utsatt sin motståndare för. Båda arméerna lade sig slutligen i ställning vid en punkt långt öster om den så kallade ”Curzonlinjen” som både de allierades regeringar och sovjetregeringen hade erkänt som Polens östgräns. Här undertecknades ett stillestånd den 12 oktober 1920. Sovjetrepubliken hade betalat ett kraftigt pris för sin revolutionära optimism.

Röda armén återvann delvis sin prestige när den med lätthet slog tillbaka ett angrepp av Wrangel, den siste av de vita generalerna, i södra Ryssland under hösten 1920. Men nederlaget i Polen fick varaktiga återverkningar på Sovjets förbindelser med västvärlden. Fälttåget hade grundat sig på en övertygelse att de polska arbetarna skulle resa sig mot sina härskare och tillsammans med de ryska styrkorna upprätta en revolutionsregering i Warszawa. Denna svikna förhoppning visade att arbetarna i Polen, liksom de västeuropeiska, fortfarande var alltför kraftigt genomsyrade av en nationell lojalitet för att ta sig an den internationella proletära revolutionens sak. Fastän arbetarna på andra håll i Europa fortsatte visa sympati och entusiasm för den ryska revolutionen, var de ändå inte villiga att höja revolutionens fana i sina egna länder. I oktober beslöt USPD med liten majoritet att gå samman med KPD och lämnade en rest bland sina medlemmar tillsammans med det största tyska arbetarpartiet SPD att odla sin bitterhet och avsky för KPD och för Komintern. Något senare ombildades det franska socialistpartiet till Franska kommunistpartiet (PCF), och lämnade efter sig en avsevärd minoritet av oliktänkande. En splittring inom det italienska socialistpartiet ledde till bildandet av ett litet italienskt kommunistparti (PCI). Dessa utvidgningar av Kominterns medlemskap hälsades som triumfer i Moskva. Men samtidigt skärpte de den misstro mot Komintern som nu råder i många avdelningar inom arbetarrörelsen i västvärlden. Ett försök till revolutionär kupp i Tyskland i mars 1921 misslyckades gruvligt. Det syntes en tydlig avmattning i efterkrigstidens revolutionära våg i Europa.

Det var fler läxor man kunde lära sig av det militära nederlaget i Polen. Den ryske bonde som lånade sin stridskraft åt Röda armén kunde visserligen med kraft försvara revolutionens sak i sitt hemland, men han hade ingen lust att kämpa för att sprida revolutionen till andra länder. Denne bonde, som nu började göra uppror mot det elände och den skövling som utgjorde inbördeskrigets efterdyningar, var mycket motsträvig när det gällde att ta på sig umbäranden i den internationella revolutionens namn. Under den svåra vintern 1920-21 fäste oroligheter bland bönderna i centrala Ryssland ledarnas bekymrade uppmärksamhet på de inrikes problemen, och började omärkligt styra in de sovjetiska uppfattningarna gentemot västvärlden på nya banor. De traumatiska upplevelserna under inbördeskriget hade uppmuntrat – för att inte säga påtvingat – visioner om en internationell revolution. När väl dessa upplevelser låg på lite avstånd, så avsvor man sig visserligen inte den internationella revolutionen, men man lät den stilla försvinna bort i en mer avlägsen framtid. Säkerhet och stabilitet var de förhärskande behoven för dagen. Det var i denna sinnesstämning som man, samtidigt med framläggandet av

NEP, vidtog åtgärder för att reglera de sovjetiska förbindelserna med omvärlden.

3. Krigskommunismen

Omvärldens fientlighet var bara en av de faror som hotade bolsjevikerna efter deras maktutträde. Revolutionen i Petrograd hade varit oblodig, men i Moskva hade svåra stridigheter inträffat mellan bolsjevikenheter och armékadetter som var lojala mot den provisoriska regeringen. Fördrivna politiska partier började bilda organisationer som motarbetade sovjeternas maktutövning. Kommunikationerna lamslogs av en strejk bland järnvägsarbetarna, vilkas fackförening kontrollerades av mensjevikerna. Administrativa organ avbröt sin verksamhet, och huliganer drog fördel av de anarkistiska förhållandena för att skapa tumult och plundra. Sex veckor efter revolutionen skapades genom ett regeringsdekret den Allryska extraordinarie kommissionen (Tjekan) för ”bekämpande av kontrarevolution och sabotage”. De lokala sovjeterna uppmanades att upprätta liknande kommissioner. Några dagar senare upprättades en revolutionstribunal för att rannsaka ”dem som organiserar uppror mot arbetar- och bonderegeringen, som aktivt motarbetar eller vägrar lyda den, eller som uppviglar andra att motarbeta eller vägra lyda den”. Det dröjde till juni 1918 innan revolutionstribunalen avkunnade sin första dödsdom. Men godtyckligt dödande av såväl bolsjeviker som deras motståndare förekom på många håll i landet, och Tjekan fick allt mer att göra med att spåra upp aktiva motståndare till regimen. I april 1918 arresterades åtskilliga hundratals anarkister i Moskva. I juli kallades Tjekan in för att slå ner ett kuppförsök av SR, som lönnmördat den tyske ambassadören tydligen i protest mot fördraget i Brest-Litovsk. Under sommaren 1918 lönnmördades två framstående bolsjevikledare i Petrograd, och Lenin blev beskjuten i Moskva. Den grymhet med vilken inbördeskriget fördes ökade spänningen. Illdåd från ena sidan bemöttes med vedergällning från den andra. De båda begreppen ”röd terror” och ”vit terror” infördes i den politiska vokabulären.

Dessa oordnade förhållanden avspeglades i den totala oredan inom ekonomin. Under kriget hade produktionen hämmats och snedvridits av de militära behoven och av att jordbruks- och industriarbetarna befann sig vid fronten. Revolutionen i sig och inbördeskrigets härjningar fullbordade bilden av ekonomisk, social och finansiell upplösning. Svält och kyla plågade stora delar av befolkningen. Bolsjevikernas första botemedel för en sjuk ekonomi inskränkte sig till proklamationer av allmänna principer som lika fördelning, nationalisering av industrin och jorden samt arbetarkontroll. Under revolutionens första månader övertogs många industriföretag, ibland av statliga organ som var ansvariga inför Högsta ekonomiska rådet (Vesencha), ibland av arbetarna själva. För jordbrukets del hade bolsjevikerna, som fortfarande hade liten makt på landsbygden, antagit SRs program och proklamerat en ”socialisering” av jorden och lika fördelning av denna åt dem som brukat den. Det som i själva verket inträffade var att bönderna själva övertog och sinsemellan fördelade de stora och små egendomar som lantadeln hade ägt samt de ägor som hade innehafts av storbönderna, vanligen kallade kulaker, som genom Stolypin-reformerna fått möjlighet att samla på sig jordegendomar. Ingen av dessa åtgärder hejdade nergången i produktionen. Inom finansvärlden nationaliserades bankerna och skulderna utomlands tillbakavisades. Men det var omöjligt att ta upp skatt på vanligt vis eller att göra upp en statsbudget; de löpande behoven tillgodosågs med hjälp av tryckpressarna.

I sex månaders tid levde regimen ur hand i mun. Därpå drev inbördeskrigets begynnande stormvindar och ekonomins sammanbrott under sommaren 1918 regeringen till en mer drastisk politik som senare blev känd under det tvetydiga namnet ”krigskommunism”. Matförsörjningen hade högsta prioritet. Arbetarna i städerna och fabrikerna svalt. I maj kom ett beslut att organisera ”mataVdelningar” som skulle ge sig ut på landsbygden och samla in spannmål bland *kulaker* och spekulanter – ”landsbygdsbourgeoisin” – som man trodde hamstrade denna vara. Ett dekret från 11 juni 1918 förordnade om bildandet av ”kommittéer av fattigbönder” i byarna, vilka ”enligt allmänna direktiv från Folkkommissariatet för

livsmedelsförsörjningen (Narkomprod)" skulle övervaka att spannmål och andra jordbruksprodukter samlades in, fördelades och sändes till städerna. Lenin hälsade upprättandet av dessa kommittéer som landsbygdens "Oktober-, det vill säga proletära, revolution" som enligt honom var signalen till övergången från den borgerliga till den socialistiska revolutionen. Men experimentet blev kortlivat. Liksom andra dekret från denna period var detta enklare att författa än att genomdriva. Böndernas spontana agerande under revolutionens första år resulterade i en uppdelning av -jorden på en mångfald småbrukare som levde på existensminimum – en ökning av antalet brukningsenheter och en reduktion av deras storlek som inte bidrog vare sig till jordbrukets effektivitet eller till städernas matförsörjning, eftersom småproducenterna oftast själva förbrukade vad de producerat. Det var inte lätt att organisera fattigbönderna, och det växte fram en konkurrens mellan kommittéerna och bysovjeterna. Klassindelningen och klasskillnaderna i byarna var nog så reell. Men kriterierna för indelning av bondeklassen i *kulaker*, mellan- och fattigbönder var osäkra och varierande och dikterades delvis av stundens politiska behov. Speciellt blev *kulak* ett skällsord som användes av partipropagandan mot bönder som dragit på sig myndigheternas vrede genom att inte uppfylla kraven på leverans av spannmål. Inte heller kunde, vilket förekom bland partiledarna i Moskva, de fattiga bönderna förväntas fungera som regeringens bundsförvanter mot *kulakerna*. Fattigbonden var väl medveten om det förtryck som *kulakerna* utsatte honom för. Men ofta var hans rädsla för staten och dess hantlangare ännu större, och han föredrog då det onda han kände till framför hotet från en avlägsen myndighet.

I december 1918 upphävdes kommittéerna av fattigbönder, och regeringen började i stället inrikta sig på de så kallade "mellanbönderna", som höjde sig ovanför "fattigböndernas" armod men inte kunde åberopa etiketten "rika bönder" eller "*kulaker*". Men under inbördeskrigets kaos kunde ingenting höja jordbruksproduktionen. Då och då åberopade myndigheterna socialismens omhuldade mål, kollektivodling i stor skala. Ett antal jordbrukskommuner eller kollektivjordbruk (kolchoser) grundades av kommunistiska idealister, av vilka en del var utlänningar, på basis av gemensamt arbete och boende. Men de kunde knappast bidra till att lösa städernas matproblem. "Statsjordbruk" (sovchoser) startades av sovjetregeringen, av provinsiella eller lokala sovjeter, eller ibland av industriföretag under kontroll av Vesencha, med speciell avsikt att förse svältande stads- och fabriksarbetare med mat. De använde sig av lejd arbetskraft och omnämndes ibland som "socialistiska spannmålsfabriker". Men de kunde inte göra några större framsteg på grund av motstånd bland bönderna, som i sovchoserna såg en återgång till de stora jordegendomar som revolutionen slagit sönder. Detta var fallet speciellt som dessa sovchoser ofta upprättades på konfiskerade egendomar och anställde de förvaltare som man övertog efter den gamla regimen. Vid ett tillfälle upprepade Lenin ett talesätt som påstås ha varit vanligt bland bönderna: "Vi är bolsjeviker, men inte kommunister; vi är för bolsjevikerna därför att de körde bort godsherrarna, men vi är inte för kommunisterna därför att de är emot individuellt ägande."

Inom industrin kan krigskommunismen sägas ha börjat med ett dekret från den 28 juni 1918 som nationaliserade alla viktigare industrigrenar. Detta tycks ha inspirerats dels av det växande hotet från inbördeskriget och dels av önskan att föregripa spontana arbetaröverta-ganden av fabriker utan vetskap eller godkännande av Vesencha – eller som en av tidens författare uttryckte det, "elementärkaotisk proletär nationalisering underifrån". Men den formella nationaliseringen var av föga betydelse. Det som var viktigt var att organisera och administrera det som hade övertagits – en funktion som arbetarmakten hade visat sig vara icke kapabel att utföra. Det blev en uppgift för Vesencha, som upprättade ett antal "centra" eller "centralkommittéer (*glavki*)" för att sköta hela industrigrenar; vissa industriföretag administrerades av lokala myndigheter. Kaotiska förhållanden krävde ovillkorligen centraliserad kontroll, som emellertid i en del fall tycks ha förvärrat kaoset. Få av de egenskaper och färdigheter som krävdes för att få igång industriproduktionen stod till buds för den nya regimen. På alla nivåer fortsatte i praktiken industrin att skötas av dem som hade arbetat där

före revolutionen, och som nu bemannade ”centra” och ”glavki”. Partimedlemmar tilldelades ibland toppositioner, men de saknade den erfarenhet som krävdes för att fungera effektivt. Erfarna direktörer, industriledare och ingenjörer, vilkas tjänster man snabbt insåg vara oumbärliga, blev benämnda ”specialister” och belönades med högre löner och privilegier. Emellertid dominerades industriproduktionen alltmer av nödläget under inbördeskriget. Röda arméns krav var viktigare än allting annat. Man var tvungen att koncentrera sina ansträngningar på ett fåtal viktiga industrier på bekostnad av de övriga. Företag i liten skala som hade bara ett fåtal anställda arbetare samt hantverksindustrin både i städerna och på landsbygden vari stort sett oemottagliga för kontroll, men de hämmades ofta av brist på material. Arbetskraften hade mobiliserats till fronten. Transportsystemet bröt samman. Råvarureserverna var uttömda och kunde inte fyllas på nytt. I den mångfald av statistik som visar industrins katastrofala nergång är kanske den mest avslöjande den som skildrar de stora städernas avfolkning. Under de tre åren närmast efter revolutionen förlorade Moskva 44,5% av sin befolkning, och Petrograd, där koncentrationen av industri var störst, tappade 57,5%. Röda armén tog sin tribut av de arbetsföra, och skaror av människor sökte sig ut på landsbygden för att där eventuellt fortfarande kunde finnas lite mat.

Problemen med distributionen var inte mindre svårhanterliga. Det mål som tillkännagetts i partiprogrammet att ersätta privat- handeln med ”ett planerat system för distribution av förnödenheter i varje stat” var ett avlägset ideal. Ett dekret från april 1918 som bemyndigade Narkomprod att förvärva lager av konsumtionsvaror för att mot dessa byta till sig böndernas lager av spannmål förblev en död bokstav. Planer på att införa ransonering och prisstopp i städerna bröt samman på grund av varubrist och avsaknad av effektiv administration. Där det överhuvud taget förekom någon handel, skedde den i smyg. Handelsmän i mängd, som bland allmänheten fick det spridda öknamnet ”provryttare”, reste runt landet med förråd av enkla konsumtionsvaror som de bytte mot böndernas matvaror för att sedan sälja dessa till fantasipriser i städerna. ”Provryttarna” blev ofta utsatta för fördömanden från myndigheternas sida och hotades med arrestering eller skjutning, men de fortsatte ändå att frodas. Vissa försök gjordes att utnyttja det existerande maskineriet inom kooperationerna, och kontroll upprättades, om än inte friktionsfritt, över de centrala kooperativa organen. Eftersom pengar snabbt förlorade sitt värde, hyste man planer på en byteshandel med förnödenheter mellan stad och landsbygd; men de varor som bönderna ville ha var också bristvaror. Under inbördeskrigets kritiska år, då regimens överlevnad verkade hänga på en tunn tråd, och det område som den kontrollerade till namnet även det hela tiden krympte genom de vita arméernas intrång, använde man för att tillgodose de väsentliga behoven inom Röda armén och de fabriker som sysslade med krigsproduktion den grova metoden att tvångsutskriva det man behövde. Detta dikterades och rättfärdigades av den militära nödvändigheten. Att hålla Röda armén utrustad var den ekonomiska politikens allt överskuggande uppgift, och man kunde inte ta någon större hänsyn till civila behov eller civila känslor. Det var framför allt den omfattande rekvisitionen av spannmålsöverskott som ledde till att bönderna, när väl faran från de vita var överstånden, gjorde uppror mot krigskommunismens hårda villkor.

Krigskommunismen fick viktiga följder för organisationen av arbetskraften. Snart släcktes det hopp som fanns i början om att, även om tvång tillgreps mot godsägare och medlemmar av borgarklassen, skulle arbetarnas verksamhet regleras av frivillig självdisciplin. ”Arbetarmakt” över produktionen, som utövades i varje fabrik av en vald fabrikskommitté, som hade uppmuntrats i den första revolutionsvågen och som hade spelat en viss roll i maktövertagandet, blev snart ett recept för anarki. I den snabbt tätnande krisatmosfären i januari 1918 citerade Lenin betecknande nog det välkända ”Den som inte arbetar skall heller inte äta” som ”socialismens *praktiska* credo”, och folkkommissarien för arbetena talade om ”sabotage” och nödvändiga tvångsåtgärder. Lenin lade ett gott ord för ackordsarbete och för ”taylorism” – ett modernt amerikanskt system för att höja arbetseffektivitet som han själv en gång hade fördömt som ”människans förslavande under maskinen”. Senare kom han att stödja en

kampanj för införandet av något man kallade för ”enmansstyre” inom industrin – en direkt motsats till ”arbetarmakt”. Den partikongress i mars 1918 som hade röstat för att ratificera fördraget i Brest-Litovsk hade också krävt ”drakoniska åtgärder för att höja självdisciplinen och disciplinen bland arbetare och bönder”. Dessa förslag, liksom Brest-Litovsk-fördraget i sig, väckte indignation inom dåvarande vänsteroppositionen, där Bucharin och Radek spelade framträdande roller.

Revolutionen hade dragit fram i strålkastarljuset fackföreningens dubbeltydiga roll i en arbetarstat. Relationerna mellan sovjeter av arbetardeputerade och fackföreningar, som båda utgav sig för att representera arbetarnas intressen, hade utgjort en svårighet alltsedan revolutionens tidiga dagar, då de starkaste fackföreningarna dominerades av mensjeviker. Då den första Allryska fackföreningskongressen sammanträdde i januari 1918 hade bolsjevikerna tryggat en majoritet, även om mensjeviker och andra partier också var väl representerade. Kongressen hade inget besvär med att få ordning till stånd inom fabrikskommittéerna med motiveringen att speciella intressen inom en liten arbetargrupp måste stå tillbaka för det allmänna intresset för proletariatet i sin helhet. Det var bara några delegater bland anarkisterna som motsatte sig beslutet att ombilda kommittéerna till organ för fackföreningarna. Även här verkade alltså redan principen om centralisering av den makt som revolutionen hade gått in för att sprida.

Frågan om fackföreningarnas relation till staten mötte mycket kraftigare opposition. Skulle fackföreningarna i likhet med andra sovjetinstitutioner ingå som delar i den apparat som arbetarnas stat bildade? Eller skulle de ha kvar funktionen att försvara arbetarnas specifika intressen fristående från andra ingående delar i arbetarstaten? Mensjevikerna och vissa bolsjeviker hävdade att eftersom revolutionen ännu inte hade gått vidare från sitt borgerligt-demokratiska stadium, spelade fackföreningarna fortfarande sin traditionella roll, och de hävdade att fackföreningarna skulle vara helt fristående från staten. Men Zinovjev, som satt som ordförande under kongressen, hade inget besvär att trygga en säker majoritet för den officiella bolsjevikuppfattningen att fackföreningarna under revolutionens gång måste ”ofrånkomligen omformas till organ för den socialistiska staten” och i denna egen37skap måste ”ta på sig huvudansvaret för att organisera produktionen”. Den sjunkande produktionen och de behov som sprungit fram ur den desperata situationen gav detta bemyndigande en avgörande betydelse. Att höja arbetsproduktiviteten, att förbättra arbetsdisciplinen, att reglera löner och att förhindra strejker var de åtaganden som fackföreningarna i samarbete med Vesencha och andra statliga organ nu uppmanades ta på sig. Skiljelinjen mellan de funktioner som utövades av fackföreningarna respektive Folkkommissariatet för arbetena (Narkomtrud) blev nu mest formell; de flesta av Narkomtruds högre tjänstemän utsågs hädanefter av fackföreningarna.

Under inbördeskrigets påfrestningar återupplivades och vidmakthölls den entusiastiska sinnesstämning som revolutionen själv hade frambringat, och gjorde det möjligt att genomföra stränga disciplinåtgärder. I april 1919, under inbördeskrigets höjdpunkt, beordrades allmän värnplikt. I praktiken kom detta snart att innefatta uttagande av arbetskraft till viktiga arbeten. Kring samma tidpunkt upprättades arbetsläger för lagbrytare som dömts till detta slags straff av Tjekan eller de ordinarie domstolarna. Dessa skulle sättas i arbete enligt sovjetinstitutionernas anvisningar. Den hårdaste kategorin bland dessa läger, känd under benämningen ”koncentrationsläger”, var förbehållen dem som hade ägnat sig åt kontrarevolutionär verksamhet under inbördeskriget och som skulle tilldelas speciellt tungt arbete. Men det kunde också förekomma vädjanden om frivillig självdisciplin. I maj 1919 vände sig Lenin till arbetarna med begäran om något som kallades ”kommunistiska lördagar”, då flera tusen arbetare i Moskva och Petrograd frivilligt arbetade övertid utan betalning för att påskynda ivägsändandet av trupper och förråd till fronten. Detta prejudikat följdes upp ett år senare. Insättandet av *udarniki* eller stöttrupper av arbetare som sattes till att utföra speciellt

viktigt arbete med hög hastighet härrör från denna period. Utan denna kombination av strängt tvång och spontan entusiasm hade man inte kunnat vinna inbördeskriget.

I början av 1920 hade man kommit över det militära nödläget, i och med besegrandet av Denikin och Koltjak. Men i stället dök det upp nya problem av samma svårighetsgrad på grund av det nästan totala ekonomiska sammanbrottet. Det föreföll då logiskt att möta dessa problem med samma slags disciplin som hade lett till seger på slagfältet. Som folkkommissarie för kriget gjorde sig Trotskij till förespråkare för arbetsvärnplikt och militarisering inom arbetslivet för att få ny fart på ekonomin. Under krigskommunismens period hade fackföreningarna förbigåtts. Man hade inkallat arbetskraft för arbete bakom de militära fronterna, och när kriget var över hade militärenheter gjorts om till ”arbetsbataljoner” för det nödvändiga återuppbyggnadsarbetet. Den första ”revolutionära arbetsarmén” hade bildats i Ural i januari 1920. Men nu när inbördeskriget var överståndet, förändrades stämningen. De som från första början hade sett snett på de tvångsåtgärder som sattes in mot arbetarna, de som hade förespråkat fackföreningarnas oberoende, och de som av andra skäl hade satt sig emot Trotskijs framträdande roll i partiet gjorde nu en samlad attack mot dennes tyranniska tillvägagångssätt. Inför en växande opposition försvarade Trotskij sin politik vid partikongressen i mars 1920 och vann Lenins stöd. Det polska krigets utbrott tystade missnöjesrösterna. Men när kriget var slut hösten 1920 och de sista av inbördeskrigets bränder hade släckts i söder, växte det inom partiet fram en kraftig opposition mot den fortsatta inskrivningen av arbetskraft och i det närmaste nonchalerandet av fackföreningarna. Trotskij, som var tyngd av stora och påträngande problem med den ekonomiska återuppbyggnaden och irriterad över det fackliga motståndet mot hans planer, lade nytt bränsle på elden genom att kräva en ”upprycknings” av fackföreningarna. Lenin övergav Trotskijs ståndpunkt i frågan, och en hätsk debatt utan tidigare motsvarighet rasade hela vintern igenom – den fick sin lösning först i och med att krigskommunismens politik slutligen övergavs vid partikongressen i mars 1921.

Partiet intog en kluven och tveksam ståndpunkt till krigskommunismen. Den samling av praktiska politiska åtgärder som blivit känd under denna kollektiva benämning godtogs som nödvändig och riktig av alla utom en liten minoritet oliktänkande. Men tolkningarna av dess egentliga innebörd gick vida isär kanske mer i efterhand än under perioden ifråga. De första åtta månadernas sovjetstyre hade krossat godsägarnas och bourgeoisins makt men det hade ännu inte infört något socialistiskt ekonomiskt system. I maj 1918 talade Lenin fortfarande om en ”avsikt...att förverkliga övergången till socialism”. Att man under sommaren plötsligt i krigskommunismens namn införde mått och steg som för många bolsjeviker tycktes vara en försmak av en framtida socialistisk ekonomi, uppfattades av mer försiktiga partimedlemmar helt enkelt som en framtvingad åtgärd i ett nödläge, ett övergivande av de försiktiga framsteg man dittills gjort, ett vågat språng – utan tvivel nödvändigt, men förhastat och farofyllt – ut i okända vatten. Denna uppfattning vann i popularitet efter inbördeskrigets slut, när krigskommunismens börda inte längre kändes uthärdlig. Den blev till den accepterade partilinjen då en bonderesning slutligen tvingade fram ett beslut att överge krigskommunismen till förmån för NEP.

Men det fanns även andra kommunister som hyllade krigskommunismens verk som en ekonomisk triumf, ett framsteg mot socialism och kommunism som varit snabbare än någon dittills trott vara möjligt och därför desto mer imponerande. Industrin genomgick en omfattande nationalisering, och även om industriproduktionen fortfarande sjönk kunde Bucharin självbelåtet skriva om ”den revolutionära upplösningen av industrin” som ”ett historiskt nödvändigt stadium”. Den fortgående nerskrivningen av rubeln kunde beskrivas som ett slag som delades ut mot de borgerliga kapitalisterna och ett förspel till det framtida penninglösa kommunistiska samhället, då allt skulle fördelas efter behov. Man kunde hävda att marknaden redan till stor del hade eliminerats i sin distributionsfunktion. Spannmålsöverskott rekvirerades från bönderna, och de viktigaste födoämnena ransonerades i

princip ut bland stadsbefolkningen. Industrin arbetade till stor del efter regeringsbeslut. Arbetskraften var organiserad och fördelad inte efter marknadens påbud utan efter de sociala och militära behoven. Efter inbördeskriget blev kollisionen mellan det desperata ekonomiska lägets realiteter och denna utopiska bild alltför tydlig för att denna skulle vara riktigt hållbar. Men när man övergav den orsakade detta många oroade samveten inom partiet, och åsiktsskillnaderna som rått beträffande krigskommunismens egentliga innebörd upprepades i form av meningsskiljaktigheter om NEPs natur och varaktighet.

4. Ett andrum under NEP

Krigskommunismens två viktigaste beståndsdelar var: å ena sidan koncentration av ekonomisk makt och myndighet vilket också innebar centraliserad kontroll och centralstyrning, ersättande av små produktionsenheter med stora och ett visst mått av övergripande planering; å andra sidan övergav man kommersiellt och monetärt baserade distributionsformer och införde tillgång gratis eller till fasta priser till ett antal basvaror och tjänster, ransonering, betalning i natura samt produktion för direkt användning och inte för en hypotetisk marknad. Mellan dessa båda beståndsdelar kunde man emellertid dra en skarp gränslinje. Trots att koncentrations- och centraliseringsprocesserna frodades i krigskommunismens drivhus, utgjorde de en fortsättning på processer som satts igång redan under den första revolutionsperioden och delvis under första världskriget. I det fallet byggde krigskommunismen vidare på en befintlig grundval, och många av dess skapelser bestod provet. Det var bara i sin tillämpning i detalj som dess politik efteråt förkastades och ändrades. Krigskommunismens andra beståndsdel, införandet av ”naturahushållning” som ersättning för ”marknadsekonomin”, byggde inte på någon sådan grund. Den hade inte utvecklats på ett logiskt sätt ur politiken under revolutionens första period, utan innebar tvärtom ett direkt övergivande av den rådande politiken – ett oförberett språng in i det okända. Dessa delar av krigskommunismen förkastades beslutsamt av NEP, och det var de som framför allt misskrediterade krigskommunismen i kritikernas ögon.

Vidare fanns det en annan skiljelinje mellan krigskommunismens huvudbeståndsdelar. Koncentrations- och centraliserings-politiken tillämpades nästan uteslutande inom industrin. Försöken att överföra den till jordbruket fick ingen framgång. Det var inom jordbruket som revolutionen hade den bredaste sociala basen för sitt stöd, och det var här den ryska ekonomin visade upp en del drag av framskriden kapitalism. Den politik som gick ut på att gå ifrån penningen och införa en ”naturahushållning” växte inte fram ur någon i förväg uttänkt plan utan ur oförmågan att lösa problemet med ett efterblivet bondejordbruk som omfattade över 80% av befolkningen. Den var uttryck för den grundläggande svårigheten att på en gång försöka tygla en antifeodal revolution bland en bondeklass med småborgerliga strävanden och en antiborgerlig, antikapitalistisk revolution bland ett fabriksproletariat, och att samtidigt klara av den konflikt mellan stad och landsbygd som ingick som en naturlig del i försöket. Det var dessa oförenligheter som till slut orsakade reaktionen mot krigskommunismen och som blev dess fall.

Hösten 1920, då alla stridigheter var över, var hela ekonomin på väg att stanna totalt. Krigskommunismen kunde varken i teorin eller praktiken erbjuda någon lösning på hur man på nytt skulle få igång den produktion och det varuutbyte som nu hade avstannat. Liksom alltid i den ryska ekonomin var det spannmålen som var utgångspunkten. Rekvisitionspolitiken som på sätt och vis hade fungerat under inbördeskriget hade nu gått över styr. Bonden gick tillbaka till en naturahushållning och hade ingen drivkraft att producera ett överskott som myndigheterna ändå skulle lägga beslag på. Under vintern 1920-21 inträffade omfattande bondeoroligheter i centrala Ryssland. Gäng av avmobiliserade soldater strövade omkring på landsbygden på jakt efter föda och livnärde sig på banditliv. För att inte hela det övriga landet skulle svälta var det nödvändigt att ge bonden den stimulans han hade förvägrats under

rekvisitionssystemets tid. Inte heller stod allt väl till inom partiet. En grupp av oliktänkande under namnet ”Arbetaroppositionen” hade bildats under ledning av Sljapnikov, en före detta metallarbetare som hade varit Folkkommissarie för arbetena under den första sovjetregeringen, samt Alexandra Kollontaj, som åtnjöt ett visst anseende under den tidiga revolutionen. Dess program syftade främst till spridning av den ekonomiska och politiska makten och av partiets och statsapparatens växande makt. Den hävdade att den upprätthöll revolutionens ursprungliga ideal i dess rena form och återuppväckte 1918 års opposition mot underkastelsen i Brest-Litovsk. Gruppens ledande skikt hade inte någon imponerande resning, men man åtnjöt stor sympati och kraftigt stöd i partikretsar.

En frontförändring var nu helt nödvändig. Det viktigaste draget i den nya politik som utarbetades under vintern 1920-21 var att bonden, efter det att han hade levererat en fast procentsats av sin skörd till statliga myndigheter (en ”beskattning i natura”), tilläts sälja resten på marknaden. För att göra detta möjligt måste man uppmuntra industrin, speciellt den hantverksmässiga småindustrin, att producera de varor som bonden kunde vilja köpa – en omkastning av krigskommunismens betonande av den storskaliga tunga industrin. Den privata handeln måste tillåtas återuppstå; här satte man stor tillit till kooperationerna – en av de få förrevolutionära institutioner som hade kvar någon grad av liv och popularitet. Slutligen innebar allt detta – fastän man inte insåg denna punkt förrän något senare – att rubelns våldsamma fall måste hejdas och en stabil valuta upprättas. Det paket som fick beteckningen den Nya ekonomiska politiken (NEP), som lade speciell tonvikt på eftergifter åt bönderna, godtogs av centralkommittén till att föredras av Lenin för den historiska tionde partikongressen i mars 1921.

Strax före kongressen överskuggades dess överläggningar av en svår och olycksbådande katastrof. Manskapet i Röda flottan som var förlagda vid Kronstadts fästning reste sig i revolt och krävde eftergifter åt arbetare och bönder och fria val av sovjeter. Myteriet hade inget direkt samband med Arbetaroppositionen, men det avspeglade samma djupa missnöje med partipolitikens inriktning. I den mån man kunde urskilja några ledare tycks de ha haft en anarkistisk inriktning; misstankarna bland bolsjevikerna att myteriet hade planerats eller inspirerats av ”vita” landsflyktiga saknade grund, trots att de efteråt slog mynt av detta. Förhandlingar och uppmaningar att ge upp var resultatlösa. Den 17 mars, medan kongressen diskuterade Lenins förslag, angrep enheter ur Röda armén fästningen över isen. Efter en blodig drabbning, som på båda håll fördes med stor uthållighet, övermannades upprorsmännen och fästningen föll. Men denna omfattande resning bland män som dittills hedrats som revolutionens hjältar blev ett kraftigt slag mot partiets prestige och trovärdighet. Det kan ha ökat kongressens beredvillighet att acceptera den Nya ekonomiska politiken och andra förslag till skärpning av partidisciplinen och starkare skydd mot oliktänkande både inom och utom partiet.

Lenins framläggande inför kongressen av den resolution som omfattade förslagen om NEP följdes av en ytlig debatt. Det rådde en allmän besvikelse över krigskommunismen, och krisen var alltför akut för att medge ytterligare dröjsmål. De tvivlande tröstades av Lenins försäkran att industrins ”högsta höjder” skulle förbli i statens fasta händer och att monopolet på utrikeshandeln skulle förbli intakt. Resolutionen antogs, om än inte med någon entusiasm så i alla fall under bibehållen värdighet och formell enighet. Den kraftigaste meningsskiljaktigheten under kongressen uppstod under den kraftiga kontroversen om fackföreningsfrågan som hade rasat hela vintern igenom. Under inspiration av sin erfarenhet under inbördeskriget, och efter viss tvekan stödd av Bucharin, lade Trotskij ytterligare en gång fram sin plan på att förvandla fackföreningarna till ”produktionsföreningar” och att infoga dem under ”arbetarstatens apparat”. Av diametralt motsatt uppfattning var Arbetaroppositionen som ville lägga organisationen av och kontrollen över produktionen i händerna på arbetarna så som de representerades i fackföreningarna – en halvt syndikalistisk uppfattning. Genom manövrer

mellan de båda stridande fraktionerna lyckades Lenin slutligen samla partiets center kring en resolution som emellertid kringgick de avgörande frågorna utan att lösa dem. Man undvek ”militariseringens” befläckelse. Fackföreningarna erkändes som ”icke partibundna mass-organisationer” som måste vinnas över till staten. Det skulle vara fel att infoga dem i statsmaskineriet. De skulle fås att fungera inte genom bruk av maktmedel utan genom övertalning och resonemang, även om ”proletärt tvång” inte var uteslutet. Fackföreningarna hade alltid utgivit sig för att ha ett intresse av produktionen; redan 1920 hade Fack-föreningarnas centralråd upprättat ett Centralt Arbetsinstitut för att studera och bedriva utbildning i metoder och tekniker avsedda att höja arbetarnas produktivitet. Denna del av deras ansvar betonades i resolutionen. Det var deras funktion att upprätthålla arbetsdisciplin och bekämpa frånvaro; men detta borde ske genom ”kamratdomstolar” och inte genom statliga organ. Resolutionen röstades igenom med kraftig majoritet, men en minoritet av rösterna lades ändå för två avvikande formuleringar av resolutionen.

Den bitterhet som visat sig i kontroversen chockade partiet och satte sin stämpel på kong-ressen. Lenin talade om den ”sjukdom” som hade drabbat partiet och ”lyxen av diskussioner” och ”dispyter” som partiet knappast hade råd med. Kongressen antog en speciell resolution som var rubricerad ”Om den syndikalistiska och anarkistiska avvikelsen i vårt parti”, som uttalade att spridning av Arbetaroppositionens program var oförenlig med medlemskap i partiet. Likaså antogs en allmän resolution ”Om partienigheten”. Den krävde ”det totala avskaffandet av fraktionalism”; tvistefrågor kunde diskuteras av alla partimedlemmar, men man bannlyste bildande av grupper med egen ”plattform”. När väl ett beslut hade fattats var villkorslös lydnad obligatorisk. Brott mot denna regel kunde leda till uteslutning ur partiet. En sista klausul, som hölls hemlig och publicerades först tre år senare, påbjöd att till och med medlemmar av partiets centralkommitté kunde uteslutas på dessa grunder med minst två tredjedels majoritet bland kommitténs medlemmar. Dessa föreskrifter, som var avsedda att tillförsäkra lojalitet och en enhetlig uppfattning inom partiet, föreföll nödvändiga och riktiga vid denna tidpunkt. Som Lenin uttryckte det: ”under en reträtt är disciplin hundra gånger mer nödvändig”. Men överlämnandet av vad som i själva verket var ett maktmonopol till partiets centralorganisation skulle få vittomfattande följder. Lenin hade under inbördeskrigets höjdpunkt hyllat ”partiets diktatur” och hävdat att ”arbetarklassens diktatur utövas av partiet”. Den följdsats som drogs av den tionde kongressen var att makten skulle koncentreras till partiets centrala organ. Fackföreningarna medgavs ett visst mått av autonomi gentemot arbetarstatens organ. Men den roll de skulle spela bestämdes av det maktmonopol som gavs åt partiorganisationen.

Den eftertryckliga bannlysningen av opposition inom partiet var en produkt av den kris som åtföljde införandet av NEP. Helt följdriktigt drabbade samma process även de två vänsteroppositionella partier som hade överlevt revolutionen: SR och mensjevikerna. Upplösningen av den konstituerande församlingen i januari 1918 hade kungjort bolsjevikernas beslutsamhet att utöva den högsta makten och lagt grunden till enpartistaten. Men under de tre följande åren – inbördeskrigets period – var de ömsesidiga relationerna mellan sovjetregeringen och de båda vänsterpartierna tvetydiga och varierande, och de åtgärder som vidtogs mot dessa var halvhjärtade. Några veckor efter revolutionen bröt sig en grupp inom vänster – SR ur moderpartiet och bildade en koalition med bolsjevikerna. Tre vänster-SR-medlemmar utnämndes till folkkommissarier. Undertecknandet av fredsfördraget i Brest-Litovsk i mars 1918, som kraftigt fördömdes av både SR och mensjevikerna, ledde till att de avsade sig sina ämbeten. Höger-SR vände sig nu öppet emot regimen och gavs skulden för oroligheter i Moskva under. sommaren 1918 liksom för lönnmordet på den tyske ambassadören och två ledande bolsjeviker i Petrograd samt mordförsöket på Lenin. Den 14 juni 1918 bannlystes höger-SR och mensjevikerna på grund av sina förbindelser med ”ökända kontrarevolutionärer”. Deras tidningar blev beslagtagna då och då, men uppträdde ofta på nytt under andra namn; till och med en Kadet-tidning utkom under några månader efter

revolutionen. Den sporadiska förföljelse som utövades i stället för en total bannlysning avspeglade ambivalens och tvekan från myndigheternas sida.

Inbördeskriget, som gjorde regimens belägenhet ännu mer desperat, förbättrade till en början de båda partiernas ställning något. Mensjevikerna fördömde med eftertryck, och SR mindre entydigt, de ”vitas” aktioner samt de allierade regeringar som stödde och underblåste dessa, och stödde alltså uttalat regimen trots att man fortsatte att angripa dess inrikespolitik. Bannlysningen av mensjevikerna upphävdes i november 1918 och av SR i februari 1919. Mensjevik- och SR-delegater talade vid den Allryska sovjetkongressens sessioner 1919 och 1920, men tydligen utan rätt att rösta. Under inbördeskriget gick många mensjeviker och en del SR-medlemmar in i bolsjevikpartiet; många fler ställde sig i regimens tjänst och arbetade inom sovjetinrättningar. Massans uppslutning bakom de båda partierna, som ständigt ansattes av myndigheterna, började brytas upp. När inbördeskriget var avslutat fanns det inte kvar någon grund för koalitioner eller kompromisser. Två tusen mensjeviker inklusive hela partiets centralkommitté sägs ha arresterats strax före införandet av NEP. Undanröjandet av mensjevik-opposition sammanföll alltså med nertryckandet av avvikare inom det styrande bolsjevikpartiet. Många av dem som arresterades släpptes senare och de ledande mensjevikerna tilläts flytta utomlands. Men motståndskärnan bland SR-ledarna ställdes 1922 inför rätta för kontrarevolutionär verksamhet och dömdes till döden (domarna verkställdes aldrig) eller långa fängelsestraff.

De förmåner som NEP erbjöd bönderna, och som ändå kom för sent för att påverka sådden 1921, motverkades av en naturkatastrof. En svår torka förstörde skörden i stora områden, speciellt i centrala Ryssland och Volgabäckenet. Hungersnöden blev mer omfattande och orsakade svårare härjningar bland en hårt prövad och försvagad befolkning än den föregående stora ryska hungersnöden 1891. Skräckupplevelserna under den följande vintern, då miljoner människor svalt, lindrades delvis av sändningar från utländska hjälporganisationer, framför allt American Relief Administration. Man utökade sådden för 1922. Skördarna detta år och 1923 blev utmärkta och tycktes förebåda ett återupplivande av det sovjetiska jordbruket: smärre kvantiteter spannmål exporterades till och med. Det har anmärkts att NEP genom att återinföra marknadsprocesserna på landsbygden hade vänt upp och ner på krigskommunismens utjämnande politik och lett till att den rike bonden eller kulaken på nytt dök upp som nyckelfigur i landsbygdens ekonomi. Den fattige bonden producerade för sitt eget och familjens uppehälle. Han konsumerade vad han producerade; om han tog sig in till marknaden var det oftare i egenskap av köpare än säljare. Kulaken producerade för marknaden och blev en småkapitalist; detta är de viktigaste dragen i NEP. Den nya jordbrukslagen införde, med vissa formella inskränkningar, på nytt rätten att arrendera jord och anställa lejd arbetskraft, som i teorin varit upphävd sedan regimens tidiga dagar. Men så länge bönderna hade tillräckligt att äta och levererade tillräckliga överskott för att föda städerna, var det få ens bland de mest hängivna partimedlemmarna som hastade att dra fram de avvikelser från revolutionens principer och ideal som hade lett till dessa lyckosamma resultat. Även om NEP inte hade gjort mycket för att hjälpa industrin eller industriarbetaren, och ännu mindre för att befordra planhushållningen, kunde dessa problem med tillförsikt skjutas på framtiden.

Det var vid denna tidpunkt som de bakomliggande meningsskiljaktigheterna inom partiet angående krigskommunismens natur började avspegla sig i åsiktsskillnader om NEPs praktiska följder och konsekvenser. I krisläget i mars 1921, då man enhälligt accepterade införandet av NEP som ersättning för krigskommunismens mer extrema politik och hälsade det som en välkommen och nödvändig lättnad, lade man ett tag framöver meningsskiljaktigheterna på hyllan, men någon förlikning hade egentligen inte nåtts. I den mån man uppfattade krigskommunismen inte som ett framsteg mot socialism utan som ett avsteg som dikterats av den militära nödvändigheten och en framtvingad lösning på nödsituationen under inbördeskriget, så utgjorde NEP en väg tillbaka från en beklagansvärd men utan tvivel framtvingad

avvikelse och ett återvändande till den säkrare och tryggare stig som man följt före juni 1918. I den mån man såg krigskommunismen som en alltför rask, överentusiastisk framryckning mot socialismens högre höjder, visserligen förhastad men i övrigt grundad på riktiga uppfattningar, utgjorde NEP en tillfällig återgång från positioner som hade visat sig omöjliga att hålla för tillfället men som man förr eller senare skulle återvända till. Det var under inflytande av denna senare uppfattning som Lenin, vars inställning inte var helt enhetlig, kallade NEP ”ett nederlag” och ”en reträtt – för att förbereda ett nytt angrepp”. När Lenin vid den tionde kongressen uttalade att införandet av NEP var avsett ”på allvar och för en längre tid” (och till svar på en fråga tillade att en uppskattning på 25 år var ”alltför pessimistisk”) gav han visst stöd både åt uppfattningen att NEP utgjorde en önskvärd och nödvändig korrigering av krigskommunismens brister och fel och uppfattningen att även NEP måste ändras och ersättas i framtiden. Den förra åsikten förutsatte outtalat att det var praktiskt nödvändigt att ta med i beräkningen den efterblivna bondeekonomin och mentaliteten bland bönderna; den senare åsikten förutsatte outtalat behovet att bygga upp industrin och inte längre trycka ner de industriarbetare som utgjorde revolutionens viktigaste vågbrytare. Dessa skiljaktigheter tystades för ögonblicket av tacksamheten över att man hade övervunnit partiets svåra kris under vintern 1920-21, men de trädde fram i dagen igen under en ny kris för partiet och för ekonomin två år senare.

5. Det nya sovjetsystemet

NEPs införande, som fick den oavsedda effekten att det stärkte partiets centrala makt, uppmuntrade även de centraliseringskrafter som redan var i gång med att utforma sovjetstaten. Massentusiasmen från 1917 över statsmaktens förintelse hade givit vika för en värld av inte förverkligade drömmar. Dessa fortsatte att plåga många partimedlemmar med gott minne. Men efter Brest-Litovsk och efter inbördeskriget hade behovet av att skapa en statsmakt som var tillräckligt stark att reda ut sådana nödlägen accepterats som ett nödtvång. Nu förstärktes denna process av nödvändigheten att bygga upp den förhärjade och nerbrutna nationalekonomin igen. Under NEP-perioden utformades dels det som skulle bli Sovjetunionens permanenta konstitutionella struktur, dels fastställdes den linje som sedan skulle följas i åratal i relationerna med främmande länder.

Det var nu tid att stabilisera sovjetregimens något vacklande konstitutionella uppbyggnad. En författning för den Ryska socialistiska federativa sovjetrepubliken (RSFSR) hade utfärdats i juli 1918. Den inleddes med den ”Deklaration om de arbetande och utsugna människornas rättigheter” som proklamerats av den Allryska sovjetkongressen ett halvår tidigare. Den förlänade högsta makt åt den Allryska sovjetkongressen som var sammansatt av delegater valda av sovjeter i städerna och provinserna. Representationen vägde kraftigt över till förmån för städerna, arbetarnas hemvist. Rösträtten inskränkte sig till dem som ”tjänar sitt uppehälle genom produktion eller socialt nyttigt arbete”, tillsammans med soldater och arbetsoförmögna. Kongressen valde en Allrysk central exekutivkommitté (VTsIK) som skulle utöva makten i dess ställe under uppehållet mellan sessionerna; och VTsIK i sin tur utnämnde ett Folkkommissariernas råd (Sovnarkom) som hade en i huvudsak administrativ funktion men som även var bemyndigat att utfärda order och dekret. På så sätt fanns det ingen klar gränslinje mellan Sovnarkoms och VTsIKs respektive maktutövning. Konstitutionen ställde också upp allmänna principer som skiljande av kyrka och stat; yttrande-, åsikts- och församlingsfrihet för arbetarna; alla medborgares skyldighet att arbeta, enligt principen ”den som inte arbetar skall heller inte äta”; skyldighet att fullgöra värnplikt för republikens försvar; samt avskaffande av all diskriminering på grund av ras eller nationalitet. Kaoset under inbördeskriget omintetgjorde varje fastställande av republikens territorium. Beteckningen ”federativ” i republikens namn hade ingen klar innebörd; den täckte både införlivandet i RSFSR av ”autonoma” republiker och regioner som beboddes främst av icke-ryssar samt

upprättandet av förbindelser mellan RSFSR och andra sovjetrepubliker som hade utropats eller skulle komma att utropas i andra delar av det tidigare ryska tsardömet. Dessa förbindelser antog i början formen av allians snarare än federation. RSFSR slöt alliansfördrag med sovjetrepublikerna Azerbajdzjan och Ukraina i september och december 1920, samt med republikerna Vitryssland, Armenien och Georgien år 1921. Man stötte på motstånd mot enandeprocessen i Ukraina där en nationell antisovjetisk regering hade varit en av flera rivaliserande myndigheter under inbördeskriget, samt i Georgien, där det hade upprättats en mensjevikregering. De oliktänkande kastades ut med militärmakt och oförvitliga bolsjevikregeringar upprättades. Bruket av våld kunde kanske rättfärdigas i Ukraina, som hade varit kraftigt inblandat i inbördeskriget och där konkurrerande arméer hade försatt större delen av landet i ett tillstånd av anarki, men knappast i Georgien, som sedan under lång tid förblev en oregerlig och motsträvig medlem i federationen av sovjetrepubliker.

Allt eftersom hela landet ekonomiskt började komma på fötter igen och sökte förnya kontakterna med omvärlden, föreföll det naturligt och nödvändigt att det i det sammanhanget skulle fungera som en enda enhet. Medan man noggrant undersökte formen och verklighetsunderlaget för den lokala autonomin, upprätthöll det Ryska kommunistpartiet, som de regionala partierna var anslutna till, en enhetlig disciplin. Viktigare beslut om ekonomi och utrikespolitik fattades i Moskva. Första steget var att övertala de tre transkaukasiska republikerna – Armenien, Georgien och Azerbajdzjan – att förenas i en Transkaukasisk socialistisk federativ republik. Därpå röstade i december 1922 kongresserna för de fyra republikerna – RSFSR samt Ukrainska, Vitryska och Transkaukasiska republiken – vid separata sammanträden för att bilda en union av socialistiska sovjetrepubliker (SSSR). Slutligen träffades delegater för de fyra republikerna, konstituerade sig som SSSRs första sovjetkongress och valde en kommittémed uppgift att lägga fram förslag till en konstitution. SSSRs konstitution godkändes av kommittén i juli 1923 och ratificerades formellt av SSSRs andra sovjetkongress i januari 1924.

Konstitutionen byggde på samma modell som RSFSRs ursprungliga grundlag. Den enväldiga sovjetiska unionskongressen var sammansatt av delegater från sovjetkongresserna i de ingående republikerna, och representationen var proportionell mot befolkningen i varje republik. Kongressen valde en central exekutivkommitté (TsIK) som utnämnde ett Sovnarkom för SSSR. Folkkommissariatens organisation var komplicerad. Utrikes ärenden, utrikeshandel, militära ärenden och ”ledning av kampen mot kontrarevolution”, vilken senare sköttes av Tjekan, nu omdöpt till OGPU (”Förenade statspolitiska förvaltningen”), förbehölls helt unionsmydigheterna; varje republik hade sitt GPU, som emellertid var direkt underställt OGPU. De flesta ekonomiska angelägenheter underkastades ett system av ”förenade” kommissariat; där förekom kommissariat för Unionen och kommissariat för republikerna, varav de sistnämnda hade ett visst mått av självständighet. Inom andra sektorer av administrationen, inklusive jordbruk, inrikes angelägenheter, hälsovård och utbildning, var det bara republikerna som hade kommissariat, utan någon unionsmotsvarighet. Till sin form var SSSR en federation av republiker. Men utelämnandet av ordet ”federativ” ur dess benämning var kanske signifikativt, eftersom dess enhetssträvanden framgick klart från första början. RSFSR svarade för drygt 75% av Unionens befolkning och 90% av dess yta. De andra republikerna hade visst fog för sin misstanke att SSSR var föga mer än RSFSR i större format och representerade ett infogande av republikerna under den centrala myndigheten i Moskva. Missnöje gjorde sig gällande, speciellt bland delegaterna från Ukraina och Vitryssland, inom den kommitté som utformade förslaget till den nya konstitutionen.

Ett försök att tillmötesgå dessa invändningar ledde till en viktig ändring som var ämnad att erkänna alla republikers formella jämlikhet. TsIK i SSSR var uppdelad på två kammare. Den första och större av dessa, Unionsrådet, bestod av delegater som valdes proportionellt mot republikernas befolkningsmängd; detta tog hänsyn till RSFSRs enorma övervikt. Delegaterna

till den andra kammaren, Nationalitetsrådet, valdes på grundval av jämlikhet mellan nationalitetsgrupper, med fem från var och en av de fyra största republikerna och de autonoma republikerna samt en från varje autonom region. Men eftersom normalt båda kamrarna sammanträdde endast för att lyssna på, och positivt kommentera utläggningar om den officiella politiken (ibland förenades båda för att lyssna på viktigare tal), och eftersom man sällan tog upp stridsfrågor och aldrig röstade om sådana, hade detta komplicerade arrangemang ingen praktisk betydelse för politikens utformning. Under de återkommande sessionerna där kongressen och TsIK sammanträdde, det senare organet med ett med tiden utvidgat medlemsantal, fattades inga beslut. Men de erbjöd en viktig möjlighet att ta kontakt med de avlägsna och ofta primitiva regionerna inom Unionen, samt att popularisera och tillkännage över hela Unionen de viktiga politiska frågor som avgjorts i Moskva; deras viktigaste funktion var inte att debattera utan att tillkännage, övertyga och uppmana. Konstitutionerna i SSSR och dess ingående enheter tjänade ett helt annat syfte än konstitutionerna i västvärlden, som de hade bara en mycket ytlig likhet med.

Den sammansatta etniska strukturen i Centralasien och områdets förbindelser med till den muselmanska världen utgjorde ett speciellt problem. Trots att de centalasiatiska republikerna Bukhara och Khorezm hade förts in under Moskvas intressesfär genom alliansfördrag med RSFSR var de uteslutna ur dessa konstitutionella förfaranden med anledning av att de ännu inte var socialistiska. Det dröjde till 1925 innan Centralasien omorganiserades efter nationella riktlinjer. De socialistiska sovjetrepublikerna Uzbekistan och Turkestan med underordnade autonoma enheter inlemmades i SSSR som dess femte och sjätte konstituerande republiker.

Partiorganisationens struktur var en minst lika viktig faktor i händelseutvecklingen som sovjetstrukturen. Mellan partikongresserna utövades högsta makten av partiets centralkommitté. Den kommitté som fattade det avgörande beslutet att sätta igång upproret i oktober 1917, och som senare beslöt att underteckna fördraget i Brest-Litovsk, bestod av 22 medlemmar. Under den akuta krisperiod som följde var denna församling alltför otymplig för att handla snabbt, vilket medförde att beslut i avgörande frågor i praktiken fattades av Lenin i samråd med övriga ledare i toppen. Den åttonde partikongressen i mars 1919 valde en centralkommitté som bestod av nitton fullvärdiga medlemmar samt åtta kandidater som hade rätt att närvara vid mötena men saknade rösträtt. Men den utsåg också en politbyrå på fem medlemmar som skulle svara för politiska beslut samt en orgbyrå som skulle bestämma i frågor rörande partiorganisation. Detta markerade en stark tillbakagång för centralkommittén som effektiv maktkälla. År 1920 omorganiserade den nionde kongressen sekretariatet och ställde detta under ledning av tre ”permanenta” sekreterare som var medlemmar i partiets centralkommitté. Under den närmast följande perioden genomgick det renoverade sekretariatet en snabb expansion och skaffade sig en stab på åtskilliga hundra tjänstemän uppdelade på avdelningar som sysslade med olika grenar av partiverksamheten. Partistrukturen antog den form som den skulle ha genom hela 1920-talet, även om de processer som framskred tog några år att utvecklas till sin fulla utsträckning. Skapandet av en mäktig partiapparat kom senare att förse Stalins diktatur med ett redskap. Partikongresserna sammanträdde varje år till 1925 och därefter med mindre regelbundna mellanrum, omväxlande med smärre och mer informella partikonferenser. Partiets centralkommitté höll mellan tre och fyra sessioner årligen. Dessa organ fortsatte att tjäna som fora för debatt i viktiga frågor, även om sekretariatets manipulation av valen av delegater snart gjorde att resultaten var givna i förväg. Det var politbyrån, nu med medlemsantalet utökat till sju och senare till nio, och med åtskilliga kandidater, som genom hela 1920-talet ensam kom att svara för politiska beslut på högsta nivå, och eftersom i enpartistaten partiets medgivande var obligatoriskt för alla sovjetregeringens beslut och verksamheter, blev partiets politbyrå det högsta organet för utformningen av politiken i SSSR.

Stärkandet av partiets och sovjeternas organisation motsvarades av en konsolidering av

Sovjets relationer med omvärlden. Inte ens under krigskommunismens dagar, när tankarna på världsrevolution överskuggade allting annat i Moskva, lät man de fåtaliga tillfällena till direktkontakt med västländernas regeringar gå sig ur händerna. I januari 1920 var representanter för ryska kooperationer i Paris och diskuterade med västerländska regeringsrepresentanter om att på nytt ta upp ett utbyte av varor med Sovjetryssland. Litvinov var i Köpenhamn och förhandlade fram ett avtal om utbyte och hemsändning av fångar. Ett fredsfördrag med Estland undertecknades den 2 februari 1920, och Lenins kommentar var att ”vi har öppnat ett fönster mot Europa som vi skall försöka använda så mycket som möjligt”. Vid partikongressen 1920 talade Lenin om behovet ”att manövrera i vår internationella politik”. Några dagar senare gav sig Krasin, den ende bolsjeviken i ledande ställning som hade erfarenhet av industri och handel, iväg med en stor delegation av ”handelsexperter” till Skandinavien och mottogs med artighet i London i maj månad. Dessa trevare avbröts av kriget med Polen som orsakade ett nytt uppblossande av revolutionära förhoppningar i Moskva och ett nytt utbrott av oro och fientlighet i väster.

Men hösten 1920 var freden återställd. Ett ryskt handelsbolag inregistrerades i London under namnet Arcos (All-Russian Cooperative Society), och Krasin tillbringade större delen av vintern i London i förhandlingar med den brittiska regeringen och firmor som var intresserade av sovjetryska beställningar. Slutligen undertecknades, bara omkring en vecka efter det att Lenin lagt fram NEP inför partikongressen i Moskva, ett engelsk-sovjetiskt handelsavtal i London den 16 mars 1921. Handelsavtalet hälsades med rätta som ett genombrott och en vändpunkt i sovjetpolitiken. Parterna gjorde en överenskommelse att inte lägga några hinder i vägen för handeln med varandra och att i avsaknad av ett formellt diplomatiskt erkännande utbyta officiella handelsrepresentanter. Ur brittisk synvinkel var den viktigaste klausulen den där parterna åtog sig att ”avstå från fientliga handlingar eller åtgärder” och från ”officiell propaganda, direkt eller indirekt” gentemot varandra. Man nämnde specifikt ”Aktioner eller propaganda för att uppmuntra något asiatiskt folk till någon form av fientlig handling mot brittiska intressen eller mot det brittiska väldet”. Ett löfte att avhålla sig från fientlig propaganda hade avgivits i mindre utarbetad form i Brest-Litovsk-fördraget. Men omständigheterna var helt olika. Det fördraget hade undertecknats under förhållanden som man inte väntade sig skulle bli varaktiga, och som heller inte blev det. Det engelsk-sovjetiska avtalet var liksom NEP avsett ”på allvar och för en längre tid”. Det tillkännagav en förskjutning av tyngdpunkten i sovjetpolitiken. Uttalandena om världsrevolutionen fortsatte alltjämt, men kom medvetet eller omedvetet att alltmer uppfattas som en föreskriven ritual som inte påverkade ärendens normala gång. Den latenta oförenligheten mellan den politik som bedrevs av Folkkommissariatet för utrikes ärenden (Narkomindel) respektive Komintern började komma upp till ytan.

Bakgrunden till Sovjets närmande till Storbritannien var ekonomisk: en önskan att underlätta en ömsesidigt lönsam handel. Bakgrunden till närmandet till Tyskland var främst politisk med rötter i den gemensamma oppositionen mot Versaillesfördraget och gemensam motvilja mot de polska kraven. Radek, som tillbringade större delen av 1919 i fängelse eller i husarrest i Berlin, lyckades ta kontakt med tyskar ur många skilda samhällsskikt, för vilka han predikade fördelarna med ett tysk-ryskt samarbete. De officiella tysk-ryska förbindelserna hade avbrutits efter lönnmordet på den tyske ambassadören i Moskva 1918. Sommaren 1920 mottogs en sovjetrepresentant på nytt i Berlin och en tysk representant i Moskva. Det polska kriget innebar en kraftig stimulans åt vänskapliga förbindelser mellan Polens båda grannar. Det angavs att Trotskij stödde ett avtal med Tyskland, och i ett offentligt tal i november anmärkte Lenin att ”även om den borgerliga tyska regeringen ursinnigt hatar bolsjeviker” var ändå förhållandet att ”intressen inom den internationella politiken är på väg att tvinga landet till en fred med Sovjetryssland mot dess vilja”. Sovjetpolitiken var fortfarande ambivalent och delade sina strävanden mellan revolutionen och diplomatin. Den 17 mars 1921 satte det tyska kommunistpartiet igång en väpnad resning mot regeringen, känd i historien som

”marsaktionen”.

Företaget stöddes helt säkert och drevs kanske på av Zinovjev och tjänstemän inom Komintern. Det är tveksamt om andra sovjetledare var inblandade, upptagna som de var för ögonblicket av Kronstadt-upproret och partikongressen. Men nederlaget för den tyska resningen måste ha ytterligare minskat det bortdöende hoppet i Moskva angående revolutioner i västländerna och stärkt uppfattningen på de händer som såg en diplomatisk uppgörelse med kapitalistländerna som ett direkt mål. Ett speciellt inslag i de tysk-ryska relationerna vid denna tid var strävan efter militärt samarbete som vuxit fram ur Versailles-fördragets förbud mot tillverkning av vapen i Tyskland. I april 1921 förde Kopp, sovjetrepresentanten i Berlin, som resultat av hemliga överläggningar med Reichswehr med sig till Moskva en plan angående tillverkning av gevär och granater, flygplan och u-båtar i Sovjetryssland av tyska firmor. Svaret blev positivt och en tysk militärdelegation besökte Moskva under sommaren. Ett avtal bekräftades vid möten i Berlin i september 1921, där Krasin och Seeckt, ledaren för Reichswehr, var huvudförhandlare. Det tycks ha varit först vid denna tidpunkt som Seeckt yppade för den tyska civilregeringen vad som var på gång. U-båtsprojektet slopades. Men tyska fabriker i Sovjetryssland var snart inbegripna i tillverkning av gevär, granater och flygplan. Stridsvagnar hade lagts till som en ny punkt på programmet, och experiment bedrevs med krigföring med gas. Dessa företags produkter försåg både Reichswehr och Röda armén med vapen. Senare utbildade tyska officerare manskap ur Röda armén i krigföring med stridsvagnar och militärflyg. Dessa arrangemang kringgavs med största sekretess. Inga omnämnanden förekom i den ryska pressen, och de doldes länge med framgång för den tyska allmänheten och de tyska politikerna likaväl som de västallierade. I det läget hade man avlägsnat sig långt från den revolutionens gryning då bolsjevikerna hade fördömt de hemliga fördrag som tsarregeringen hade slutit med de allierade under kriget. Under tiden stärkte man de tysk-ryska ekonomiska förbindelserna genom att upprätta ”blandbolag” och ge ”koncessioner” i Sovjetryssland till tyska firmor.

På föråret 1922 inbjöds både den sovjetiska och den tyska regeringen att delta i en internationell konferens som hölls i Genua den 10 april. Konferensen var ett djärvt försök av Lloyd George, dess mest aktive förespråkare, att knyta nya förbindelser med Tyskland och Sovjetryssland, som dittills varit utestängda ur den europeiska gemenskapen. Lenin hälsade inbjudan med försiktig entusiasm. ”Vi far dit”, förklarade han, ”som köpmän, därför att handel med kapitalistländerna (så länge dessa inte har fallit samman helt) är absolut nödvändig för oss, och vi reser dit för att diskutera...passande politiska villkor för denna handel”. Tjitjerin, Krasin och Litvinov var ledare för sovjetdelegationen, som var den första i sitt slag som besökte en internationell konferens på samma villkor som delegationerna från de andra stormakterna. Konferensen blev ett misslyckande, delvis beroende på en oböjlig fransk opposition mot Lloyd Georges syften och delvis på de brittiska och sovjetiska förhandlarnas oförmåga att nå en överenskommelse i frågan om sovjetiska skulder och ekonomiska förpliktelser. Sovjetregeringen var i princip beredd att erkänna de skulder den tidigare ryska regeringen ådragit sig före kriget (men inte under själva kriget), bara med det förbehållet att man fick ett större lån utomlands för att underlätta förfarandet. Sovjetregeringen vägrade återkalla dekret som hade nationaliserat utländska företag, men var beredd att på vissa villkor tillåta utländska firmor att under förklädnad av ”koncessioner” åter installera sig i sina tidigare företag. Inget skarpsinne i världen kunde överbrygga de rådande klyftorna.

Paradoxalt nog frambringade dödläget i förhandlingarna konferensens enda konkreta resultat. Under en tid hade sovjetiska och tyska diplomater i Berlin diskuterat villkoren för ett politiskt fördrag. När den sovjetiska delegationen i Genua inte lyckades göra något intryck på de västallierade, uppmanade man enträget den tyska delegationen som leddes av utrikesminister Rathenau att skyndsamt slutföra och underteckna fördraget, och den tyska delegationen, som var lika besviken över konferensens förlopp, gick med på detta. Fördraget undertecknades i

hast och i hemlighet i Rapallo den 16 april 1922. Innehållet i Rapallofördraget var inte märkligt. De enda väsentliga paragraferna föranstaltade om gemensamt tillbakavisande av finansiella krav samt upprättande av diplomatiska och konsulära förbindelser. Men som demonstration av solidaritet emot de västallierade slog det ner som en bomb under konferensen och gjorde ett varaktigt intryck på den internationella skådeplatsen. Sovjetryssland hade tryggat en plats åt sig varifrån man kunde köpslå med de europeiska stormakterna. Manövrer som ursprungligen uppfattats som lösningar för att komma igenom en kris var på väg att bli accepterade handlingssätt.

Inom Komintern syntes tecken på en ändrad sinnesstämning redan vid dess tredje kongress i juni 1921. Den upprymda revolutionära entusiasmen från den andra kongressen ett år tidigare hade slocknat. Det som bolsjevikerna från början hade trott vara omöjligt hade inträffat: den socialistiska sovjetrepubliken hade hållit sig kvar vid makten och visade alla tecken på att fortsätta göra det i en kapitalistisk omvärld. Vid denna kongress befann sig Lenin på defensiven både i inrikes och utrikes ärenden. Han gjorde sig stort besvär med att förklara nödvändigheten av NEP och förbindelselänken med bondeklassen inför en publik med bland andra utländska medlemmar som var klart skeptiska mot denna tolkning av den proletära revolutionen. Han medgav att världsrevolutionens framsteg inte hade legat ”i linje med vad vi förväntat oss” och rekommenderade ”inträngande studium av dess konkreta utveckling”. Trotskij yttrade att medan världsrevolutionen år 1919 hade förefallit vara ”en fråga om månader” var den nu ”kanske en fråga om år”. En försiktighet i handling hade ersatt den obetvingliga entusiasmen från föregående kongress.

Mycket tid ägnades åt att analysera ”marsaktionens” misslyckande i Tyskland och den för alla förödande splittringen inom den italienska vänstern. De ”21 villkor” som ställts upp för medlemskap i Komintern och som den andra kongressen hade utformat, hade orsakat splittring inom vissa av de främsta utländska partierna och lett till uteslutande av sympatisörer som inte var beredda att acceptera den stränga disciplin som dessa regler skulle ålägga dem. När väl den första revolutionsvågen hade ebbat ut, var det bara en minoritet av arbetarna i västländerna som visade någon speciell lojalitet mot kommunismen. Man insåg att kommunistpartierna löpte faran att tillbakabildas till små sekter sammanbundna av en sträng doktrin och isolerade från den stora massan av arbetare. I synnerhet de brittiska och amerikanska partierna varnades att det var ”en fråga om liv och död att inte förbli en sekt”. Ny vikt lades vid behovet att vinna ”massorna”. Ett halvår efter kongressen släppte EKKI ett uttalande om ”arbetarnas enhetsfront”. Detta var en uppmaning till kommunisterna att samarbeta med andra arbetare från vänsterpartier om gemensamma plattformar för speciella ändamål. Men eftersom det var ett obligatoriskt villkor att kommunisterna inte skulle offra sin självständighet eller sin rätt att kritisera, förblev uppfattningen om enhetsfronten något kluven och gav upphov till stora slitningar och många missförstånd under de följande åren.

Den vändning i utrikespolitiken som åtföljde införandet av NEP omfattade också de sovjetiska förbindelserna med östländerna. Fördrag med Afghanistan och Persien undertecknades i februari 1921, och ett fördrag slöts med Turkiet samma dag som det engelsk-sovjetiska avtalet, den 16 mars 1921. Det persiska fördraget föreföll svårförenligt med det stöd som vid samma tid gavs av sovjetagenter till en rebelledare som sökte upprätta en fristående republik i norra Persien. Men under sommaren upphörde detta stöd och revolten bröt samman. Det turkiska fördraget, som proklamerade de både ländernas solidaritet ”i kampen mot imperialismen”, orsakade större och mer varaktig förlägenhet. Tre månader före undertecknandet hade ledaren för det olagligförklarade turkiska kommunistpartiet blivit mördad och andra turkiska kommunister dödade eller arresterade av Kemals agenter. Undertryckandet av kommunismen var ett uttalat syfte för Kemals regim. Detta slätades över i det gemensamma intresset för motstånd mot den brittiska interventionen i Turkiet. Det åläggande som fanns med i det engelsk-sovjetiska avtalet för att förhindra propaganda mot det brittiska väldet i Asien innebar

också en viss återhållsamhet i offentliga sammanhang. Trots att Lenin inför Kominterns tredje kongress försäkrade att ”den revolutionära rörelsen bland hundratals miljoner förtryckta i öster växer med anmärkningsvärd kraft”, höll denna kongress i motsats till den föregående anmärkningsvärt tyst om utvecklingen i öster. I avslutningen till sitt sista tal till Kominterns kongress i november 1922 sammanfattade Lenin (som nu var tärd av sjukdom) att ”den viktigaste uppgiften i den period som nu tar sin början är att studera för att uppnå organisation, struktur, metod och innehåll i det revolutionära arbetet”. Det var en lågmäld avslutning.

Å andra sidan framträdde sovjetregeringen nu mer definitivt än tidigare som försvarare av traditionella ryska intressen. För en stat som var nästan instängd av land hade passagen från Svarta havet genom Bosporen till Medelhavet alltid varit en känslig punkt. Det sovjetisk-turkiska fördraget från den 16 mars 1921 hade garanterat fri passage ”för alla nationers handel”. Men kruxet var passage för krigsfartyg. Turkiet hade protesterat att bruk av sunden från främmande krigsfartygs sida utan turkiskt godkännande innebar ett övergrepp mot landets suveränitet. Sovjetryssland, med sina uttömda flottstyrkor och fruktan för främmande räder i Svarta havet, stödde kraftigt protesten. En konferens skulle sammankallas i Lausanne hösten 1922 för att fastslå villkor för fred mellan västmakterna och Turkiet, och där skulle denna fråga givetvis tas upp. Ganska oväntat inbjöds sovjetregeringen att delta ”i diskussionen av frågan om sunden”. Tjitjerin ledde den sovjetiska delegationen, och hans sammandrabbning med Tjurzon, då betraktad som den främste förkämpen för den brittiska imperialismen i öster, fick stor publicitet. Frågan avgjordes med en kompromiss, och sovjetregeringen undertecknade men ratificerade aldrig den konvention som blev resultatet. Det som hade uppnåtts var ett allmänt erkännande av Sovjetryssland som arvtagare till det tidigare ryska väldets rättigheter och intressen.

6. Saxkrisen

Den ”förbindelselänk med bonden” som NEP var avsedd att upprätta förblev ett slagord i sovjetpolitiken i åratal. Det var få som ifrågasatte att ett sådant agerande var nödvändigt. ”Endast en överenskommelse med bondeklassen”, hade Lenin sagt vid den tionde kongressen, ”kan rädda den socialistiska revolutionen i Ryssland tills revolutionen har inträffat i andra länder”. När jordbruket snabbt fick nytt liv efter den förskräckliga hungersnöden 1921-22, och återhämtningen började sprida sig till andra sektorer av ekonomin, hade man med triumf visat på NEP. Men när faran väl var över, och minnena av försakelserna under krigskommunismen sjunkit i bakgrunden, försvann sakta känslan av lättnad och samtycke och ersattes av oro över en så radikal avvikelse från det hopp och de förväntningar om ett framåtskridande mot socialismen som hade inspirerat revolutionens tidiga segrar. I det långa loppet var det någon som måste bära kostnaderna för eftergifterna mot bonden. Vissa direkta och indirekta följder av NEP var också oförutsedda och ovälkomna. På föga mer än två år hamnade landet mitt uppe i en ny kris som, även om den var mindre dramatisk än den som föregick NEP, ändå lämnade djupa spår inom varje sektor av en nu expanderande ekonomi.

NEPs inflytande på industrin blev mindre direkt än på jordbruket, och främst av negativt slag. Den första effekten var att återhämtningen inom landsbygds- och hantverksindustrierna fick ny fart, både därför att de hade lidit mindre av inbördeskriget än fabriksindustrin och lättare kunde återföras till produktionen, och därför att de var de främsta leverantörerna av de enkla konsumtionsvaror som bonden ville köpa för överskottet från sin försäljning av jordbruksprodukter. Kampanjen för nationalisering av industrin hejdades. Den storskaliga industrin (Lenins ”högsta höjder”) förblev i statens händer, men med två viktiga förändringar. För det första tillämpade man ett visst mått av decentralisering. Den statliga industrin var indelad i tre kategorier, på ”unionell”, ”republiks-” och ”lokal” nivå. Den ”unionella” industrin administrerades av SSSRs Vesencha, ”republiksindustrin” av Vesenchan i de respektive konstituerande republikerna, och inom republikerna upprättade provinser och regioner sina egna Råd

för nationell ekonomi (Sovnarchos) som var ansvariga för den ”lokala” industrin. Högre organ övervakade i varierande grad de lägre. Men praktiska skäl tvingade fram en hög grad av autonomi. På lägre nivåer uppmuntrades privat industri. Företag som hade färre än 20 anställda undantogs från nationaliseringen. Större företag som redan hade övertagits kunde arrenderas av enskilda företagare, ofta de ursprungliga ägarna. Landsbygds-, hantverks- och kooperativa industrier drevs och expanderade med officiellt gillande.

För det andra upphävdes Vesenchas direkta administration av fabriksindustrin via *glavki* och centra. Industrierna organiserades i truster som drev en grupp företag som en enda enhet. Genomsnittliga antalet företag i en trust var tio. De största trusterna fanns inom den textila och metallurgiska industrin. Den största textiltrusten hade drygt 50 000 anställda. Trusternas viktigaste kännetecken var att de inte längre finansierades ur statsbudgeten utan gavs instruktioner om att fungera enligt affärsmässiga principer (*chozrastjot*) och att skapa vinster som, efter vissa avdrag, skulle betalas till staten i egenskap av ägare till det fasta kapitalet i företagen. Vissa viktigare industrier var fortfarande förpliktigade att leverera en andel av sin produktion till de statliga institutionerna. I övrigt var industrin, liksom bonden, fri att sälja sinaprodukter på marknaden till det pris man kunde utverka. Detta var i överensstämmelse med NEPs anda. Men kritik hördes i vissa partikretsar; en del negativ publicitet väcktes av en rättfram uppmaning 1923 från Vesencha till trusterna att sträva efter ”vinstmaximering”.

Ett år efter införandet av NEP kunde man med självbelåtenhet betrakta resultatet i form av ökad tillgång på och spridning av alla slags förnödenheter. Lenin hade varit medveten om farorna med ”frihet för handeln” som, enligt vad han uttalade vid den tionde kongressen, ”oundvikligen leder till seger för kapitalet, till dess fullständiga återupprättande”. Han tycks först ha tänkt sig varuutbytet mellan stad och land som ett storslaget system för organiserad byteshandel. Men han medgav senare att ”varuutbytet slet sig loss” och ”gick över i köp och försäljning”. Han chockerade en del partitrogna med att säga till sina åhörare att ”lära sig handel”. År 1922 inrättades en handelsbörs i Moskva. Avsikten var utan tvivel att utöva något slags officiell kontroll över handelsprocesserna. Resultatet blev att verksamheten underlättades för en ny köpmansklass som snabbt kom att betecknas som ”NEP-män”. Den privata småhandeln hade aldrig blivit helt utrotad, ens under krigskommunismen; den berömda Sucharevkamarknaden i Moskva var en känd och tolererad överträdelse. Den framväxande klassen av NEP-män var inte längre småhandlare utan handelsföretagare i stor skala som sträckte ut sina tentakler till varje sektor av ekonomin. De stora industritrusterna kunde fortfarande kontrollera grosshandeln inom sina gebit. Detaljhandelsbutiker under namnet GUM (Statens allmänna varuhus) öppnades under Vesenchas egid i Moskva och några andra städer. Men till en början hade de ingen större framgång, och de existerande konsumentkooperationerna gjorde föga framsteg. Detaljhandeln dominerades och befordrades överallt av NEP-män. När handeln började flyta i ökande skala återvände ett visst utseende av välmåga till de rikare delarna av huvudstaden. Många tidigare välkända drag i stadsbilden, som bannlysts av revolutionen, uppträdde nu på nytt. Under ett besök i staden i september 1922 skrev Krasin till sin hustru att ”Moskva ser ut att ha det bra, i vissa delar som det var före kriget”. Utländska besökare kommenterade med ovilja eller triumf, allt efter inställning, återupplivandet av sådana ”kapitalistiska” företeelser som gatuprostitution och underdåniga uppassare och kuskar som tiggde om dricks. För NEPs förmånstagare verkade framtiden rosenröd. Det värsta tycktes vara över. Bristsituationen och spänningarna under krigskommunismen hade försvunnit. Återhämtningen var på god väg.

Inom kort avslöjade sig emellertid de mer djupgående följderna av NEP i form av flera sinsemellan besläktade kriser. Den första krisen drabbade priserna. Nu när krigskommunismens kontroll hade hävts fluktuerade priserna vilt. En priskommitté som upprättats i augusti 1921 och en kommission för inrikeshandel som tillkommit i maj 1922 visade sig fullkomligt ineffektiva. Städernas behov av jordbruksprodukter överträffade vida böndernas behov av

industriprodukter, vilket innebar att priserna på jordbruksprodukter först steg i höjden långt över industriprodukternas nivå. Industrin, som var uttömd på kapital och berövad kreditkällor, kunde endast finansieras genom försäljning av produkter på en vikande marknad, vilket drev ner industripriserna ytterligare. Denna process, som nådde sin höjdpunkt sommaren 1922, resulterade i en arbetsmarknadskris. Under krigskommunismen rådde det brist på arbetskraft liksom alla andra nyttigheter, och arbetslöshet var otänkbar. Den obligatoriska arbetstjänsten hade den fördelen att den tillförsäkrade de mobiliserade arbetarna matransoner. Nu övergavs tvångsarbetet gradvis, utom i arbetsstraffläger, och den fria arbetsmarknaden med löner återinfördes. Man började sluta kollektivavtal med fackförbund på medlemmarnas vägnar. Men antalet jobb var nu mindre än antalet arbetare som sökte dessa. Under lång tid fortsatte arbetsgivare att förse sina arbetare med matransoner, men nu som betalning i natura beräknad efter marknadspriser, i stället för löner. De ständiga växlingarna i prisindexet gjorde lönesatserna till konstant föremål för köpslående, där arbetaren hade en ständigt dålig förhandlingsposition. Lönerna blev ofta innestående på grund av företagens oförmåga att finna kontanter till utbetalningarna.

Fackföreningarnas ställning bestämdes av den ganska ihåliga kompromiss man hade nått vid den tionde partikongressen i mars 1921, vars begränsningar trädde i dagen vid fackföreningskongressen två månader senare. Tomskij, som inte kunde motstå ett försök att riva upp besluten som fattats vid partikongressen, tilldelades en skarp reprimand, och avsattes på partimyndigheternas begäran från sin post som president i Fackföreningarnas centralråd och sändes ut på uppdrag i Centralasien. Det kan ha varit av viss vikt att Tomskij ersattes som president av Andrejev, som ursprungligen varit anhängare av Trotskijs fackföreningsplattform. Men detta återställde inte lugnet inom fackföreningarna. I januari 1922 ingrep politbyrån på nytt med en resolution som erkände förekomsten av ”en serie motsättningar mellan olika uppgifter inom fackföreningarna” – främst motsättningen mellan ”försvarandet av de arbetande massornas intressen” och fackföreningarnas funktion som ”delaktiga i statsmakten och uppbyggare av nationalekonomin i sin helhet”. Denna formel verkar ha banat väg för ett benådande av Tomskij, som vid nästa fackföreningskongress i september 1922 återinsattes på sin tidigare post som president. Kongressen gjorde ett nytt försök att definiera fackföreningarnas roll. Det var dessas funktion ”att ovillkorligen försvara arbetarnas intressen”. Å andra sidan låg fortfarande åtagandet på dem att vidmakthålla och förbättra produktiviteten, vilket sågs som arbetarnas bidrag till byggandet av det socialistiska systemet; och även om det inte var formellt förbjudet att strejka, var rätt väg att avgöra tvister genom förhandlingar mellan de berörda fackföreningarna och arbetsgivarna eller ekonomiska förvaltningarna. Det är notabelt att någon skiljelinje att tala om aldrig tycks ha dragits mellan fackföreningarnas roller i statliga respektive privata företag. Båda bidrog till den viktiga produktionen, och det väsentligaste var att inte orsaka störningar i denna process.

Missnöjet bland arbetarna eldades under av ökad status och inflytande för de så kallade ”röda fabriksledarna”. Under inbördeskriget hade tidigare officerare i tsarens tjänst anställts för att bygga upp och föra befälet över Röda armén. På samma sätt hade, för att gjuta nytt liv i viktiga industrier, tidigare fabriksledare och i vissa fall företagsägare tvingats att i skepnad av ”specialister” tjäna som ledare för de nationaliserade företagen, ibland under partimedlemmars eller arbetares överinseende. Detta system täckte behovet av kunskaper i företagsledning, och det standardiserades och utvecklades under NEP, när självstyrande truster och syndikat ersatte *glavki* och centra från krigskommunismens dagar. Trots framträdande borgerligt ursprung och dito lojaliteter vann gruppen av ”röda fabriksledare” en erkänd och respekterad position i sovjethierarkin. Vissa av dem vann medlemskap i partiet – som belöning för framstående tjänster. De mottog speciell ersättning utanför de normala löneskalorna och långt utöver dessa. De utövade ett allt mer mäktigt inflytande inom företagsförvaltningen och industripolitiken. Ofta återkommande och inte oberättigade anklagelser mot dem för deras brutala och diktatoriska inställning gentemot arbetarna, i stil

med metoderna under den gamla regimen, var symtomatiska för den avund och illvilja som väcktes av denna uppenbara omkastning av allt som revolutionen hade representerat i fabrikerna.

Det var emellertid arbetslöshetens härjningar som främst gjorde arbetaren medveten om sin sjunkande status i NEPs ekonomi. Den fortsatta stagnationen inom den tunga industrin, priskrisen inom konsumtionsindustrin, kravet på rationalisering av produktionen, framhävandet av *chozrastjot* och vinster – allt detta skapade starka påtryckningar att avskeda överflödiga arbetare. Arbetslösheten återtog sin normala roll i en marknadsekonomi som redskap för arbetsdisciplin och press på lönerna. Statistiken är sällsynt och otillförlitlig. År 1923 sades de arbetslösas antal ha nått en miljon. Men de officiella anmälningarna omfattade enbart medlemmar i fackföreningar och dem som var registrerade vid arbetsförmedlingarna, vilka var berättigade till de knappa bidragen, och tog inte med i beräkningen den massa av outbildade arbetare, främst bönder, som sökte tillfälligt jobb i städerna, speciellt inom byggnadsindustrin. Om NEP alltså hade räddat bonden undan en katastrof, så hade den fört industrin och arbetsmarknaden till randen av kaos. En underjordisk oppositionsgrupp inom partiet som kallade sig ”arbetargruppen” och som förkunnade att bokstäverna NEP stod för ”ny exploatering av proletariatet” fördömdes vid partikongressen i april. Även om NEP i många sammanhang hade beskrivits som en politik som innebar eftergifter åt bönderna, hade ingen ställt sig frågan på vems bekostnad dessa eftergifter gjorts. Proletariatet, revolutionens hjältemodiga fanbärare, hade fått utstå försakelser, inre upplösning och en drastisk minskning i antal under inbördeskrigets och det industriella kaosets härjningar. Industriarbetarna hade blivit ett NEPs styvbarn.

Den andra krisen eller delkrisen drabbade finansmarknaden. NEPs finansiella följder var helt oförutsedda. När NEP väl hade fastställt principen om en fri marknad dit varor kunde föras och säljas, kunde man inte genomföra dessa transaktioner med hjälp av den konstant sjunkande och nu nästan värdelösa rubeln. Hösten 1921 genomfördes ett antal finansreformer. Man beslöt att göra upp statsbudgeten i förkrigsrubel och månad för månad justera den sentida rubelns värde efter denna norm. Detta var alltså egentligen en prisindex-rubel, som ibland omnämns som en ”varurubel”, och den användes för att beräkna lönesatserna. En statsbank upprättades för att sköta valutan, återinföra krediter och lägga grunden för ett bankväsende. Mot slutet av 1921 förordade en partikonferens upprättandet av en valuta på guldmyntfot, och några månader senare ersattes den fluktuerande ”varurubeln” av en hypotetisk ”guldrubel” som normerande värde. Hösten 1922 började statsbanken ge ut sedlar med en ny beteckning: tjevronets, motsvarande tio guldrubel. Men upplagan var liten till en början, tjevronetsen vari något års tid en ren bokföringsenhet, och betalningarna fortsatte att göras med de gamla pappersrublerna till ett ständigt sjunkande värde.

En omfattande ekonomisk kris bröt ut under sommaren och hösten 1923 till följd av dessa omständigheter. Sammanbrottet för de industriella priserna under föregående år hade tvingat industriledarna att samlas till sitt eget försvar. Industritrusterna bildade försäljningssyndikat för att upprätthålla ordnade marknadsföringsförhållanden och hålla priserna uppe. Dessa organisationer fyllde sitt ändamål på ett förvånansvärt framgångsrikt sätt. I september 1922 hade förhållandet mellan industri- och jordbrukspriser återställts till den jämvikt de haft före kriget. Från denna tidpunkt sköt sedan industripriserna dramatiskt i höjden på bekostnad av jordbrukspriserna. I en rapport till den tolfte partikongressen i april 1923 visade Trotskij upp ett diagram som grafiskt beskrev hur ”saxen”, där skänklarna utgjordes av priserna inom jordbruk respektive industri, hade öppnats allt mer under det gångna halvåret. Alla beklagade dessa våldsamma prisfluktuationer, men hur man skulle råda bot på dem inom ramen för NEP var mindre klart. Partiet var ännu engagerat i en politik som innebar eftergifter åt bönderna, vilket var NEPs kärnpunkt. Men den rådande trenden var klart till lantbruksproducentens nackdel. I oktober 1923, då saxen hade öppnats för fullt, var förhållandet mellan industri- och

jordbrukspriser tre gånger så stort som 1913. Och under tiden var det andra penningproblem som också hotade ekonomin. För att finansiera den rikliga skörden hade det blivit nödvändigt att återuppta tryckandet av rubelsedlar, vilket bara ytterligare minskade den gamla pappers-valutans värde. Det gjordes försök att införa ”guldrubeln” i stället för ”varurubeln” vid beräkningen av lönerna, och detta påstås ha reducerat den lön som verkligen betalades ut med upp till 40%. Detta tillsammans med andra svårigheter för arbetarna orsakade en våg av oroligheter och strejker under hösten 1923.

Partiledarna fylldes av oro över den annalkande stormen. Centralkommittén tillsatte en så kallad ”saxkommitté” på 17 medlemmar för att rapportera om krisen med speciellt avseende på priserna. Trotskij hade dittills varit noga med att inte visa en öppet avvikande mening gentemot kollegerna, och vägrade kanske av denna anledning anta en inbjudan att ingå i saxkommittén. Men medan denna arbetade greps han av otålighet och riktade den 8 oktober ett brev till partiets centralkommitté där han skarpt kritiserade ”flagranta radikala fel i den ekonomiska politiken”; beslut fattades utan hänsyn till någon ”ekonomisk plan”. Trotskij fördömde ”*försök att på krigskommunismens sätt styra priserna*”. Rätta vägen till bonden var genom proletariatet; rationalisering av den statliga industrin var nyckeln till en stängning av saxen. Brevet följdes en vecka senare av ”plattformen för de 46” som undertecknats av 46 partimedlemmar, varav vissa var anhängare till Trotskij och vissa anhängare av andra oppositionsgrupper. Denna plattform talade om en ”svår ekonomisk kris” som orsakats av ”den nonchalanta, oengagerade och osystematiska karaktären av centralkommitténs beslut”. Både Trotskijs brev och ”plattformen” använde denna kritik av den ekonomiska misskötseln som avstamp för ett angrepp mot den förtryckarregim som trampade ner opinionsyttringar inom partiet.

”Plattformen” hade krävt en bred partikonferens för att diskutera dessa frågor. Central-kommittén svarade med att öppna Pravdas spalter för stridsfrågorna – en debatt som blev den sista i sitt slag i sovjethistorien, som rasade i över en månad utan att någon av ledarna deltog och som blev allt mer förvirrad och upprörd ju längre den pågick. Under tiden sysslade saxkommittén med sin svåra uppgift. Erfarenheten från det senaste året hade övertygat nästan alla om att man inte kunde lämna priserna åt det fria spelet på marknaden. Kommittén accepterade beredvilligt kontroll över grossistpriserna. Detaljistspriserna erbjöd ett större problem. Men det påpekades att kontroll över enbart grossist- och inte detaljistpriserna bara skulle öka vinsten för mellanleden, som identifierades med de nu alltmer impopulära NEP-männen. Kommittén lät sig nöja med selektiv kontroll av detaljistpriserna. Men problemets invecklade slag tillsammans med kommitténs svårigheter att formulera sig gjorde att rapporten inte lades fram förrän i december.

Vid det laget hade situationen genomgått en positiv förändring. Industripriserna hade nått sitt maximum i oktober och sedan gått ner kraftigt. Saxen började stänga sig. Skörden, som alltid utgör en av de bättre indikatorerna i den primitiva ryska ekonomin, var utmärkt för andra året i följd. Industrin visade sig inte ha tagit skada av de lägre priserna utan kunde tvärtom öka sin effektivitet och utöka sin marknad. Fabriker och anläggningar som stått sysslolösa tog på nytt upp produktionen. Till och med trycket på lönerna släppte något. Det senaste halvårets ekonomiska spänning hamnade i skuggan av en ny politisk spänning; det var vid detta tillfälle som kampanjen mot Trotskij började på allvar. Under dessa förhållanden antog politbyrån en resolution beträffande saxkommitténs rapport som utgjorde en skicklig kompromiss. Bondejordbrukets dominerande roll underströks; ingenting fick sägas till försvar för Trotskijs framhärdande i att prioritera industrin. Industrin uppmanades att hålla ner sina priser, att rationalisera sig själv och att öka produktiviteten. Kontrollen över grossistpriserna på masskonsumtionsvaror skulle utvidgas även till detaljistpriserna. Lagenliga maximipriser skulle genast fastställas för salt, paraffin och socker. Eftergifter gjordes beträffande lönerna, vilka skulle stiga -”i proportion till ökningen inom industrin och i arbetskraftens

produktivitet”. Slutligen gavs ansatser till stöd åt finansieringen av den tunga industrin och stärkandet av Statliga plankommittén (Gosplan). Förslagen godkändes av en partikonferens i januari 1924, några få dagar före Lenins död.

Den resolution som togs om saxkommitténs rapport gav, trots sina försiktiga ordalag, en viss knuff åt industrin. År 1924 hade denna segat sig upp ur den stagnationens och depressionens avgrund där den befann sig vid NEPs införande 1921. Men återupplivandet var ensidigt. Den lätta konsumtionsindustrin som erbjöd sina varor direkt på böndernas marknad blomstrade. Men förhållandena under NEP gjorde ingenting för att stimulera de tunga industrier som sysslade med produktion av produktionsmedel, vilka alltså kom att släpa efter. Enligt Gosplans siffror blev industriproduktionen under det år som slutade den 1 oktober 1924 två och en halv gång så stor som 1920 års resultat, men ändå uppgick den bara till 40% av förkrigstidens nivå, och metallindustrin uppnådde bara 28,7%. Denna eftersatthet började väcka oro i partiet, främst inom oppositionen. Saxresolutionen från december 1923 uttryckte uppfattningen att metallindustrin skulle ”föras fram i främsta ledet och ges statligt stöd av varjehanda slag”. Detta bekräftades av partikonferensen i januari 1924. Ingenting gjordes dock för att genomföra dessa lovvärda strävanden. Utnämningen i februari 1924 av Dzerzjinskij till president för Vesencha drog ny uppmärksamhet till problemet. Tre månader senare rapporterade Dzerzjinskij till den trettonde partikongressen att en investering av mellan 100 och 200 miljoner guldrubel skulle krävas under de följande fem åren för att få den tunga industrin på fötter. Zinovjev utropade retoriskt att det nu var ”dags för metallen, dags för en förbättring i produktionen av produktionsmedel, dags för ett återupplivande av den tunga industrin”. Dessa vackra ord hade inte någon direkt täckning, men de markerade en förändring i opinionsklimatet som bådade gott för framtiden.

Våren och sommaren 1924 var en återhämtningens och det växande förtroendets tid. Under NEP hade jordbruket tagit sig ur de nyligen timade olyckorna; man visade till och med en viss tolerans gentemot kulaken. Industrin fick stadigt nytt liv, även om framstegen var ojämna. Valutareformen fullbordades i mars 1924 då den guldbaserade tjervonets-valutan antogs allmänt, och de gamla sovjetiska rubelsedlarna drogs in. I maj upprättades ett Folk-kommissariat för inrikeshandel under ledning av Kamenev, med främsta syfte att sköta priskontrollen. Förhållandet mellan industri- och jordbrukspriser hade nu återgått ungefärligen till 1913 års nivå. Kontrollen över industripriserna, både i grossist- och detaljistled, förefaller delvis ha haft effekt, men jordbrukspriserna visade sig motsträviga. Utrikeshandeln, som bedrevs under monopol av ett separat kommissariat under ledning av Krasin, nådde för första gången en viss omfattning året 1923-24. Exporten utgjordes till 75% av jordbruksprodukter, inklusive spannmål; de andra viktigare varorna var trävaror och olja. Av importen tog industrin närmare 75% i form av bomull och andra råvaror eller halvfabrikat. Dessa imponerande resultat hade uppnåtts under NEPs regim och hade inte kunnat åstadkommas annars. De hälsades som en triumf för och ett rättfärdigande av NEP. Ändå hade saxkrisen övervunnits endast genom åtgärder – särskilt gällde detta priskontoll – som gick tvärt emot NEPs marknadsprinciper. Även detta faktum hade varit ett av de väsentliga villkoren för återhämtningen. Inom partiet rådde det också missnöje på många håll med den framträdande roll som spelades av *kulaken* i byarna och av NEP-männen i städerna. Men den nya tillväxten inom varje sektor av ekonomin gjorde att man gärna uppsköt dessa svårlösta problem till en senare period. Kampen mellan element från marknadsekonomi och planhushållning fortsatte genom hela 1920-talet.

7. Lenins sista dagar

Den ekonomiska återhämtning som NEP hade inlett överskuggades 1922 av Lenins långvariga och livshotande sjukdom. I maj 1922 fick han ett slaganfall som ledde till flera veckors konvalescens. Under hösten återvände han till sitt arbete och höll åtskilliga tal. Men det syntes att hans fysiska krafter var ansträngda. Den 12 december drog han sig på läkares inrådan tillbaka till sin bostad i Kreml och där fick han fyra dagar senare ett andra och svårare slaganfall som permanent förlamade hans högra sida. Under de följande tre månaderna påverkade hans fysiska oförmåga inte hans mentala krafter, och även om ingen av ledarna tycks ha tillåtits att träffa honom, fortsatte han att diktera anteckningar och artiklar om partiangelägenheter. Dessa innefattade det berömda ”testamentet” från den 25 december med sitt postskriptum från den 4 januari 1923. Men den 9 mars 1923 berövade ett tredje slaganfall honom talförmågan, och även om han levde i ytterligare tio månader, tog han inte upp sitt arbete på nytt.

Efter det tredje slaganfallet försvann gradvis förhoppningarna om Lenins slutliga tillfrisknande. Frågan om tronföljden tornade upp sig i fjärran och överskuggade alla andra frågor. Skärpningen av partidisciplinen vid den tionde partikongressen i mars 1921 hade följts av en utrensning inom partiet, och den markerades ytterligare vid den elfte kongressen ett år senare, då man riktade kritik mot 22 oliktänkande, de flesta medlemmar av den tidigare Arbetaroppositionen, och uteslöt två av deras fem ledare ur partiet. Lenin hade begärt att alla fem skulle uteslutas. Denna nya kris framtvingade en ytterligare förstärkning av partiapparaten. De tre jämställda sekreterarna i partiets centralkommitté som utnämnts 1920 hade visat sig ineffektiva och avsattes från sina ämbeten. Den 4 april 1922, ett par dagar efter den elfte kongressen, tillkännagavs det att Stalin hade utsetts till generalsekreterare med Molotov och Kujbysjev som sekreterare. Ingen uppfattade tillkännagivandet som speciellt betydelsefullt. Stalin var känd som en hårt arbetande, effektiv och lojal partifunktionär.

När Lenin återvände till sitt arbete efter det första slaganfallet var han tydligt oroad över det sätt på vilket Stalin tålmodigt hade byggt upp både makt och auktoritet i sitt ämbete och sin personliga ställning. För första gången var han nu en av de ledande gestalterna i partiet. Lenin tyckte inte om utvecklingen. Vid denna tid sysslade hans tankar mycket med byråkratins tillväxt i staten och i partiet. Han kände ett kraftigt misstroende mot Stalins person. Testamentet dikterades ett par dagar efter det slaganfall som ställde utsikterna till tillfrisknande i en tveksam dager, i en sinnesstämning av oro och föraning. Lenin började med den fara som låg i en splittring mellan ”de båda klasser” proletariatet och bondeklassen – på vilkas samverkan partiet var grundat. En sådan splittring avfärdade han som avlägsen. Den splittring som han uppfattade som ett hot i en ”nära framtid” var den mellan medlemmarna i centralkommittén. ”Mer än halva faran för denna splittring” utgjordes av relationerna mellan Stalin och Trotskij. Stalin hade ”samlat en enorm makt i sina händer” och ”visste inte alltid att använda denna makt med tillräcklig varsamhet”. Trots att Trotskij var ”den dugligaste i den nuvarande centralkommittén”, visade han ”alltför omfattande självtillit och en läggning att dras alltför mycket till sakers rent administrativa sida”. Det var även andra framstående medlemmar i kommittén som fick utstå kritik. Zinovjevs och Kamenevs tvekan i det avgörande ögonblicket i oktober 1917 drogs upp på nytt; denna var ”givetvis inte oväsentlig, men...borde, liksom icke-bolsjevismen i Trotskijs fall, inte användas mot dem personligen”. Bucharin fick omdömet att han var ”den störste och mest värdefulle teoretikern i partiet” och ”en hela partiets favorit”, men att han aldrig fullständigt förstått dialektiken och att hans uppfattningar ”endast med största tvekan kunde betraktas som helt marxistiska”. Detta var en oväntad dom över en man vars *Kommunismens ABCD*, skriven i samarbete med Preobrazjenskij, samt *Den historiska materialismens teori* fortfarande var mycket spridda textböcker inom partiet. Men även om Lenins diagnos av kollegernas brister var klarsynt, var den enda kur som testamentet

föreskrev ett förslag att utöka centralkommitténs medlemsantal från 50 till 100; det var dessutom inte sannolikt att man med denna åtgärd skulle komma i närheten av problemets kärna.

Under hösten 1922 hade Lenins uppmärksamhet riktats mot händelser i Georgien, där åtgärder för att infoga den georgiska republiken i sovjetväldet hade mött kraftigt motstånd från den georgiska partikommittén. En kommission som leddes av Dzerzjinskij besökte Georgien i september och återvände till Moskva med de oliktänkande ledarna. I det läget ingrep Lenin, gick emot Stalin som skötte denna angelägenhet och trodde sig ha säkrat en kompromiss. Han följde dock inte upp ärendet, utan relationerna med Georgien försämrades igen. Denna gång besökte Ordjonikidze Tiflis och efter en våldsam ansträngning avvisade han upprorsledarna och tvingade kommittén att anta Stalins förslag. Några dagar efter det att Lenin dikterat färdigt testamentet återvände han till frågan om Georgien. Vad som drev honom till detta vet man inte. Han dikterade en promemoria där han tog på sig skulden och erkände att han var ”i högsta grad skyldig inför de ryska arbetarna” för att han inte ingripit med kraft i ett tidigare stadium. Han fördömde de pågående förhandlingarna som ett utslag av ”storrysk chauvinism”, nämnde Stalins ”överilade beslut och administrativa impulsivitet” och namngav och kritiserade skarpt honom, Dzerzjinskij och Ordzjonikidze. Senare, den 4 januari 1923, bröt Lenins misstro mot Stalin ut igen, och han lade till ett postskriptum i testamentet. Denna gång sade han att Stalin var ”alltför grov” och borde ersättas som generalsekreterare av någon som var ”tålmodigare, lojalare, artigare och mer uppmärksam mot kamrater, mindre nyckfull, etc.” Som motiv för denna rekommendation angav han på nytt faran för splittring samt ”relationen mellan Stalin och Trotskij”. I slutet av mars inträffade slutligen den incident där Stalin påstås ha förolämpat Krupskaja (som troligen hade vägrat honom att träffa Lenin). Efter denna händelse skrev Lenin ett brev till Stalin där han avbröt alla ”kamratliga förbindelser”. Tre dagar senare kom det tredje slaganfallet som gjorde slut på Lenins aktiva liv.

Förvirring kom att råda under den tolfte partikongressen som samlades den 17 april 1923. Vem skulle ta upp den ledarmantel som Lenin så självklart burit under tidigare kongresser? Man uteslöt ännu inte att denne kunde tillfriskna. Men till och med ett temporärt val kunde tänkas gå frågan om den framtida tronföljden i förväg. Trotskij, som var nykomling i partiet och hade ett förflutet som oliktänkande, hade fått sin framskjutna ställning efter 1917 tack vare Lenins osvikliga stöd. Utan detta blev han isolerad och varken kunde eller ville sträva efter att leda partiet. Av sina närmaste kolleger, som han behandlade med en viss högdragenhet, betraktades han med avundsjukt ogillande, och hans tidigare förespråkande av en militarisering av arbetskraften hade gjort honom till en misstänkt figur i fackföreningskretsar. De tre andra främsta ledarna – Zinovjev, Kamenev och Stalin – slöt sig beslutsamt samman för att förhindra varje utvidgning av Trotskijs roll. I detta tillfälliga triumvirat var Stalin den yngste kompanjonen, och han var starkt medveten om behovet att komma över den personliga fiendskapen från Lenins sida, som vid det laget troligen var känd bland de andra ledarna och kanske också i de breda partileden. Kamenev hade en intelligens som var större än hans karaktärskraft. Zinovjev, som var svag, fåfäng och maktlysten, ville inget hellre än att inta den tomma tronen. Under kongressen satt han ordförande med en överdriven undergivenhet mot den frånvarande ledarens auktoritet, men på samma gång lyckades han framhålla att han var den bemyndigade talesmannen för Lenins vishet. Stalin antog som kontrast en roll av beräknad blygsamhet. Han ställde inga krav för egen räkning utan syftade upprepade gånger på Lenin som sin ”lärare” vars minsta ord han studerat och försökt tolka på rätt sätt. Då han kom in på organisation i sitt tal, upprepade han Lenins kritik mot byråkratin och förbigick hycklande det faktum att Lenins pilar till stor del varit riktade mot honom själv. I sin rapport om inrikesfrågor stödde han med eftertryck Lenins angrepp på ”storrysk chauvinism” och rentvådde sig i milda ordalag från anklagelsen att ha handlat ”överilat”. Trotskij, som tydligen var angelägen att undvika en direkt konfrontation, höll sig borta från inrikesdebatten. Hans roll under kongressen inskränkte sig till att lägga fram en tungt vägande rapport om det

ekonomiska läget, som talade för industrin och ”en enda ekonomisk plan” men som inte direkt angrep den rådande politiken. Den latenta meningsskiljaktigheten med Zinovjev doldes noga.

Under hela sommaren 1923 sjöd de personliga motsättningarna under ytan, medan den ekonomiska krisen växte i omfattning och det sista hoppet om Lenins tillfrisknande gradvis försvann. Fastän Trotskij formellt inte var någon kandidat till ledarpositionen, vann han genom sin kraftfulla personlighet, sina tidigare bedrifter i inbördeskriget, sin slagkraft i diskussioner och lysande talaregenskaper en bred popularitet inom partiets led och utgjorde en fruktad motståndare i varje politisk debatt. Triumviratet mellan Zinovjev, Kamenev och Stalin hade under partikongressen i april konspirerat framgångsrikt om att hindra Trotskijs framryckning. Nu beslöt de att ögonblicket hade kommit för att krossa honom. Kampanjen sattes igång med största varsamhet – kanske delvis därför att Zinovjev och Stalin redan hade börjat förlora tilliten till varandra.

Den provokation som kom att utlösa händelseförloppet var Trotskijs brev från den 8 oktober 1923 som först skarpt kritiserade den rådande ekonomiska politiken och därpå kraftfullt angrep den ”felaktiga och ohälsosamma regimen inom partiet”. I stället för val hade nominering införts till nyckelposter i partiorganisationen, och utnämningarna gavs till dem som lojalt stöttat den rådande regimen. En ”sekreterarapparat som skapats uppifrån” hade samlat alla makttrådar i sin hand och gjort deltagandet från de djupa leden till något ”illusoriskt”. Brevet avslutades med ett krav på att ”sekreterarbyråkratin” skulle ersättas av ”partidemokrati”. Från en politbyråmedlem var detta en fruktansvärd anklagelse och udden var omisskännligen riktad mot Stalin. Några dagar senare påvisade ”plattformen för de 46” klyftan mellan ”sekreterarhierarkin” och den vanlige partimedlemmen. Den ”diktatur inom partiet” som tystade all kritik hänförde sig till nödåtgärderna under den tionde partikongressen i mars 1921; denna regim hade ”överlevt sig själv”. Triumviratet kunde inte nonchalera detta öppna trots mot dess myndighet.

Genom en ödets nyck var det vid denna punkt i utvecklingen som Trotskij råkade ut för den första attacken av en återkommande och odiagnosticerad sjukdom som fortsatte att med jämna mellanrum plåga honom under de närmaste två-tre åren. Den 25 oktober antog partiets centralkommitté i Trotskijs frånvaro under sjukdomen en resolution som kritiserade hans brev från den 8 oktober som ”ett djupgående politiskt missgrepp” som hade ”tjänat som signal åt en fraktionsgruppering (plattformen för de 46)”. November månads livliga diskussion om ekonomiska och politiska frågor i Pravdas spalter kunde inte provocera fram något inhopp av vare sig Trotskij eller triumviratet. Trotskijs ihållande sjukdom tvingade honom till en passiv roll. I början av december höll han dock överläggningar med de tre övriga ledarna. De enades om en resolution från politbyråns sida den 5 december 1923. Triumviratets taktik gick ut på att göra största möjliga eftergifter åt Trotskij i principfrågor för att isolera honom från oppositionen. Resolutionen omnämnde ”Gosplans unika betydelse”, faran av ”byråkratisering”, och ”urartningen under NEP av en sektion partiarbetare”, samt behovet av ökad ”arbetardemokrati”. Den rådande dominansen av ”icke proletära” element inom partiet skulle botas genom ”ett inflöde av nya kadrer av industriarbetare”; detta sågs som en garanti för ”partidemokrati”. Dock befästes speciellt den tidigare resolutionen från den 25 oktober, där partiets centralkommitté hade fördömt både Trotskijs brev från den 8 oktober och plattformen för de 46. Trotskij föreföll alltså både ge upp sin tidigare ståndpunkt och samtycka till fördömandet av dem som hade kommit till hans stöd. Icke desto mindre uppfattade Trotskij detta som en seger för sina principer.

En kompromiss av detta konstgjorda slag kunde inte vara länge. Tre dagar senare lade Trotskij, som fortfarande inte kunde framträda offentligt, fram sin tolkning av resolutionen i ett öppet brev som lästes vid partisammankomster och som offentliggjordes i Pravda. Han riktade kritik mot ”konservativt sinnade kamrater som tenderar att överskatta maskineriets betydelse och underskatta partiets självständighet”. Han drog fram de tyska socialdemo-

kraterna före 1914 som ett exempel på det ”gamla garde” som hade förfallit till ”opportunism” och han vädjade till den uppväxande generation som ”reagerar skarpast mot partibyråkrati”. I ett postskriptum nämnde han ”farorna med NEP” som nära förbundna med ” den internationella revolutionens utdragna karaktär”. Triumviratet tvekade fortfarande. Vid ett möte med partiorganisationen i Moskva den 11 december talade flera av dem som stödde Trotskij, inklusive Preobrazjenskij och Radek. Zinovjev och Kamenev fördömde visserligen oppositionen, men de behandlade Trotskij med försiktig artighet.

Några dagar senare var alla hämningar borta och triumviratet beslöt att behandla Trotskijs öppna brev som en krigsförklaring. Den 15 december satte Stalin i en Pravda-artikel in ett angrepp i full skala mot oppositionen som slutade med starka personliga gliringar mot Trotskij. Detta blev signalen till en smädelsekampanj i form av en serie tal och artiklar av Zinovjev, som verkar vara den som myntat uttrycket ”trotskism”, Kamenev, Bucharin och andra smärre partifigurer. Artiklar som var gynnsamma för oppositionen publicerades inte längre i Pravda. Studenter demonstrerade till förmån för oppositionen, och en utrensning i Komsomols centralkommitté genomfördes för att tvinga denna organisation till lydnad. Men vid partimötena i Moskva och Petrograd var det bara en liten minoritet bland arbetarna som talade eller röstade emot den officiella linjen. Trotskijs tidigare förordande av en militarisering av arbetskraften gjorde det svårt för honom att uppträda som representant för arbetarnas sak. Partiorganisationens växande makt, avsaknaden av ett positivt eller populariserat alternativt program, fruktan för repressalier i en period av omfattande arbetslöshet, den ryska arbetarklassens fåtal och svaga radikala traditioner, allt samverkade till oppositionens nederlag. En protest från Trotskij, Radek och Pjatakov mot *Pravdas* diskriminerande inställning fick till svar från partiets kontrollkommission att ”centralkommitténs organ har som plikt att genomföra centralkommitténs alltigenom definitiva linje”. Beslutet var slutgiltigt och definitivt. Hädanefter talade Pravda endast med sin officiella röst som språkrör för partiets centrala organ.

Nersvärtningen av Trotskij var en process som snabbt växte i styrka. Vid en av EKKIs sessioner i början av januari 1924 gjorde Zinovjev ytterligare ett ohämmat angrepp mot dennes karaktär, partiförflutna och åsikter. Ansatt av sjukdom gav Trotskij upp den ojämna kampen och gav sig på läkares inrådan iväg till Kaukasus i mitten av januari 1924. Några dagar senare uttalade en partikonferens med överväldigande majoritet (delegaterna hade utan tvivel sållats noggrant) ett fördömande av oppositionen och gjorde Trotskij personligen ansvarig för kampanjen mot partiledarna. Dessa händelser följdes direkt av Lenins död, som inträffade den 21 januari 1924.

8. Stalins uppgång

Lenins död aktualiserade den fråga som redan under lång tid upptagit partiledarna. Zinovjev hade utan att tveka tagit upp den provisoriska tronföljdens mantel. Stalin hade noggrant undvikit att avslöja sina ambitioner. Under en minnessession med Unionskongressen av sovjeter den 26 januari 1924, kvällen före begravningen, utmärkte sig Stalins tal gentemot kollegernas genom ett intensivt inslag av dyrkan och hyllning som fortfarande var ovanlig i marxismens och bolsjevismens vokabulär: ”vi kommunister” var ödmjuka och lojala lärjungar som givit ett löfte att förverkliga var och en av den döde läromästarens föreskrifter. Man fattade två anmärkningsvärda beslut. Det ena var att döpa om Petrograd till ”Leningrad”; Lenin hade ersatt och överträffat Peter när det gällt att utforma fäderneslandets framtid. Det andra var att stärka partiet genom att massrekrytera ”arbetare från fabriksgolvet”, vilket i folkmun kom att kallas ”Lenins inskrivning”. Kravet på ökad arbetarrepresentation i partiet hade figurerat i Trotskijs brev från den 8 oktober och i politbyråns resolution från den 5 december 1923, och kunde motiveras av mycket av det Lenin själv skrivit. Genomförandet av kravet låg nu i händerna på Stalin, partiets generalsekreterare.

Bolsjevikpartiet hade år 1917 ett medlemsantal som inte översteg 25 000. Under revolutionen och inbördeskriget växte antalet alltmer genom massinskrivningar. Statistiken från denna tidiga period är otillförlitlig. Emellertid hade antalet i början av 1921 nått upp till 600 000 eller möjligen 700 000. Den utrensning som beordrades av den tionde partikongressen i mars 1921 fick dramatisk effekt. Vissa medlemmar som rekryterats under den entusiasm som rådde under revolutionen och inbördeskriget gled ifrån partiet; andra uteslöts som olämpliga. I början av 1924 hade medlemsantalet sjunkit till 350 000. Lenin-inskrivningen, som på två år gav 240 000 nya medlemmar och därigenom ökade antalet med drygt två tredjedelar, hyllades både som ett steg mot demokrati och en bekräftelse av de genuina arbetarnas framtoning inom partiet, även om de senare stadierna också innebar en kraftig inskrivning av bönder. Dess roll i historien är en helt annan. Där symboliserar den en gradvis förändring i partiets karaktär som hade djupare liggande grunder. Nästan omärkligt dök ett nytt begrepp upp som skilde Stalins parti från Lenins parti.

Före revolutionen hade Lenin tänkt sig partiet som en liten homogen grupp av hängivna revolutionärer som svurit att störta en regim som innebar ojämlikhet och förtryck. Efter revolutionen fortsatte han att betrakta partiet som en elitgrupp av hängivna arbetare och han ville hellre rensa ut de odugliga än öppna dörren på vid gavel för en bred rekrytering. Det kraftigt sjunkande antalet partimedlemmar mellan 1921 och 1924 var helt säkert ett utslag av hans vilja. Trots att Lenin kommit långt ifrån de utopiska uppfattningar han uttryckt i *Staten och revolutionen*, såg han fortfarande fram emot vad som i partiprogrammet från 1919 uttryckts som ”en förenkling av administrationens funktioner, åtföljd av en höjning av arbetarnas kulturella nivå”, och föreföll ända fram till sin död omedveten om den offentliga förvaltningens komplexitet och svårigheter. Vid det laget hade uppfattningen om ett elitparti blivit en anakronism. År 1920 arbetade 53% av partimedlemmarna inom sovjetinstitutioner av skilda slag, och 27% befann sig inom Röda arm. Gradvis och omärkligt hade partiet omvandlats till ett maskineri som var inriktat på att sköta och övervaka en stor stats angelägenheter. Det var en ren plikt för medlemsleden – speciellt för de nya medlemmar som saknade förankring i den förrevolutionära generationen – att lojalt stödja ledarna i denna svåra uppgift; dessutom medförde medlemskap i partiet vissa icke uttalade privilegier som gjorde att det lönade sig att vårda sig om denna plikt. Lenin-inskrivningen åtföljdes av ytterligare en utrensning av icke önskvärda medlemmar, och eftersom både utrensningen och inskrivningen kontrollerades av partisekretariatet, kan man anta att lydnad mot den nya partiortodoxin var ett av de främsta kriterier man använde sig av. Lenin-inskrivningen, tillsammans med hela den process den ingick i, ökade makten för partiapparaten och för generalsekreteraren som satt vid spakarna. Molotov hade helt rätt när han vid partikongressen 1924 uttalade att ”utvecklingen för partiet i framtiden kommer otvivelaktigt att grunda sig på denna Lenin-inskrivning”.

Det var en annan, mer subtil förändring som avspeglades i att Lenins elitparti ersattes av Stalins massparti. Partistadgan ålade medlemmarna att när ett beslut hade fattats enigt tala för detta. Lojaliteten mot partiet innebar att man skulle acceptera den disciplin som krävdes. Det var dock underförstått att beslutet skulle ha fattats enligt demokratiska principer efter öppen diskussion bland partimedlemmarna. Inte heller hävdade någon att partiet var ofelbart; Lenin drog ofta upp misstag som begåtts och erkände egna fel. Vid firandet av hans femtioårsdag i april 1920, då segern i inbördeskriget stod klar, höll han ett tal till svar på sina kamraters hyllningar och tog märkligt nog upp faran av att partiet ”satte näsan i vädret”. De svåra kontroverser som härjade inom partiet inför NEPs införande gav Lenin och andra partiledare en chock och fick dem att inse de faror som låg i att tolerera hämningslöst yttrande av avvikande uppfattningar. Myteriet i Kronstadt ökade farhågorna. De disciplinåtgärder som vidtogs av den tionde kongressen utgör en dyster milstolpe i partiets historia. Lenin fann sig dock aldrig till rätta med uppfattningen om en central partiorganisation som utgav ofelbara påbud och lade munkavle på alla avvikande röster inom och utanför partiet. När han vid vad som skulle visa sig bli hans sista partikongress i mars 1922 yttrade att partiet hade tillräcklig politisk och

ekonomisk makt, men att ”det som saknas är kultur”, visade han att hans samvete redan var illa berört av de faror som lurade i framtiden. Under de sista plågsamma månaderna av Lenins aktiva liv upptogs hans tankar både av misstro mot Stalins person och av behovet att kämpa mot ”byråkratin” inom partiet såväl som i staten. Tron på partiets ofelbarhet, Lenins ofelbarhet och slutligen Stalins egen ofelbarhet var en senare utveckling som växte fram ur de frön som såddes under de första veckorna efter Lenins död.

Medan Lenin-inskrivningen höll på gick Stalin ett steg längre för att framstå som Lenins trognaste lärjunge. Vid universitetet i Sverdlovsk gav han sex föreläsningar ”Om leninismens grunder”, som återgavs i Pravda. Detta var klara, schematiska och fullständigt konventionella föreläsningar. Det finns bara en mening som med tanke på den kommande utvecklingen kan ha tilldragit sig uppmärksamhet:

> För socialismens slutliga seger, för organisationen av en socialistisk produktion, är ett enda lands ansträngningar, speciellt ett bondelands som Ryssland, otillräckliga; för detta krävs en insats från proletärer i åtskilliga högt utvecklade länder.

Men detta var bara ett upprepande av en känd punkt i partiets trosbekännelse. Föreläsningarna förbigicks utan kommentarer. De övriga ledarna visade inget intresse för Stalins inbrytning på det teoretiska område där han dittills inte sökt skörda några lagrar. Det som var av vikt i Stalins nya inriktning var invigningen av en speciell ”Leninkult”. Om denna term fanns under Lenins livstid användes den, som ”trotskism” senare, snarast som ett skymford av motståndare som ville racka ner på företeelsen. Sedermera blev leninismen, på Stalins och andra partiledares läppar, en vagt definierad men ofelbar doktrin som skilde den officiella partilinjen åt från dess kritiker och deras kätterier.

Fortfarande utgjorde Lenins testamente en svårighet som måste övervinnas. Till lycka för Stalin var det flera ledare som hade samma svårighet; ingen av dem hade helt undgått kritik. Det är inte känt exakt när de fick reda på testamentets existens. Så långt är säkert att den 22 maj 1924, just före den trettonde partikongressen, fick en församling av de mest framstående partimedlemmarna höra en uppläsning av detta av Kamenev som satt ordförande. Därpå talade Zinovjev i överdriven tillgivenhet mot den döde ledaren och avslutade med domen att ”på en punkt” hade Lenins farhågor visat sig ogrundade, och att det alltså inte var nödvändigt att avsätta Stalin från hans befattning. Zinovjev fick stöd av Kamenev. Ingen uttryckte någon avvikande åsikt. Trotskij, som precis återkommit från Kaukasus, satt tyst genom hela förhandlingarna. Den enda sammanstötningen ägde rum då Krupskaja krävde att testamentet skulle läsas upp inför kongressen. Mötet beslöt med en majoritet av 30 mot 10 att det skulle räcka med att sända det konfidentiellt till de viktigaste delegaterna.

Problemet med oppositionen spelade en framträdande roll under kongressen. Zinovjev lade band på sig i sin huvudrapport, men avslutade med en retorisk appell till medlemmarna i oppositionen att ställa sig på talartribunen för att bekänna sina fel och erkänna att partiet hade rätt. Många delegater kritiserade oppositionen och namngav speciellt Trotskij. Denne reste sig med möda och motvilligt för att besvara Zinovjevs utmaning. ”Man kan inte ha rätt gentemot partiet,” förkunnade han nu. Partiet kunde göra ”speciella misstag”, och han tyckte alltjämt att den resolution från januarikonferensen som fördömde honom var ”felaktig och orättvis”. Men som lojal partimedlem måste han ändå säga: ”Vare sig det är rättvist eller orättvist, så är det mitt parti, och jag tar konsekvenserna av dess beslut ända till slutet.” Vare sig man uppfattar denna underkastelseförklaring som orsaken till att Trotskij inte tog upp kampen, eller som ett svepskäl för en hämning med mer djupgående psykologiska rötter, så var den, tillsammans med hans vägran att erkänna något fel hos sig själv, utmärkande för hans attityd vid denna tid. Det var först två år senare – när det redan var för sent – som han återfick sin handlingsfrihet, slog till med kraft mot sina fiender och samlade vänner till sitt försvar. Kongressen lyssnade till en vädjan från Krupskaja om fred mellan fraktionerna och ”ett slut på vidare

diskussioner". Denna vädjan tog man ingen notis om. Stalin och Zinovjev avslutade förhandlingarna med tal som överflödade av skymford mot Trotskij. Denne återvaldes emellertid till partiets centralkommitté – uppenbarligen med liten marginal. Det påstås att Zinovjev och Kamenev försökte utesluta Trotskij ur politbyrån, men att förslaget stupade på opposition från Stalin, som var angelägen att bevara sitt rykte som moderat.

Under resten av året gav Trotskijs skicklighet med pennan ny näring åt lågorna. I en minnesskift, *Om Lenin*, beskrev han sina nära personliga förbindelser med Lenin vid tiden för revolutionen på ett sätt som framhävde hans egen betydelse och sköt andra deltagande mer i bakgrunden. I oktober 1924 publicerade han en lång essä med titeln *Oktobers lärdomar*, som ställde Kamenev med flera "gamla bolsjeviker" vid skampålen för deras motstånd mot Lenins aprilteser vid dennes återkomst till Petrograd i april 1917. Han tog också upp Zinovjevs och Kamenevs opposition mot maktövertagandet i oktober, som hade nämnts av Lenin i testamentet, med förbehållet att detta förhållande, liksom Trotskijs förflutna som icke-bolsjevik inte borde användas emot dem. Trotskijs angrepp medförde en ström av fientliga svar och uppmuntrade triumviratet med anhängare att fortsätta gräva djupt och hätskt i Trotskijs eget förflutna. Kamenev höll ett omfångsrikt tal, som publicerades som stridsskrift med titeln *Leninism eller trotskism?*, där han anklagade Trotskij för mensjevism, återgav hans många skarpa meningsutbyten med Lenin, och lade till den sedermera välkända anklagelsen om att "underskatta bondeklassen". Stalin uttalade sig i samma anda, men mer kortfattat och inträngande. Brännmärkandet av Trotskij blev till rutin i pressen och vid partisammankomster. Det kraftigaste slaget var upptäckten och publiceringen av ett bortglömt brev skrivet av Trotskij 1913, som var fullt av hårda och argsinta invektiv mot Lenin. Därpå krävdes inga ytterligare bevis för oförenligheten mellan "trotskismen" och "leninismen".

Trotskij höll sig tyst, överväldigad av denna flod av skymford. Han drabbades på nytt av den mystiska sjukdom som hade plågat honom vintern innan, och råddes av läkare till att uppsöka ett mildare klimat. Han var inte närvarande vid centralkommitténs session i januari 1925, men han sände ett brev dit där han hävdade att hans vägran att bemöta de "många osanna och rentav vidunderliga anklagelserna" hade varit "riktig med tanke på partiets allmänna intressen". "I vår saks intresse" bad han att få slippa sina förpliktelser som president för det militär-revolutionära rådet. Han gav sig iväg till Kaukasus medan sessionen pågick. Kommittén tvekade om vilka sanktioner man skulle tillgripa mot honom. Extremisterna, bland andra Zinovjev och Leningraddelegationen, föreslog ett uteslutande ur partiet, partiets centralkommitté eller åtminstone politbyrån. Moderaterna, som stöddes av Stalin, nöjde sig med att ta ifrån honom de militära funktionerna. Den senare uppfattningen kom att råda; Trotskij fråntogs sin post som president i det militärrevolutionära rådet och som folkkommissarie för kriget. Han efterträddes av Frunze, vars utnämning blev signalen till en kraftig kampanj för att bygga upp Röda armén, som varit eftersatt sedan inbördeskrigets slut.

De stridigheter som orsakades av *Oktobers lärdomar* ledde nästan av en tillfällighet till en viktig förnyelse i partidoktrinen. En av de punkter som Lenin och Trotskij en gång varit oense om, och som nu av Trotskijs kritiker hölls emot denne, var den så kallade teorin om "den permanenta revolutionen" – ett uttryck som ursprungligen använts av Marx. Trotskij hade år 1905 hävdat att en revolution som utbröt i det efterblivna Ryssland visserligen i sitt första stadium säkert skulle vara en borgerlig antifeodal revolution, men att den automatiskt skulle gå över i nästa stadium, en socialistisk antikapitalistisk revolution. Lenin var ovillig att acceptera att denna övergång överhuvud taget skulle äga rum om inte, som både han själv och Trotskij väntade sig, den ryska revolutionen tände en revolutionens låga i de framskridna västländerna. Meningsskiljaktigheten saknade betydelse och hade glömts bort långt innan 1917, då Lenin i sina aprilteser verkade inta en ståndpunkt som låg närmare Trotskijs. Ingen ägnade dock någon uppmärksamhet åt denna punkt förrän Bucharin i december 1924 gav sitt bidrag till kampanjen mot Trotskij i sin artikel om "Teorin om den permanenta revolutionen".

Bucharin var bara ute efter att rikta uppmärksamheten på att Lenins uppfattning skilde sig från Trotskijs, och han drog inga definitiva slutsatser. Men när Stalin några dagar senare också publicerade en omfattande essä på samma tema, skriven som inledning till en samling tal och artiklar, använde han fördömandet av Trotskijs teori som språngbräda för en ny doktrin om ”socialism i ett land”.

Stalin övergav nu vad han senare kallade ”den ofullständiga och därför felaktiga” formeln från förra vårens föreläsningar, där han hade hävdat att ett enda lands ansträngningar var ”otillräckliga för att organisera socialismen”. Sedan han förklarat att ”Trotskijs 'permanenta revolution' är ett förnekande av Lenins teori om den proletära revolutionen” fortsatte han med argumentet att Lenin vid flera tillfällen i sina skrifter hade funderat över möjligheten av socialismens seger i ett land. Stalin medgav att ”för socialismens *fullständiga* seger, för en *fullständig* garanti mot ett återupprättande av den gamla ordningen, var den samlade ansträngningen av proletariatet i flera länder oundgänglig”. Men innebar väl detta att ”det revolutionära Ryssland inte kunde sätta sig emot det konservativa Europa” och bygga upp en socialistisk regim i Sovjetunionen? Stalins svar blev ett klingande nej. Hans argumentering var svår att följa och sofistisk genom att den stödde sig enbart på citat som tagits ut ur sitt sammanhang. Den hade också ett hypotetiskt drag genom att den fördes under omständigheter som varken Lenin eller Trotskij trott vara möjliga – den revolutionära regimen i Ryssland hade överlevt trots avsaknaden av revolution i andra länder. Men den psykologiska effekten blev enorm. Stalin uppnådde ett positivt och klart urskiljbart syfte. Han gjorde slut på fåfänga förhoppningar om hjälp utifrån. Han smickrade den nationella stoltheten genom att framställa revolutionen som en specifikt rysk bedrift och byggandet av socialismen som ett högt mål som det ryska proletariatet kunde uppfylla och därmed tjäna som ett föregångs-exempel för hela världen. Dittills hade den ryska socialismens framtid framställts som beroende av en socialistisk revolution i andra länder och denna framställning hade intagit en central plats i partidoktrinen. Nu blev prioritetsordningen omvänd. Stalin skröt med att revolutionens seger i Ryssland var ”en början och en förutsättning för världsrevolutionen”. De som kritiserade Stalins doktrin framställdes outtalat och uttalat som fega, räddhågade och utan förtroende för det ryska folket, skeptiska mot dess förmåga och beslutsamhet. Socialism i ett land riktade en kraftfull appell till den nationella patriotismen. Den ställde oemotsägligt Ryssland i främsta ledet.

Stalin hade skapat ett opinionsklimat som han skulle utnyttja till det yttersta i kampen mot sina medtävlare. Men för ögonblicket var det ingen som tog hans svårfattliga teoretiska utflykt på allvar. Under den session med partiets centralkommitté i januari 1925 som fördömde Trotskij nämndes inte socialism i ett land. Bucharin återkom med tvekan till denna punkt i ett tal tre månader senare, utan att nämna Stalin, och i ordalag som antydde att han själv var en av upphovsmännen. Termen uppträdde, om än inte på speciellt framträdande plats, i huvudresolutionen från partikonferensen i april 1925 som, på grundval av Lenin-citat, förkunnade att ”i allmänhet är socialismens seger (*inte* i betydelsen *slutlig* seger) ovillkorligen möjlig i ett land”. När triumviratet bröt samman några månader senare, påstods det att denna passage hade blivit föremål för en sammandrabbning inom politbyrån strax före konferensen. Tillgängliga bevis tyder dock på att Zinovjev och Kamenev inte kom med några starkare invändningar utan var likgiltiga snarare än fientliga. När Stalin firade sin blygsamma seger med ett tal efter konferensen, använde han ytterligare ett citat av Lenin:

> Först när landet är elektrifierat, först när industrin, jordbruket och samfärdseln har lagts på den moderna storskaliga industrins tekniska grund, först då kommer vi att uppnå den slutliga segern.

Dittills hade socialism i ett land kunnat uppfattas som en fortsättning på NEP, som likaså hade vänt ryggen åt den internationella revolutionen med sina dåliga framtidsutsikter, och stakat ut en väg mot socialismen genom en allians med den ryske bonden. Nu trevade sig Stalin fram

emot en helt annan syn på ett självtillräckligt Ryssland som omformades och gjordes ekonomiskt självständigt genom en modernisering av industri och jordbruk. Stalin framhärdade inte i sin uppfattning, och kanske var han ännu inte medveten om vad den innebar fullt ut. Det var dock en slående långsiktig vision, och den stämde överens med vissa förändringar som började göra sig gällande inom ekonomin.

Stalins gradvisa klättring till en maktposition efter Lenins död inträffade under en period av hårda ekonomiska stridigheter och konflikter, men även av ekonomisk pånyttfödelse. Resolutionen i samband med saxkrisen i december 1923 och flera följande uttalanden från partiets sida tillkännagav att man ägnade nya ansträngningar åt ett återupprättande av den tunga industrin. Vilken avsikt förespråkarna för doktrinen om socialism i ett land än hade, så innebar denna ett stöd åt den tunga industrin som en förutsättning för självtillräcklighet. Men den underförstod också att detta kunde åstadkommas med hjälp av de resurser som fanns inom den underutvecklade ryska ekonomin. Häri låg kruxet. Stridigheterna om industrialiseringen var, liksom varje annan fråga inom den sovjetiska ekonomin, förknippad med jordbrukets problem, som än en gång störde den rådande belåtna stämningen. Fastän spannmålsskörden 1924 drabbades av torka under sensommaren, blev den ändå tillfredsställande. Ingen tycks ha tvivlat på att när bonden befriats från bördorna under saxkrisen skulle han till de officiellt fastställda priserna leverera de kvantiteter spannmål till de statliga insamlingsorganen som krävdes för att förse städerna. Så skedde inte alls. Insamlingen av spannmål visade katastrofalt dåliga resultat. För första gången uppträdde privata handelsmän på marknaderna och man måste överge de fastställda priserna. Vid årsskiftet var priserna snabbt på väg uppåt. Priset på råg fördubblades mellan december 1924 och maj 1925. I och med den fria marknadens återkomst hade saxens skänklar öppnats på nytt, denna gång till bondens fördel, och städerna blev utsatta för utpressning. Dessutom fungerade prismekanismen så att den ökade skillnaderna i välstånd på landsbygden. Det var den rike bonden, den förhatlige kulaken, som hade stora överskott att sälja och som kunde ha råd med att hålla inne dessa tills priserna hade nått sin höjdpunkt. Det rapporterades att många fattigbönder hade tvingats att realisera sin skörd och sålt den billigt till kulaker under hösten, vilka sedan gjorde sig vinster genom att sälja den dyrt under våren.

Denna utveckling blev utgångspunkten för kraftiga kontroverser inom partiet. Ledarna höll fast vid den viktigaste principen för NEP – att blidka bonden. I juli 1924 hade Zinovjev kommit fram med slagordet ”Ansiktet mot landsbygden”. Några dagar senare läste Preobrazjenskij inför Kommunistiska akademin upp en uppsats om ”Grundlagen om socialistisk ackumulering”, som i vida kretsar kom att uppfattas som en kraftig utmaning riktad mot den officiella linjen. Marx hade påvisat att de tidiga stadierna av kapitalistisk ackumulering hade krävt ”ett åtskiljande av producenterna från produktionsmedlen”, det vill säga att bondeklassen berövades äganderätten till jorden. Alltså – argumenterade Preobrazjenskij – gällde för den socialistiska ackumuleringen att den ”inte kan klara sig utan exploatering av den småskaliga produktionen, utan expropriering av delar av landsbygdens och hantverkarnas överskottsproduktion”. Principen om ”ett utbyte av lika värde” mellan stad och landsbygd förkastade han som ogenomförbar och förordade i stället ”en prispolitik som medvetet exploaterar den privata ekonomin i alla dess former”. Preobrazjenskij skrädde inte orden, och hans rättframhet försåg dem som försvarade partiledarna och bönderna med ett vapen. Bucharin offentliggjorde ett indignerat svar som dömde ut artikeln som ”en ekonomisk grund för trotskism”. Men Preobrazjenskij hade på ett direkt sätt ställt partiet inför dilemmat att förena den fortgående industrialiseringsprocessen med fortsatta eftergifter åt bönderna.

Genom hela 1925, medan Stalin skickligt manövrerade mellan de övriga ledarna, lyckades man undvika en öppen sammandrabbning mellan dessa båda politiska inriktningar. Det fanns ett starkt tryck till förmån för vidare eftergifter åt bönderna, vilket i praktiken innebar eftergifter åt den rike bonden eller *kulaken*. En partikonferens i april 1925 röstade igenom tre

åtgärder av detta slag. Jordbruksskatten, det enda medlet för direkt beskattning på landsbygden, skulle skäras ner och fördelningen av skattebördan göras om så att den blev mindre progressiv. Man skulle också erkänna rätten att använda lejd arbetskraft och rätten att arrendera jord, som båda fortfarande, om än ineffektivt, var inskränkta genom jordbrukslagen. Det var vid detta tillfälle som Bucharin höll ett tal som länge därefter citerades som den mest direkta framställningen av den politik som avspeglades i dessa tre beslut. Han pläderade för ”det bärgade skiktet inom bondeklassen – *kulaken* och delvis mellanbonden” som behövde produktionsstimulans. ”Till bönderna, till alla bönder”, utropade han, ”måste vi säga*: Berika er*, utveckla era jordbruk och frukta inte att band kommer att läggas på er”. Han förnekade att detta skulle vara ”en insats för *kulaken*” (ett uttryck som myntats femton år tidigare för att beskriva Stolypinreformen). Men han förkastade likaså ”en skärpning av klasskampen på landsbygden”. Liksom sin motståndare Preobrazjenskij komprometterade Bucharin sin sak genom sin odiplomatiska uppriktighet. Stalin tycks ha sagt åt de övriga partiledarna att ”*Berika er*” inte var ”vårt slagord”. Det dröjde dock några månader innan det kom en offentlig dementi, och den kurs som stakats ut av Bucharin följdes året ut.

Emellertid tilldrog sig, jämsides med den politik som skulle stimulera böndernas produktion, behoven inom den tunga industrin allt större uppmärksamhet. Dittills hade återupplivandet av industrin till stor del inneburit att man förde tillbaka in i produktionen de anläggningar och maskiner som legat oanvända sedan inbördeskriget. Detta krävde nämligen inga större kapitalsatsningar. Men mot slutet av 1924 hade man utnyttjat denna möjlighet till fullo. Det uppskattades att de befintliga fabrikerna och anläggningarna utnyttjades till 85% av sin kapacitet. Industrin började närma sig den produktionsnivå som rått 1913 och började fundera på en ytterligare framryckning. Men att upprätthålla den industriella tillväxttakten och i synnerhet att återuppliva den tunga industrin krävde kapitalinvesteringar i stor skala. I januari 1925 förordade partiets centralkommitté ”budgettilldelningar” till industrin samt ”kreditutvidgningar”. Föråldrad utrustning måste förnyas och nya industrier skapas. Uppmuntrad av detta sammankallade Vesencha ”en specialkonferens om återinförandet av fast kapital i industrin” som var verksam under de följande arton månaderna. Partikonferensen i april 1925 som hade röstat igenom eftergifter åt bönderna, godkände också en tre årsplan för metallindustrin som innebar en investering på totalt 350 miljoner rubel.

Året 1925 var fortfarande en optimistisk period, då det verkade möjligt att tillgodose alla krav som ställdes av en ekonomi på väg uppåt. Det var inte skörden i sig, som var den bästa efter revolutionen, utan efterspelet till skörden som under årets sista månader visade upp vilka stora inneboende problem det fanns i förhållandet mellan industri och jordbruk. De statliga organen för insamlande av spannmål övergav 1924 års ”fasta” priser och fick tillsägelse att arbeta med ”riktpriser” som kunde justeras emellanåt. Trots erfarenheterna från skörden året innan tycks alla ha antagit att den rika skörden för året skulle hålla ner priserna, att det skulle finnas överskott av spannmål för export och att skördeöverskottet skulle kunna ge medel att finansiera industrin. Dessa förhoppningar sveks. Efter skörden 1925 lade de välbärgade bönderna upp stora förråd av spannmål. Men de saknade drivkraft att byta ut dessa mot pengar. Nerskärningen av jordbruksskatten hade lättat på skattetrycket, tillgången på industrivaror var knapp och erbjöd knappast något som de ville köpa, och även om valutan nominellt hade stabiliserats var ett spannmålslager en mer tillförlitlig tillgång än en bunt sedlar. De hade råd att vänta. Det dröjde länge innan spannmålen letade sig ut på marknaden. Under inflytandet av knapp tillgång, konkurrens med uppköpare på den fria marknaden och till och med konkurrens mellan olika statliga inköpsorgan steg priserna i höjden. Hoppet om spannmålsexport och skördevinster för att finansiera industrin skingrades. Skörden hade varit succéartad för bonden. Marknadsföringen av skörden blev en katastrof för regeringen. Krisen orsakade en splittring inom partiet och gav signal till en utdragen och bitter kamp mellan industrialiseringens och planeringens krav å ena sidan och å andra sidan den bondeinriktade marknadsekonomi som gynnats av NEP, och som skulle komma att ta överhanden under den följande

perioden.

Dessa händelser utgör bakgrunden till Stalins klättring till högsta maktpositionen inom partiet och i sovjetstaten. Året 1925 var avgörande. Fruktan och avundsjuka gentemot Trotskij var det lim som hade hållit ihop triumviratet. Efter hans nederlag och degradering i januari 1925 började det sakta falla sönder. Trotskij tillbringade över tre månader som konvalescent i södern. När han återvände till Moskva mot slutet av april 1925 ställdes han inför en besvärande situation. En välkänd amerikansk kommunist vid namn Eastman hade tillbringat vintern 1923-24 i Moskva, och denne var en uttalad Trotskij-anhängare. I början av 1925 gav han i New York ut en liten bok med titeln *Since Lenin Died*,[5] som detaljerat och noggrant ur Trotskijs synvinkel redogjorde för de intriger som spunnits av triumviratet under de sista veckorna då Lenin var i livet och efter hans död. Han citerade också Lenins testamente – det första omnämnandet i tryck av detta dokument överhuvud taget. Avslöjandena skapade sensation. Ängsliga medlemmar ur det brittiska kommunistpartiet skrev och telegraferade till Trotskij och bad om hans kommentarer för publicering. Partiledarna i Moskva hade som oeftergivligt krav att han skulle dementera Eastmans anklagelser. Trotskij ställdes ytterligare en gång inför dilemmat att stå fast eller vägra att kämpa för vad han kallade en sekundär fråga. Han led fortfarande av de djupgående hämningar som hindrade honom från att offentligt ställa sig i opposition mot majoriteten av kollegerna: ”man kan inte ha rätt gentemot partiet”. Om han överhuvud taget övervägde att en reträtt innebar en kompromiss i egen sak och ett svek mot vännerna, så tystade han dessa tvivel i partidisciplinens namn. Den 1 juli 1925 undertecknade han ett långt uttalande som, enligt vad han skrev tre år senare, ”påtvingades mig av en majoritet i politbyrån”. Påståendet att partiets centralkommitté hade ”'dolt' för partiet ett antal ytterst viktiga dokument som skrivits av Lenin under hans sista period i livet”, inklusive ”det så kallade testamentet” betecknade han däri som ”förtal”. Lenin hade inte efterlämnat något testamente; allt vad han skrivit, i synnerhet ”ett av Vladimir Ilichs brev med råd av organisatoriska slag” hade vidarebefordrats till delegaterna vid partikongressen. Historierna om ett hemligt dokument var ”illvilliga påfund”. Trotskijs uttalande publicerades i den brittiska vänstertidningen *Sunday Worker* den 19 juli och i det ryska partiorganet *Bolsjevik* den 1 september 1925. Det blev det förenade triumviratets sista seger.

Vid återkomsten till Moskva hade Trotskij utnämnts till ett par mindre och till stor del nominella befattningar med anknytning till industrin. Under återstoden av året höll han några tal och skrev några artiklar om industriell utveckling och planering, där han betonade behovet att ”hinna ikapp västländerna”, men han förde inte fram någon direkt kritik mot partipolitiken. Hans återhållsamhet gjorde att det sista bandet slackades som höll ihop triumviratet. Efter ett visst inledande käbbel kom det till öppen oenighet angående krisen med spannmålsuppsamlingen. Zinovjev och Kamenev ändrade nu sin tidigare position och vände sig emot inriktningen på bönderna, som Bucharin alltjämt var den mest uttalade förkämpen för. I september sände Zinovjev in en artikel till Pravda för publicering, med titeln ”En epoks filosofi”. Den utformade sig till ett angrepp på en landsflyktig författare, Ustrjalov, som entusiastisk hade sekunderat Bucharins stöd åt *kulaken* och med glädje utropat att ”bonden nu är på väg att bli den verklige herren på sovjetisk jord”. Zinovjev avslutade med att ”NEP löper, i samband med fördröjningen av världsrevolutionen, bland andra faror den överhängande risken att urarta”. Partiets centralkommitté insisterade att de vändningar som alltför tydligt utpekade Bucharin skulle uteslutas. Men syftningen i artikeln, som löpte i två nummer av *Pravda* och som även publicerades som stridsskrift, gick inte att missta sig på.

Påföljande månad publicerade Zinovjev en samling essäer under titeln Leninism.[6] En av dessa tog på nytt upp angreppet på Ustrjalov och fördömde slagordet ”Berika er”, dock fortfarande utan att nämna Bucharin vid namn. En annan av essäerna citerade Lenins fördömande av

[5] Svensk översättning: Efter Lenins död.
[6] Utdrag: Om leninismen

kulakerna och erinrade om hans beskrivning av NEP som en ”reträtt”; den underförstod att sovjetindustrin under NEP var ett slags ”statskapitalism” – en slutsats som Bucharin förnekade. Det viktigaste kapitlet utgjorde ett frontalangrepp på ”socialism i ett land”; det var omöjligt att ”förbli leninister om vi med en hårsmån försvagar det internationella draget i leninismen”. Detta var en krigsförklaring inte bara mot Bucharin utan också mot Stalin själv.

Att Zinovjev så tvärt övergav inriktningen på bönderna och tog sig an industrins och proletariatets sak hade en inneboende logik. En kamp om herraväldet mellan Zinovjev och Stalin innebar en kamp mellan partiorganisationen i Leningrad, som styrdes av den förre, och partiets centralorganisation i Moskva, som kontrollerades av den senare. Kamenev ledde den lokala organisationen i Moskva, men denna överskuggades av den centrala organisationen i samma stad. Kamenev saknade auktoritet att hävda lokalorganisationens självständighet och blev snart utmanövrerad. Leningrad var fortfarande den mest industrialiserade staden i Sovjet. Staden var hemort för det proletariat som hade varit revolutionens förtrupp och som upprätthöll dess proletära tradition. I Moskva hade det nya proletariatet upprätthållit mycket närmare förbindelser med landsbygden. För Zinovjev var det möjligt att mobilisera och anföra arbetarna i Leningrad emot Moskva endast utifrån en plattform som hävdade arbetarnas specifika krav och som med skärpa förkastade försöket att ge bönderna en ännu större roll. Rivaliteten mellan de båda huvudstäderna och mellan de båda partiorganisationerna, mellan *Pravda* som var organ för partiets centralkommitté i Moskva och *Leningradskaja Pravda* som var den Leningradbaserade partiorganisationens tidning, spelade en betydande roll i maktkampen mellan Stalin och Zinovjev.

Slagfältet utgjordes av den fjortonde partikongressen som samlades under de båda sista veckorna 1925. Stalin och Zinovjev var huvudtalare; Bucharin svarade Zinovjev och fick i sin tur svar av Kamenev. Medan Zinovjev och Kamenev skarpt kritiserade *kulaken*, vidhöll Bucharin sin tidigare uppfattning. Stalin, som var ute efter att besegra sina båda viktigaste medtävlare, gav sitt halvhjärtade stöd åt Bucharin. Kongressen fattade inget avgörande beslut om jordbrukspolitiken, men den inregistrerade en växande otålighet gentemot de fördelar som gavs åt *kulaken* och den återkom ytterligare en gång till vikten av industrialisering. När stridsdammet efter partikonflikten hade lagt sig, stod det klart att ett avgörande beslut var i antågande. Under kongressen gjorde Bucharin ett desperat försök, med en fras som sedan blev länge ihågkommen, att bevisa att blidkandet av bonden inte var oförenligt med industrialiseringspolitiken: ”Vi skall röra oss framåt med snigelfart, men icke desto mindre skall vi bygga upp socialismen, och vi skall bygga den färdig”. Men industrialisering i snigelfart räckte inte längre för att tillfredsställa den växande opinion som ville förvandla Sovjet till ett stort industriland fritt från beroende av västländerna. Paradoxalt nog kom inte Bucharins seger och Zinovjevs nederlag vid kongressen att innebära seger och nederlag för den respektive politik som de stod för. Det var inte helt missvisande att kongressen efteråt fick benämningen ”industrialiseringskongressen”.

De ekonomiska problemen kom dock inte att dominera debatten, som startade ganska lågmält men som blev fränare när känsliga politiska och personliga frågor togs upp. Kamenev kritiserade ”teorin om en 'ledare'” och satte in ett skarpt angrepp mot Stalin. Krupskaja talade för oppositionen och skapade sensation genom att angripa doktrinen om att ”majoriteten alltid har rätt”. Bland dem som stödde den officiella linjen befann sig Molotov och Mikojan, och Vorosjilov höll ett lovtal över Stalin. Delegaterna på ömse sidor, som nominellt valts av sina partivalkretsar, hade handplockats av partiorganisationerna, och en massiv falang från Leningrad fann sig sitta helt isolerad i en fientlig församling. Den resolution som bekräftade den officiella linjen röstades igenom med en majoritet av 559 mot 65. *Leningradskaja Pravda*, som dittills varit oppositionens språkrör, togs över och en ny redaktör från Moskva utsågs. Efter kongressen begav sig en kraftfull delegation, som innefattade Molotov, Vorosjilov, Kalinin, Rykov, Tomskij, Kirov och senare Bucharin, till Leningrad och talade vid

en serie massmöten med partimedlemmar. De påtryckningsmedel som hade tystat och skrämt Trotskijs anhängare vändes nu mot Zinovjevs stödtrupper. Man fick massmöten av arbetare till att med kraftig majoritet fördöma sina tidigare ledare och rösta för ett godkännande av kongressens beslut. På så sätt röjde man väg för en provinsiell partikonferens i Leningrad, där Bucharin var huvudtalare. Samma dom upprepades där, och lojala anhängare till partiets centralkommitté valdes in i partiorganen i Leningrad. Kirov, en ung och populär arvtagare till partiledningen, blev sekreterare för Leningrads provinsiella partikommitté och den faktiske ledaren för organisationen i Leningrad. Det blev ett fullständigt övertagande. Zinovjev förblev medlem i politbyrån och president i Komintern. Men när han utestängts från sin bas i Leningrad förlorade han all verksam makt. Stalin stod som segrare. Vad hans seger förebådade, ekonomiskt och politiskt, var dock fortfarande oklart.

9. Sovjetunionen och västländerna (1923-1927)

De framsteg som gjorts mot ett upprättande av normala relationer med västmakterna, och som varit en följd av NEPs införande, led ett bakslag under det stormiga året 1923. Året började med fransk ockupation av Ruhr som vedergällning för uteblivna tyska krigsskadestånd. I Storbritannien medförde Lloyd Georges nederlag att den oinskränkta makten över utrikespolitiken hamnade hos Curzon. I Frankrike stod den inte mindre oböjlige Poincaré på höjden av sin makt. I maj 1923 kulminerade upprepade brittiska protester mot sovjetiska förseelser i vad som kom att bli känt som ”Curzon-ultimatumet”. Detta innehöll en lång uppräkning av sovjetagenters verksamhet i Persien, Afghanistan och Indien i överträdelse mot de åtaganden som gjorts i det engelsk-sovjetiska handelsavtalet i mars 1921. Om dessa aktiviteter inte upphörde och om ett antal smärre utestående fordringar inte betalats inom tio dagar, hotade den brittiska regeringen med att annullera handelsavtalet och kalla hem sin representant i Moskva. Sovjetregeringen blev skrämd av detta kraftiga utfall och gick med på de flesta kraven. Därpå gav man sig in i en kraftlös och resultatlös argumentering kring propagandafrågan, och under tiden drog stormen förbi.

I Tyskland, den enda större stat som *de jure* erkänt sovjetregeringen dittills, utmärkes också detta år av oroande händelser. Under trycket av Ruhr-ockupationen kollapsade den tyska ekonomin och den tyska valutan, och en serie politiska kriser fick optimistiska observatörer i Moskva att vädra en möjlighet att gottgöra misslyckandet i mars 1921. I augusti kallades Brandler med flera ledare för KPD till Moskva och planer utformades på en kupp för att gripa makten under hösten. Det uppstod dock en förtroendeklyfta på grund av meningsskiljaktigheter om taktik. Hela planen rann ut i sanden på ett sätt som i efterhand ledde till ändlösa ömsesidiga beskyllningar. Ett isolerat kommunistiskt uppror i Hamburg den 23 oktober slogs lätt ner. Vid denna tidpunkt var Stresemann regeringsöverhuvud med uppgift att återställa den brutna ekonomin, och Seeckt, som förestod Reichswehr, visade all tillit i världen till sin förmåga att upprätthålla ordningen. Det paradoxala med denna episod var att den inte störde de tysk-sovjetiska relationerna. Sensmoralen stod klar. När Seeckt fått bekräftelse på sin frihet att ta hand om de tyska kommunisterna, saknade han inga drivfjädrar att fortsätta och utveckla det militära samarbetet med Moskva, och Stresemann stödde villigt denna politik. Varken i Tyskland eller i Turkiet kunde sovjetregeringen ha råd med att stödja infödda kommunister på bekostnad av sitt eget behov av allierade och kompanjoner i det internationella diplomatiska spelet. Samma sak kunde utläsas ur dess redobogenhet att odla vänskapliga förbindelser med Mussolinis fascistregim i Italien.

År 1924 började med mer lovande förtecken. Den första brittiska labourregeringen hade kommit till makten, och detta medförde ett *de jure*-erkännande av sovjetregeringen den 1 februari. Ett italienskt erkännande följde några dagar senare. I maj resulterade valet i Frankrike i bildandet av en vänsterkoalition under Herriot. Men på grund av kraftig opposition bland franska innehavare av förrevolutionära ryska obligationer dröjde

erkännandet av sovjetregeringen till oktober. Under sommaren pågick förhandlingar i London om ett engelsk-sovjetiskt fördrag som skulle ersätta handelsavtalet från 1921. I augusti undertecknades ett fördrag, åtföljt av löften om ett lån, trots envis opposition i brittiska finans- och handelskretsar samt inom Conservative Party. Vid denna tidpunkt drog liberalerna tillbaka sitt stöd från labourregeringen, som led ett nederlag i underhuset. Fördraget ratificerades inte, och i det följande valet vann de konservativa en förkrossande seger. Framgången fick hjälp på traven av att man precis före valet hade publicerat ”Zinovjevs brev” – ett brev från Komintern till CPGB om att bedriva propaganda inom krigsmakten och på andra håll. Med största säkerhet var brevet en förfalskning, men innehållet föreföll trovärdigt och detta räckte för att ytterligare underblåsa den allmänna opinionen mot Sovjet och dess vänner i Storbritannien. Den nya konservativa regeringen med Austen Chamberlain som utrikesminister avbröt inte förbindelserna formellt, men man praktiskt taget upphörde med allt samröre med sovjetregeringen under 1925. De fransk-sovjetiska förhandlingarna om betalning av skulder och fordringar nådde ett liknande dödläge.

Under tiden ändrades maktbalansen i Europa genom accepterandet av ”Dawes-planen” i augusti 1924. Denna, som diplomatiskt och finansiellt understöddes av USA, föreslog en lösning av de tyska krigsskadeståndens med hjälp av ett omfattande internationellt lån. Detta blev utgångspunkten för en förlikning mellan segrarna och de besegrade från 1918, som kulminerade i den berömda Locarnopakten som undertecknades med initialer i oktober 1925 och som högtidligen undertecknades i slutlig form i London den 1 december. Paktens grundbeståndsdel var ett ömsesidigt garanterande av Tysklands dåvarande västgräns – ett frivilligt accepterande från Tysklands sida av denna del av fredsfördraget i Versailles, som emellertid inte utsträckte sig till något accepterande av den tyska östgränsen. Det mottogs med illvilja i Moskva, där det uppfattades som bevis på en ny västinrikting i den tyska utrikespolitiken och ett upphävande av Rapallo. Det antyddes även att Tyskland hade lovats inträde i Nationernas Förbund med plats i förbundsrådet. Sovjetregeringen uttalade en särskild oro över att Tyskland som medlem i Nationernas Förbund kunde tvingas delta i sanktioner mot Sovjet som beslutades av Förbundet. Man gjorde ett försök att lugna dessa farhågor genom en deklaration, som undertecknades av alla parter i Locarnopakten, om att en medlem i Nationernas Förbund kunde begäras delta i sanktioner endast ”i en omfattning som är förenlig med dess militära belägenhet och med hänsyn tagen till dess geografiska läge”. På dessa villkor kom Tyskland slutligen med i Nationernas Förbund i september 1926.

Trots försäkranden i motsatt riktning uppfattades med rätta Locarnopakten i Moskva som ett försök att åter integrera Tyskland i västvärlden, att få landet att överge sitt samröre med Sovjet och att isolera Sovjet som ett främmande element i samfundet av nationer. Försöket blev inte helt lyckat. Tyskland, som fortfarande kände av förödmjukelserna från 1918, var medvetet om en lägre status bland västmakterna och ville inte bli helt beroende av dem. Förbindelserna med Sovjet var inte längre lika varma som då Rapallofördraget hade fört samman de båda utstötta, men för Tyskland förblev de en motvikt vid köpslåendet med västmakterna och en viktig faktor i den europeiska maktbalansen. Det ömsesidiga misstroendet mot Polen förblev också en fast sammanhållande länk mellan de båda länderna. De hemliga tysk-sovjetiska militära överenskommelserna fungerade bra, och Reichswehr var i stånd att göra kraftigt motstånd mot allt som ville bryta dessa. De ekonomiska förbindelserna var fördelaktiga för båda länder. Samtidigt som Stresemann satt i förhandlingar med Chamberlain och Briand i Locarno, undertecknades i Moskva ett tysk-sovjetiskt handelsfördrag som medförde avsevärda krediter från en grupp tyska banker. För Sovjets del var Tyskland den största och mest pålitliga handelspartnern.

Detta var emellertid inte det enda utslaget av Tysklands vilja att behålla fotfästet i Östeuropa. Den sovjetiska regeringen, som inte nöjde sig med att fördöma de brittiska ansträngningarna att bygga upp en antisovjetisk koalition av stater, sökte vid denna tid upprätta speciella

förbindelser med andra stater som kunde tänkas vara intresserade av att sätta sig mot dessa planer. Men eftersom Moskva var ovilligt att ta på sig några militära åtaganden utan i första hand var ute efter att förebygga en samlad aktion mot Sovjet, var den formel man föreslog ett ömsesidigt åtagande bland alla parter att inte delta i fientliga aktioner av militärt eller ekonomiskt slag mot varandra och att förbli neutrala i händelse av krig som uppstod på grund av aggression mot de andra parterna. Ett fördrag med Turkiet på denna grund undertecknades i december 1925. Samma formel, fast med annorlunda lydelse, tillämpades i ett tysk-sovjetiskt fördrag från den 24 april 1926. Vissa tyskar nämnde som prejudikat Bismarcks ”återförsäkringsfördrag” med Ryssland 1887, och i väst orsakade pakten åtskilligt missnöje. Hetsiga mellanspel störde då och då det normala umgänget mellan Moskva och Berlin. Den allvarligaste av dessa incidenter inträffade i december 1926, då sovjetiska fartygslaster med krigsmateriel till Tyskland i enlighet med det hemliga militära avtalet kom till de tyska socialdemokraternas kännedom. Dessa framförde en offentlig protest i riksdagen och orsakade därmed stor förlägenhet både för den tyska och den sovjetiska regeringen samt i synnerhet de tyska kommunisterna och högerflygelns nationalister. Men fruktan för allierad vedergällning besannades inte; västmakterna var alltför engagerade av att upprätthålla de goda förbindelser med Tyskland som upprättats genom Locarnopakten för att ta upp denna besvärande fråga. Stormen drog förbi, och under de följande åren, då sovjetiska förbindelser med Västeuropa nästan saknades, förblev relationerna med Tyskland, politiska, militära, ekonomiska såväl som kulturella, mycket mer omfattande och fruktbärande än med något annat land.

Fortfarande tycktes det revolutionära draget i den politik och åskådning som styrde Sovjets förbindelser med omvärlden, och som fått sin institutionaliserade form i Komintern, ibland råka i strid med de diplomatiska aktiviteter som sköttes av Narkomindel, på ett sätt som kunde vålla tillfällig förlägenhet. Dock var den förmenta konflikten mellan revolutionens och diplomatins krav, som poängterades av förevändningen att sovjetregeringen inte hade något ansvar för Kominterns förfaranden, av rent illusorisk karaktär, vilket avslöjades i det ofta upprepade argumentet att Sovjet utgjorde världsrevolutionens enda stabila bålverk och att dess styrka och säkerhet var avgörande för världsrevolutionens framtid. Enligt denna hypotes var den internationella revolutionen och de sovjetiska nationella intressena oskiljaktiga. En följdsats av detta synsätt blev att alla övriga kommunistpartier, som ofta betecknades som ”sektioner” inom Komintern, var beroende av det ryska partiet. Ett motsatsförhållande mellan Komintern och det ryska partiet var otänkbart. När 22 medlemmar ur Arbetaroppositionen våren 1922 vände sig till Komintern med en vädjan beträffande deras behandling från det ryska partiets sida, som stadgarna berättigade dem till, förkastades deras vädjan på stående fot av en kommission som innehöll bulgaren Kolarov och tyskan Klara Zetkin. Det ryska partiet hade ensamt genomfört en segerrik revolution. Det hade vunnit rätten och förvärvat plikten att leda och instruera andra partier på revolutionens väg. Det historiska faktumet att Komintern hade utvecklats som en institution byggd på rysk modell och centrerad kring det ryska partiet gav stöd åt detta argument.

Relationerna mellan olika kommunistpartier och Kominterns centralorgan slog an grundtonen för Kominterns femte kongress som samlades i juni 1924. De KPD-ledare som hade schabblat bort oktoberuppropet i Tyskland fördömdes som högerrepresentanter och ersattes av nya ledare ur vänstern, Ruth Fischer och Maslow. Ett liknande maktskifte inträffade i de franska och polska partierna vilkas ledare, som nu också brännmärktes som högerrepresentanter, hade uttalat sig till förmån för Trotskij. Men bland mycken retorik under kongressen om vänsterns goda egenskaper framgick det ändå att den viktigaste egenskap som krävdes av de nya vänsterledarna var disciplin och lydnad gentemot beslut som fattats i Moskva. Zinovjev förde fram slagordet om ”bolsjevisering” av partierna, vilket i en av kongressens resolutioner definierades som ”överförandet till våra sektioner av allt som varit och är internationellt och av allmän vikt i den ryska bolsjevismen”. Att detta skulle antas föreföll en given sak. Det var en automatisk följd av att revolutionen fördröjts i övriga länder, och det hämtade ny kraft ur

dokrinen om socialism i ett land, som inregistrerade Sovjets roll som unikt exempel på en lyckad socialistisk revolution. Stalin, som dittills inte tagit någon del i Kominterns arbete, bevistade den femte kongressen men i skymundan och överlämnade åt Zinovjev att framträda i rampljuset. Stalin talade i några av kommissionerna, dock inte i plenarsessionerna, och visade upp sig inför de utländska delegaterna. Trotskij, som var närvarande och inför kongressen lade fram ett utkast till manifest inför tioårsdagen av kriget 1914, talade inte.

Under de följande tre åren var Sovjets isolering i en kapitalistisk värld en källa till växande oro i Moskva. De kapitalistiska ekonomierna i Europa, som hade skakats kraftigt av kriget 1914-18, hade vid mitten av 1920-talet återfått sin jämvikt och åtnjöt nu en våg av välstånd som stimulerats av amerikanska investeringar. Ett erkännande från Komintern att västländerna hade uppnått ett stadium av ”kapitalistisk stabilisering” försågs med förbehåll genom användande av epiteten ”relativ” och ”temporär”, och uppvägdes av ett yrkande på ”sovjetisk stabilisering”. Dessa överväganden ledde dock till en försiktig sinnesstämning. Vänsterledare i utländska partier som hade åtnjutit gunst vid den femte kongressen ersattes inom de närmaste två åren av moderater. Kominterns årliga kongresser övergavs och ersattes av ”utvidgade” EKKI-sessioner; den sjätte kongressen samlades inte förrän 1928. Man frammanade fortfarande visioner om den kommande revolutionen, men med minskande övertygelse. Man bedrev revolutionär propaganda, men främst som ett försvarsvapen emot regeringar vilkas fientlighet man kände till och fruktade. Stalins uppgång hälsades med viss tillfredsställelse i väst, eftersom den representerade slocknandet av sådana revolutionära brandfacklor som Trotskij och Zinovjev och inträdet av en moderat och försiktig ledare som främst befattade sig med att på nytt bygga upp sitt eget lands rikedomar.

Denna period var enhetsfrontens glansdagar, då man outtröttligt predikade kommunistiskt samarbete med andra vänsterpartier och -grupper, och då man organiserade internationella ”fronter” som inte var kommunistiska på ytan men som uppmuntrades och delvis finansierades från Moskva, vilka rekryterade vänstersympatisörer från heterogena partier eller grupper till stöd för Komintern och dess verksamhet. Den mest berömda och framgångsrika av dessa var Ligan mot imperialism, vars konstituerande kongress i Bryssel i februari 1927 för första gången samlade delegater från Kina, Indien och Indonesien, från Mellanöstern, olika håll i Afrika, från Latinamerika och från negrerna i USA, på en gemensam protestplattform mot de imperialistiska makternas tyranniska välde över de förtryckta folken. Firandet i Moskva av revolutionens tioårsdag i november 1927, som bevistades av en hel stjärnkarta av framstående utländska gäster, blev ramen för grundandet av det internationella sällskapet Sovjetunionens vänner. Organisationer som International Workers' Aid (Internationella arbetarhjälpen, MRP) och International Class War Prisoners' Aid (Internationella hjälpen för klasskrigsfångar) som hade sitt centrum i Moskva men även grenar i andra viktigare länder, tjänade samma syfte, att hålla kontakten med den icke-kommunistiska vänstern och vinna sympati för Sovjetunionen.

Förbindelserna med den brittiska arbetarrörelsen var oregelbundna från starten. CPGB hade bildats 1920 genom sammanslagning av flera utbrytargrupper inom den yttersta vänstern. Vid mitten av 1920-talet var dess totala medlemsantal kring 5 000. Dess svaghet kompenserades av den unika styrkan hos de brittiska fackföreningarna som utgjorde den inre kärnan i arbetarrörelsen och som hade ett dominerande inflytande inom Labour Party. Dessutom hade fackföreningarna vid fler än ett tillfälle visat kraftig och faktisk sympati mot den ryska revolutionen och den sovjetiska regimen. Att vinna fackföreningarna i kapitalistländerna var en uppgift för den Röda fackföreningsinternationalen (Profintern eller RILU) som upprättats i Moskva 1921. I Frankrike och Tjeckoslovakien lyckades denna genom sina ansträngningar klyva rörelsen i mer eller mindre lika delar allt efter tillhörighet till den existerande Fackföreningsinternationalen (IFTU), vanligen kallad Amsterdaminternationalen, respektive Profintern. I Tyskland blev det ingen klyvning, utan KPDs medlemmar utövade ett kraftigt inflytande i de fackföreningar som var anslutna till Amsterdam. I Storbritannien förblev

fackföreningarna med ytterst få undantag lojala mot Amsterdam. En majoritet inom de brittiska fackföreningarna fortsatte dock under många år att beklaga splittringen i den internationella rörelsen och att begära en förlikning mellan de båda rivaliserande federationerna. Kraftig avundsjuka och djupgående ideologiska skillnader mellan Amsterdam och Moskva gjorde detta till ett hopplöst företag.

Profintern grundades just vid den tidpunkt då Komintern började ägna sig åt denna enhetsfrontspolitik. När Lenin vid den andra kongressen 1920 först skisserade de idéer som ett år senare tog form under slagordet om ”enhetsfronten” berörde hans anmärkningar främst de brittiska förhållandena och behovet bland de brittiska kommunisterna att stödja ”MacDonalds och Hendersons” i Labour Party, vars egendomliga stadgar gjorde det möjligt och normalt för medlemmar av CPGB att samtidigt stå kvar som medlemmar av Labour Party. Men i Storbritannien utgjorde fackföreningarna det naturligaste forumet för att vända sig till sympatiserande icke-kommunister. Den typiske brittiske kommunisten sades ha tre medlemskort i fickan: ett för CPGB, ett för fackföreningen och ett för Labour Party. Profintern upprättade en byrå i London, och till svar på denna stimulans stödde CPGB två enhetsfrontsorganisationer – National Minority Movement (NMM) som fungerade som en pådrivargrupp inom fackföreningarna, och National Unemployed Workers Movement (NUWM) som under kommunistiskt ledarskap men med ett brett deltagande av arbetare bedrev propaganda och agitation mot ett av de värsta missförhållandena under perioden. Även om Labour Party avvisade upprepade förfrågningar från CPGB om anslutning, var medlemsleden till en början inte fientligt inställda mot enskilda kommunister. I valet 1922 valdes två kommunister in i parlamentet, den ene som officiell labour-kandidat och den andre med tyst stöd av Labour.

Reaktionen satte in snabbare i Labour än i fackföreningarna. År 1924 förbjöd Labour valet av kommunister till officiella labourkandidater. Man tog ett beslut om att bannlysa CPGB-medlemmar från labour-kongresser, men kunde inte genomdriva detta beslut så länge fackföreningarna hade med dessa i sina delegationer. Sympatin mot Sovjet i fackföreningarna var en härdigare planta. Den sovjetiske fackföreningsledaren Tomskij talade under entusiastiska scener vid de brittiska fackföreningskongresserna 1924 och 1925, och en brittisk delegation besökte den sovjetiska fackföreningskongressen i december 1924 – strax efter Sinovievbrevet och labourregeringens nederlag. I början av 1925 bildades en gemensam engelsk-rysk fackföreningskommitté i avsikt att befordra samarbetet mellan fackföreningarna i de båda länderna. Men projektet underskattade olikheterna och meningsskiljaktigheterna mellan de sovjetiska och brittiska fackföreningsledarna samt de senares ovilja att uppträda i opposition mot Amsterdaminternationalen. Kommitténs sammanträden blev fora för allt skarpare beskyllningar mellan de sovjetiska och brittiska delegaterna. Man ogillade Profinterns verksamhet och den återkommande bistra kritiken från Sovjets sida mot de brittiska ledarna; dessutom orsakade NMMs och NUWMs aggressiva taktik ständig irritation. I den brittiska landsorganisationen TUCs sekretariat stod en antisovjetisk majoritet mot en krympande prosovjetisk minoritet.

Skiljelinjen gick vid den brittiska generalstrejken i maj 1926. I sovjetiska ögon var en generalstrejk en politisk handling, en tävling om makten, en klasskampsåtgärd och början på en proletär revolution. Enligt det brittiska synsättet var den från början till slut en lönetvist. Fackföreningsledarna och den breda majoriteten av arbetare försökte få ut en mer rättvis andel av fördelar från det existerande systemet, och var inte ute efter att störta detta. De uppmaningar till revolution som spreds från Moskva skrämde och stötte bort dem, och de vägrade ta emot den ekonomiska hjälp som erbjöds av de sovjetiska fackföreningarna, med motiveringen att den skulle avgöra deras sak på förhand – en förolämpning som de sovjetiska ledarna aldrig förlät sina brittiska motsvarigheter för. När dessa efter tio dagar erkände sig besegrade och avlyste generalstrejken och därmed lämnade gruvarbetarna, vilkas behandling hade varit den ursprungliga orsaken och inspirationen till strejken, åt att kämpa vidare ensamma och

övergivna, var detta i sovjetiska ögon ett definitivt bevis på att de brittiska fackföreningsledarna hade köpts upp av borgerskapet, och att det enda återstående hoppet var att resa de djupa arbetarleden i uppror mot en förrädisk fackföreningsbyråkrati. Efter detta tillfälle närde Sovjet ett oförsonligt hat mot de brittiska ledarna, och misslyckade försök att bryta de brittiska fackmedlemmarnas lojalitet mot ledarna förbittrade och försämrade de sovjetiska förbindelserna med rörelsen under många år.

Generalstrejken och den ekonomiska hjälp som Moskva gav de strejkande underblåste den antisovjetiska kampanj som med ökande häftighet hade förts av framstående konservativa politiker alltsedan hösten 1924. Under vintern 1926-27 gick till slut kravet från konservativa kretsar att avbryta förbindelserna med Sovjet inte att motstå. I maj 1927 genomförde polisen en räd mot Arcos lokaler, som innehöll kontor för den sovjetiska handelsdelegationen i London. De dokument som beslagtogs ledde inte till några sensationella avslöjanden. Syftet med aktionen framstod emellertid klart och mötte ingen opposition. Den 24 maj tillkännagav Baldwin att man brutit de diplomatiska förbindelserna med Sovjet och upphävt handelsavtalet. Exemplet följdes inte av någon annan regering, men eftersom britterna fortfarande hade ett dominerande inflytande på den europeiska diplomatvärlden räckte denna gest för att skapa oro på många håll. Fruktan för krig eller åtminstone en ekonomisk och finansiell blockad bredde ut sig i Moskva. Året innan hade Pilsudski tagit makten i Polen, och man var orolig för att Storbritannien skulle kunna uppmuntra eller stödja denne i militära aktioner mot Sovjet. Den brittiska landsorganisationen spädde på sovjetledarnas missräkning genom att vid sin årliga kongress i september 1927 rösta för en upplösning av den engelsk-ryska fackföreningskommitté som länge hade varit föremål för angrepp från Trotskij och oppositionen i Moskva. Inte ens en strimma ljus syntes vid horisonten. En kris av enorma mått följde under spannmålsinsamlingen efter skörden. Kampen med oppositionen inom partiet nådde sin bittra höjdpunkt. Även i Asien befann sig den sovjetiska lyckan vid sitt lågvattenmärke.

Under hela denna period vägrade Förenta staternas regering orubbligt att erkänna sovjetregeringen eller upprätta några som helst förbindelser med denna. Den inställningen upprepades gång på gång av flera presidenter och utrikesministrar, och andra tongångar hördes bara bland ett fåtal intellektuella och några få bankirer och affärsmän som var intresserade av att återuppliva handeln med Sovjet. Även sedan det officiella handelsembargot hade upphävts, kom ett officiellt förbud mot lånegivning till Sovjet, ett veto mot accepterande av sovjetiskt guld under föredraget skäl av bestridd äganderätt och en vägran från bankhåll att ge krediter att effektivt förhindra varje större transaktion. Dock började en liten ström av handel att flyta så sakteliga. År 1924 upprättade de sovjetiska myndigheterna ett handelsföretag i New York under namnet Amtorg, motsvarigheten till Arcos i London. En inofficiell sovjetisk utsänd befann sig i New York och besökte då och då utrikesdepartementet rent privat. År 1925 lyckades den amerikanske finansmannen Harriman utverka en koncession att bearbeta mangangruvorna i Kaukasus. Fastän projektet inte blev någon framgång och koncessionen återkallades senare, var isen nu bruten. Dock var det först efter 1927, då industrialiseringen var på frammarsch i Sovjet, som amerikanska industriidkare på allvar blev intresserade av den sovjetiska marknaden.

10. Sovjetunionen och östländerna (1923-1927)

De utomeuropeiska länderna upptog bara en marginell plats i Marx' tankevärld, och de förbigicks helt av Första och Andra internationalen. När Lenin i sin berömda skrift från 1916 ställde diagnosen på ”imperialismen” som kapitalismens högsta och sista stadium, var han mer inriktad på vad detta innebar för imperialistländerna än för deras koloniala undersåtar. De proklamationer som riktades till Asiens folk under revolutionens första år var till större delen uppmaningar att resa sig mot det främmande styret, främst det brittiska, och Kominterns konstituerande kongress i mars 1919 inkluderade i sitt manifest en appell till ”kolonial-

slavarna i Asien och Afrika”. Det var dess andra kongress i juni 1920 som för första gången försökte formulera en politik för vad som kallades ”de koloniala och halv-koloniala länderna”. Lenin föreslog teser som uppmanade till ”en nära allians mellan alla nationella och koloniala befrielserörelser och Sovjetryssland”. Huruvida de befrielserörelser som man skulle ingå allianser med skulle vara borgerligt-demokratiska eller proletär-kommunistiska berodde på utvecklingsstadiet i det berörda landet. I underutvecklade länder måste kommunisterna vara beredda att stödja varje ”nationalrevolutionär” befrielserörelse, även om den var av ett borgerligt-demokratiskt slag. Detta var ett beslut grundat på sunt förnuft, som dock i praktiken medförde många problem framöver.

Efter kongressen tog Komintern sitt första större initiativ i österländska frågor genom att sammankalla en ”kongress för österländska folk” i Baku, som samlade nära 2 000 delegater, de flesta av dem från Centralasien och främst muhammedaner. I hela detta område var den brittiska imperialismen den klart definierade huvudfienden, och detta utgjorde också det främsta temat för kongressens talare. En besvärad stämning uppkom dock, både till följd av många muhammedanska delegaters ömtålighet i religiösa frågor och genom närvaron av Enver, en av ledarna för den ungturkiska rörelsen från 1908, som av många hölls ansvarig för blodbad på armenier och som hade ytterst tvivelaktig socialistisk eller demokratisk inriktning. Kongressen fick ingen efterföljare och gav inget bestående resultat. Ett år senare planerades en liknande kongress i Irkutsk för folken i Fjärran Östern, men planerna gick i stöpet och kongressen hölls slutligen i Moskva i januari 1922. Vid det laget hade entusiasmen dock svalnat och kongressen blev mindre lyckad än föregångaren i Baku. I Fjärran Östern var Japan det land där industrialismen hade framskridit längst efter västerländsk modell, där det fanns ett omfattande proletariat och därför de till synes bästa förutsättningarna för en revolution. Men inga japanska delegater dök upp vid den kongress som lade grunden till Komintern, och det kapitalistiska Japan visade sig ännu motståndskraftigare mot kommunismen än de västerländska kapitalist-länderna. Det var Kina, där en växande nationell rörelse för befrielse från det imperialistiska beroendet vände sig emot ”orättvisa fördrag” och utländska besättanden av ”fördragshamnar”, som visade sig bli det mest fruktbärande fältet för den kommunistiska propagandan och den sovjetiska diplomatin.

I en artikel 1912 som inspirerats av den kinesiska revolutionen samma år hade Lenin uttalat att ”hundratals miljoner arbetare i Asien har en pålitlig bundsförvant i proletariatet i alla civiliserade länder” och förutspått att proletariatets seger ”kommer att frigöra Europas folk och Asiens folk”. Han beskrev vidare den kinesiske nationalistledaren Sun Yat-sen som en narodnik med en ”revolutionär-demokratisk kärna” i sitt program. När Sun Yat-sen år 1918 upprättade en oliktänkande nationalistregering i Kanton, och därmed gjorde sig till erkänd ledare för den nationella rörelsen, kom den ömsesidiga sympatin mellan de båda revolutionära centrumen till synes i en brev- och telegramväxling mellan Sun och Tjitjerin. Det var i början av 1920-talet som den sovjetiska diplomatin startade sin verksamhet i Kina. Japanska trupper hade dröjt kvar i Sibirien långt efter det att de andra stormakterna som deltagit i kriget dragit tillbaka sina enheter. År 1921 var även dessa på väg tillbaka under amerikanska påtryckningar. Sovjetiska styrkor rörde sig gradvis österut och drev ut en rysk vit armé som hade ockuperat Yttre Mongoliet. I november 1921 utropades en Mongolisk folkrepublik under sovjetiskt beskydd och kontroll. Sommaren 1922 sändes Joffe ut från Moskva i ett försök att ordna upp förbindelserna med den skuggbetonade och till stor del maktlösa kinesiska regeringen i Peking. Försöket misslyckades dock. Men i januari hade Joffe ett sammanträffande i Shanghai med Sun Yat-sen som nyligen drivits ut ur Kanton. Det vari detta ögonblick som principerna om enhetsfronten och om samarbetet med nationella rörelser emot imperialismen befästes i den sovjetiska politiken. En gemensam deklaration som utfärdades efter sammanträffandet visade att Joffe accepterade Sun Yat-sens uppfattning att ”varken den kommunistiska ordningen eller sovjetsystemet direkt kan tillämpas i Kina, därför att där inte råder de förhållanden som är nödvändiga för att framgångsrikt upprätta vare sig kommunism

eller sovjetism”. Man var dock överens om att ”Kinas allt överskuggande och mest angelägna problem är att uppnå nationell enighet och fullständigt nationellt oberoende”, och Joffe avgav en försäkran att Kina kunde påräkna den största sympati och det kraftigaste stöd från Ryssland i denna uppgift.

Två månader senare återtog Sun Yat-sen makten i Kanton, och överenskommelsen med Joffe blev utgångspunkten för en lång och fruktbar period av sovjetiskt samarbete med Sun och hans parti, Kuomintang. Hösten 1923 sändes en av Suns löjtnanter, Chiang Kai-shek, till Moskva för att underhandla om leveranser av vapen och utrustning, och den ryske amerikanskfödde och engelsktalande kommunisten Borodin anlände till Kanton för att fungera som rådgivare åt Sun. Under nästkommande år lyckades Borodin bygga upp en nära allians mellan sig och Sun samt mellan sovjetregeringen och Kuomintang, där det gemensamma syftet var att befria Kina från beroendet av imperialistmakterna Storbritannien, Japan och Förenta staterna. Efter sin återkomst till Kanton hade Sun där upprättat en nationalistregering som planerade att en dag genomföra en militär ”expedition i norr” för att återförena Kina och driva ut de privilegierade främmande inkräktarna. Militära förråd började nå Kanton från Sovjet i en blygsam men ökande omfattning. Sovjetiska militära rådgivare hjälpte till att bygga upp armén i Kanton och att utrusta och bemanna en ny militärakademi. Med hjälp av Borodin stramade Sun upp den lösa organisationen inom Kuomintang. Det kinesiska kommunistpartiet som hade grundats 1921 hade vid denna tid föga mer än tusen medlemmar, främst marxistiska intellektuella. Före Borodins ankomst, och tydligen på initiativ av Komintern, hade man träffat en överenskommelse att medlemmar av kommunistpartiet också skulle bli medlemmar av Kuomintang. Som förebild hade man uppenbarligen den dubbla status som många medlemmar inom CPGB hade i kraft av medlemskap även i Labour Party. Avsikten var att denna disciplinerade och hängivna grupp skulle verka stadgande på den större och lösare organisationen. Alla dessa mått och steg maskerade skiljaktigheterna mellan den marxistiska doktrinen och Sun Yat-sens ”tre principer” – ”nationalitet”, ”demokrati” och ”folkets levebröd”. Detta gick an så länge allting annat underordnades den nationella revolutionen mot imperialismen. Det var först när Borodin pressade på om att infoga expropriering av godsherrarnas ägor i Kuomintangs program som Sun envist satte sig till motvärn, och Borodin var tvungen att ge efter.

Mot slutet av 1924 gav sig Sun Yat-sen iväg på en resa till Japan och norra Kina för att inspektera läget. På vägen drabbades han av sjukdom och dog i Peking den 12 mars 1925. Som trolig efterträdare framstod Wang Ching-wei, en klok men svag man som hörde hemma i Kuomintangs vänsterflygel. Chiang Kai-sheks militära egenskaper och den prestige han hade vunnit genom sitt besök i Moskva gav honom ett överläge. För ögonblicket avslöjade han dock inga politiska ambitioner utan förlitade sig i mycket på det sovjetiska stödet när det gällde att bygga upp den nationella armén. Den mest sensationella händelsen under 1925 inträffade den 30 maj i Shanghai, då stadspolisen under brittisk ledning sköt mot en demonstration av strejkande arbetare och studenter och dödade flera. Denna händelse framkallade en generalstrejk och massoroligheter bland arbetarna som varade i två månader och som spred sig till Kanton. För första gången bildades en fungerande fackföreningsorganisation i Shanghai under ledning av kommunistpartiet, och på några veckor ökade medlemsantalet i partiet till 10 000. Ett resultat av dessa första symtom på arbetaruppror i Kina var en skärpning av den ömsesidiga fiendskapen mellan Storbritannien och Sovjet. Ett annat resultat var tillväxten inom Kuomintang av en högerflygel som var inriktad på nationell befrielse men avog mot samhällsrevolution. Chiang Kai-shek betraktade skeendet och manövrerade stilla mellan vänster och höger.

Engagemanget inom den national-revolutionära rörelsen med centrum i Kanton uttömde emellertid inte Sovjets intresse för Kina. Norra Kina gränsade direkt till sovjetiskt territorium. I augusti 1923 hade Karakhan anlänt till Peking som diplomatisk representant för sovjet-

regeringen och hade i maj 1924 slutit ett fördrag om reglering av de kinesisk-sovjetiska förbindelserna. Sovjetregeringen hade redan gett upp de utomterritoriella rättigheter och koncessioner som Ryssland i likhet med övriga stormakter tidigare hade åtnjutit i Kina. De tvistefrön som återstod var Yttre Mongoliet, som den kinesiska regeringen fortfarande hävdade sin suveränitet över, och den ryskbyggda ostkinesiska järnvägen (Chinese Eastern Railway, CER) som genomkorsade Manchuriet på väg till Vladivostok. Fördraget erkände Yttre Mongoliet som en ”integrerande del” av Kina, men inget datum hade fastställts för återkallandet av ryska trupper eller administratörer, och Sovjet var fast beslutet att fortsätta hålla en fast hand över Mongoliska folkrepubliken. CER ställdes under kontroll av en styrelse som bestod av fem kinesiska och fem ryska medlemmar, men den högsta direktörsposten tillsattes av sovjetregeringen – ett förhållande som orsakade kraftiga slitningar under de kommande åren. Sovjetregeringen var inte medveten om någon oförenlighet mellan försvaret av sina intressen i norra Kina och stödjandet av revolutionens sak i söder. Vissa kretsar inom Kuomintang såg det dock som förkastligt att Sovjet slöt dessa fördrag med svurna fiender till nationalistregeringen.

Den kinesiska regering i Peking som hade förhandlat om det kinesisk-ryska fördraget stod under lös kontroll av Wu Pei-fu, den krigsherre som under en tid behärskat centrala Kina och åtnjutit brittiskt stöd. Hösten 1924 bröt fientligheter ut mellan Wu och Chang Tso-lin, fältherren i Manchuriet och Japans skyddsling. Wus nederlag påskyndades av att Feng Yü-hsiang, som höll stora delar av nordvästra Kina, deserterade. Efter att dittills ha varit underordnad Wu, uttalade nu Feng sympati gentemot Kuomintang och nationalistregeringen i Kanton – en frontförändring som kan ha uppmuntrats av bidrag och löften om stöd från Moskva. Efter Wus nergång försökte Feng upprätta egen kontroll över Peking och närliggande provinser. Men hans strävanden omintetgjordes av Chang Tso-lin som fördrev honom mot slutet av 1925. Därefter blev den olycksaliga pekingregeringen en marionett åt Chang.

Det fanns nu bara två militära styrkor av betydelse i Kina Chang Tso-lins i norr och de snabbt expanderande nationaliststyrkorna anförda av Chiang Kai-shek i söder. Större delen av centrala Kina var ett rov för de arméer i upplösningstillstånd som tidigare hade tjänat Wu Pei-fu. Det var under dessa förhållanden som Chiang i början av 1926 fattade det avgörande beslutet att under sommaren sätta igång den länge planerade ”expeditionen i norr”. Detta välkomnades inte av Borodin eller av de sovjetiska rådgivarna. Expeditionen i norr hade ständigt nämnts som slutmål för de militära förberedelserna och applåderats i princip. Men när den lades fram som konkret plan för den omedelbara framtiden infann sig en viss tveksamhet. Dess framgång var osäker och det verkade troligt att den skulle framkalla en intervention från imperialistmakternas sida. Vid denna tid var sovjetregeringen mycket oroad över en tvist med Chang Tso-lin angående CER. Man ville inte skaffa sig problem på andra håll dessutom, och följde inte händelserna i Kanton med någon större uppmärksamhet. Borodin lämnade Kanton i januari 1926 för ett besök i Peking och i Fengs högkvarter. Medan han var borta utbröt ett gräl mellan Chiang och de främsta sovjetiska militära rådgivarna, som visade sig taktlöst skeptiska mot det planerade företaget. Den 20 mars 1926 fick Chiang genom en uppdukad historia, som uppstått ur vissa manövrer som gjorts av en kinesisk kanonbåt vars befälhavare var kommunist, en ursäkt för att hålla åtskilliga sovjetiska rådgivare inspärrade och arrestera kinesiska kommunister med anknytning till krigsmakten. Rådgivarna släpptes snabbt, men Chiang yrkade bestämt på att de som ifrågasatt hans auktoritet skulle avlägsnas. När Borodin återvände till Kanton i slutet av april hade freden återställts och hedern räddats på ömse håll. De rådgivare som hade förgått sig avlägsnades. Blücher (alias Galin), en officer från Röda armén som tidigare tjänstgjort i Kina och som var persona grata för Chiang, anlände för att ta kommandot över ett utökat lag av sovjetiska militära rådgivare. Det accepterades nu av alla att expeditionen i norr var omedelbart förestående, och Blücher och hans stab arbetade aktivt på att planera och organisera den. Men maktbalansen hade skiftat. Chiang var nu obestridd ledare.

I början av juli 1926 marscherade nationalistarmén med 70 000 man och full styrka av sovjetiska rådgivare norrut från Kanton. Fälttåget blev en lysande framgång. Dels var motståndet obefintligt och dels slöt sig stora enheter till styrkorna – delar av Wu Pei-fus upplösta armé och grupper av beväpnade bönder som levt på att plundra godsägarnas egendomar. När Chiang i början av september tågade in i Hankow, en stor industristad i centrala Kina och en gång huvudstad i Wus välde, uppgick hans trupper till omkring 250 000 man. Några veckor senare gav han sig iväg österut för att upprätta sitt högkvarter i Nanchang första steget på vägen till Shanghai. I november avreste de Kuomintangmyndigheter som lämnats kvar i Kanton tillsammans med Borodin och hans stab till Hankow där en national-revolutionär regering utropades under entusiastiska scener. Staden utökades genom sammanslagning med två närliggande industricentra och döptes om till Wuhan. Detta var ett triumfens ögonblick i Moskva såväl som i Wuhan.

Segern hade emellertid i sig ett frö till kommande olyckor. Så länge den revolutionära rörelsen höll sig inom nationalismens ramar och predikade befrielse från utländsk imperialism rådde det enighet. Men när vissa av dess tillskyndare började tala om böndernas eller arbetarnas befrielse från det feodala eller det kapitalistiska förtrycket, började det skorra i andras öron. Kuomintang var i huvudsak småborgerligt. Organisationen hade fler små jordägare än jordlösa bönder bland sina medlemmar. De flesta officerarna inom nationaliststyrkorna påstods ha egendomar. Man hade inte heller upprättat några speciella förbindelser med arbetarna eller med den fackliga rörelse i Shanghai som vuxit fram med utgångspunkt från händelserna den 30 maj 1925. EKKIs session i Moskva i november 1926, som hyllade den kinesiska revolutionens seger, gav en osäker vägledning. Den såg fram emot nästa stadium i revolutionen, då proletariatet skulle ta ledningen, och den förkunnade vikten av en jordbruksrevolution i Kina. Den rådde de kinesiska kommunisterna att hålla sig kvar inom Kuomintang och stödja den nationella rörelsen. Det kinesiska kommunistpartiet var kluvet och tvekande i sin inställning. Borodin tolkade dock Moskvas uppfattning på rätt sätt då han yrkade på ett lojalt stödjande av Kuomintang, även om detta innebar ett uppskjutande av arbetarnas och böndernas krav till en mer läglig tidpunkt.

Krisen utlöstes av en splittring inom själva Kuomintang. Wuhan-regeringen, som företrädde Kuomintangs vänsterflygel och som var starkt påverkad av Borodin, förenade stöd åt den nationella revolutionen med en läpparnas bekännelse åt samhällsrevolutionen som mål. Bondeupproren grasserade i Hunan, den provins som låg söder om Wuhan, och det var nu Mao Tse-tung för första gången steg fram som förespråkare för bönderna. I Nanchang gjorde Chiang Kai-shek och hans generaler en tvär avvikelse åt höger och började uttrycka öppen fientlighet mot kommunisterna och mot kraven bland de ostyriga bönderna och arbetarna som motarbetade hans nationella strävanden. Denna utveckling hjälptes på traven av den ändrade inställningen inom den brittiska regeringen som vid anblicken av nationaliststyrkornas ohejdade framgångar beslöt att det kunde vara klokare att komma överens med dessa än att bekämpa dem. Den jämnade vägen för en överenskommelse genom att återlämna de brittiska koncessionerna i Hankow och Kiukiang i kinesisk kontroll och lägga fram ett förslag om att efterskänka eller upphäva andra beroenden som ålagts Kina genom orättfärdiga fördrag i det förflutna. Chiang, som länge varit otålig över det sovjetiska förmyndarskapet, och som nu var tillräckligt stark för att avvara det, såg ett fantastiskt tillfälle att förverkliga sina ambitioner med imperialisternas välsignelse, eftersom de senares motvilja mot kommunisterna med sitt samhällsrevolutionära program stämde överens med hans egen.

Fulla innebörden av denna förändring stod inte klar med ens. Vid denna tidpunkt styrdes Shanghai av Sun Ch'uan-fang, en mindre fältherre som klart befann sig i en utsatt position. I februari 1927 organiserade fackföreningarna i Shanghai ett arbetaruppror. Man räknade med stöd från Chiang Kai-shek som man fortfarande betraktade som en befriare. Chiang ingrep inte, utan Sun kunde lätt slå ner upproret. Några veckor senare besegrade Chiang Suns styrkor

i en regelrätt batalj i närheten av Shanghai. Åter reste sig arbetarna i Shanghai, upprättade organ för lokalt självstyre och förberedde sig att hälsa nationalistst yrkorna välkomna i staden. När Chiang till slut uppenbarade sig visade han tydligt sitt missnöje med deras verksamhet. Trupper sattes till att upprätthålla ordningen och styrelseorganen upplöstes. När allt detta hade skett genomförde Chiang den 12 april en organiserad massaker i stor skala på kommunister och militanta arbetare över hela staden. Det kinesiska kommunistpartiet och fackföreningarna sopades bort. Denna gång gick budskapet inte att ta miste på. Chiang fördömdes med skärpa i Wuhan och Moskva. Dessa protester ändrade dock inte det faktum att Chiang hade makten över den enda slagkraftiga armén i centrala och södra Kina, och att han dessutom hade vunnit de utländska stormakternas sympati och bevågenhet.

Några dagar tidigare hade en annan olycka drabbat den sovjetiska politiken och prestigen i Kina. På order av Chang Tso-lin och med medverkan av diplomatkåren hade pekingregeringen genomfört en räd mot den sovjetiska ambassaden. Ambassadörens residens skonades, men de omkringliggande byggnaderna plundrades, personal arresterades och mängder av papper beslagtogs. Kineserna bland personalen avrättades utan vidare och de sovjetiska anställda hölls i fängelse åtskilliga månader i väntan på rättegång. Ett stort antal dokument, vissa äkta och andra friserade på lämpligt sätt, publicerades på olika språk för att påvisa den kommunistiska sammansvärjningen mot den rådande ordningen. De sovjetiska protesterna mottogs dövörat och de diplomatiska förbindelserna avbröts. Dessa händelser ägde rum en månad före razzian mot Arcos i London och avbrytandet av de engelsk-sovjetiska förbindelserna.

Under sommaren 1927 nådde den sovjetiska lyckan i Kina sin bottennivå. I Wuhan förklarade sig den lokale krigsherren oberoende av Chiang. Han visade dock inte större sympati än Chiang för samhällsrevolutionen, utan genomförde en massaker på bönderna i Changsha, Hunans huvudstad. Borodin och Wuhanregeringen räknade med lojalitet från Feng Yü-hsiang, som just hade återvänt från ett långt och synbarligen entusiastiskt besök i Moskva. Feng föredrog dock att göra upp med Chiang, och till följd av detta avskedade han sina sovjetiska rådgivare och utestängde kommunister ur sin armé. Det kinesiska kommunistpartiet höll en kongress i Wuhan under april-maj 1927, där man hävdade ett medlemsantal på 55 000. Men dess maktlöshet framstod med all tydlighet. Wuhan-regeringen upplöstes sakta. En av dess sista handlingar blev att kräva ett återkallande av Borodin. Denne lämnade Kina i slutet av juli, och de sista sovjetiska militära rådgivarna och medlemmarna av den sovjetiska diplomatkåren gav sig av samtidigt. Nu tycktes det inte finnas något kvarstående resultat av fyra års febrila ansträngningar från Moskvas sida. Man hade utsatts för så förkrossande slag att inte ens de mest optimistiska bedömarna kunde se någon möjlighet till återhämtning. Under dessa år hade definitivt en jättelik revolutionär jäsning satts igång i hela Kina. Denna hade dock nu och under lång tid framåt hamnat under Chiang Kai-sheks järnskodda häl.

Med jämna mellanrum fördes ambitiösa planer fram på att sprida kommunistisk propaganda och inflytande i stillahavsområdet, där sjömän sågs som de bästa ombuden för sådan verksamhet. En konferens för transportarbetare inom stillahavsområdet (främst sjömän, men en del järnvägsarbetare fanns också representerade) hölls i Kanton sommaren 1924, uppenbarligen under blandad ledning av kommunister och Kuomintangmedlemmar. Ett tjugotal delegater infann sig från norra och södra Kina, från Indonesien och Filippinerna; de japanska delegaterna var förhindrade att komma. Konferensen sände hälsningar till Komintern och Profintern. Dess plattform tycks dock ha varit snarare antiimperialistisk än specifikt kommunistisk. Ingenting ytterligare hände förrän sommaren 1927, då en ny stillahavskonferens hölls i Wuhan. Denna gång hade Lozovskij, presidenten för Profintern, kommit dit från Moskva, och konferensen framskred under dennes dominerande ledning. Det fanns delegater från Sovjet och Kina, från Japan, Indonesien och Korea, samt från Storbritannien, Frankrike och Förenta staterna; delegaterna från Australien och Indien kunde inte komma på grund av att

deras regeringar lagt in sitt veto. Konferensen uttalade sitt stöd åt den kinesiska revolutionen, krävde självständighet för Korea, Formosa, Indonesien och Filippinerna och upprättade ett permanent sekretariat för stillahavsområdet som under några år förde en skuggartad tillvaro i olika centra och som gav ut en tidskrift vid namn Pacific Worker.

Andra delar av östern stod under denna period inte lika öppna för vare sig sovjetregeringens eller Kominterns verksamhet. De sovjetiska förbindelserna med Japan skilde sig inte mycket från dem som existerade med de övriga kapitalistländerna. När väl de japanska trupperna hade lämnat det sibiriska fastlandet, gällde de främsta sovjetiska kraven evakuering av norra Sachalin och ett diplomatiskt erkännande. Båda dessa punkter tillgodosågs något försenat i ett fördrag i januari 1925. Dock fortsatte frågan om fiskerättigheter och problemen med konkurrens mellan CER, som svarade för förbindelsen till Vladivostok, och den japanska sydmanchuriska järnvägen, som utgjorde förbindelsen till den japanskkontrollerade hamnstaden Dairen, att orsaka friktion. En ömsesidig misstänksamhet fortsatte också att fördystra relationerna. Den ursprungliga tilltron till det japanska proletariatets revolutionära potential infriades inte. Den japanska polisen var hänsynslös och effektiv. Det första japanska kommunistpartiet upplöstes i början av 1924. Det återupprättades som en olaglig organisation i december 1926. Vissa fackföreningar gick med i ett oliktänkande förbund med vänster- eller kommunistanknytning. Men dessa ansträngningar ledde inte så långt, förutom att de då och då förbittrade de sovjetisk-japanska förbindelserna. Partiet praktiskt taget utrotades på nytt genom en massarrestering 1929.

På andra håll inträffade föga som är värt att återge. Den indiska kommunismen hade ingen större framgång, utom bland indier bosatta i Europa. Ett litet kommunistparti förde en otrygg tillvaro under ständiga trakasserier från de brittiska myndigheterna. Arbetar- och bondepartier i provinserna som stöddes av kommunisterna verkade mer lovande. Kravet från den indiska nationalkongressen på oberoende eller autonomi fick ett brett stöd, och ständiga protester hördes mot de förhalade och halvhjärtade eftergifter som den brittiska regeringen hade att erbjuda. Vissa strejker påstås ha underblåsts av kommunistisk propaganda. Regeringen hade dock situationen i sin hand. I Indonesien fick det lilla kommunistpartiet nytt liv genom en folklig muhammedansk nationalistorganisation och en spirande fackföreningsrörelse. I november 1926 iscensatte den, tydligen utan påverkan av eller stöd från Komintern, ett massuppror som slogs ner inom några få dagar. Avrättningar och massdeportationer följde och satte effektivt stopp för det indonesiska partiets verksamhet under många år. Mellanöstern gav ännu färre tillfällen till sovjetisk diplomati eller kommunistinfiltration. Förbindelserna med Turkiet och Persien var avsedda att uppväga västmakternas och i synnerhet Storbritanniens inflytande i dessa länder och att utveckla den sovjetiska handeln med dem. En del besvärande moment i samröret med regimer som kraftfullt förtryckte alla vänsterrörelser ändrade inte kursen i den sovjetiska politiken. I Egypten växte långsamt den nationella upprorsrörelsen mot det brittiska herraväldet, utan någon anknytning till Sovjet. Arabländerna och Palestina var fortfarande alltför fast under västerländsk kontroll för att tillåta någon mer påtaglig sovjetisk eller kommunistisk aktivitet.

11. Planhushållningens början

Uppfattningen om en socialistisk planhushållning som skulle ersätta kapitalismens marknadsekonomi var djupt förankrad i den marxistiska tankevärlden, även om varken Marx eller hans efterföljare hade utvecklat detta begrepp i detalj. Begreppet planering var dock inte specifikt socialistiskt; det fanns med i varje reaktion mot 1800-talets laissez-faire-ekonomi. Grundmotivet i Wittes berömda promemoria till tsaren 1899 var ett behov av att planera den ryska ekonomins utveckling, även om inga detaljer fanns utarbetade. Under den kris som följde i revolutionens och inbördeskrigets spår hade bolsjevikerna ingen tid till övers för planhushållningens teori. Dock hade bland andra Lenin imponerats av i vilken grad den tyska

krigsekonomin följde ett fastställt mönster för centralstyrning och central planering. Detta var inte något slumpartat. Det slutstadium som kapitalismen närmade sig före kriget i sin egen inre utveckling var monopolkapitalismen. Genom vad Lenin kallade för ”den historiska dialektiken” påskyndade kriget monopolkapitalism ens övergång till ”statlig monopolkapitalism” som utgjorde ”den fullständigaste materiella förberedelsen för socialismen”. ”*Utan de stora bankerna*”, skrev Lenin med eftertryck i september 1917, ”*skulle socialismen vara ogenomförbar*”. Tillämpningen av den tyska modellen på Ryssland visade vilka svårigheter det innebar att bygga socialismen i en underutvecklad ekonomi. Trots att det nyligen skett en koncentrerad tillväxt inom den ryska industrin och att denna var direkt eller indirekt beroende av staten, befann den sig fortfarande på ett primitivt organisationsstadium och hade föga teoretisk eller praktisk hjälp eller ledning att ge de socialistiska planerarna. Men planeringens principer stötte inte på något motstånd. Partiprogrammet från 1919 krävde ”en allmän statlig plan” för ekonomin; från denna tidpunkt innefattade vanligen partiets och sovjeternas resolutioner i ekonomiska angelägenheter ett yrkande på ”en enda ekonomisk plan”.

Till en början var dock planer för speciella industrier en mer givande utgångspunkt. Den mest välkända av dessa härrörde från den statliga kommissionen för Rysslands elektrifiering (Goelro) som etablerades i februari 1920. Denna plan utövade en speciell fascination på Lenin, som myntade aforismen: ”Kommunism är sovjetmakt plus elektrifiering av hela landet”. Endast ett år senare, strax före införandet av NEP, togs ett beslut att upprätta en ”statlig plankommitté (Gosplan)”. Vid denna tidpunkt visade dock Lenin föga entusiasm för löpande diskussioner om en allmän plan, som han avfärdade som ”fåfängt tal och formalism”. Medan Goelro genast gav sig i kast med den praktiska uppgiften att planera och konstruera ett nät av kraftstationer, som senare kom att spela en stor roll i industrialiseringsprocessen, kom Gosplan under de närmaste åren aldrig utanför den akademiska övergripande planeringens sfär. Ständiga uttalanden gjordes om behovet av en övergripande ekonomisk plan. Partiledarna, som hade vigt sig åt NEP och prioritering av jordbruket, förhöll sig dock tämligen ljumma. Från och med 1920 var det Trotskij och övriga kritiker av den officiella linjen som var de mest aktiva förespråkarna av planering. Planering var i första hand något som berörde industrin och vars tillämpning på jordbruket föreföll avlägsen och osäker; dessutom innebar en sådan praktisk tillämpning allt fler grova intrång på NEPs marknadsekonomi. Under sådana omständigheter blev framstegen långsamma. Planer för speciella tillverkningsgrenar, inklusive jordbruket, gjordes upp av de berörda departementen. Men till skillnad från Goelro saknade dessa myndighet. Inte heller gjordes något försök att samordna dem. Gosplans president klagade sommaren 1924 över att det, tre år efter dess grundande, fortfarande inte fanns en ”enda ekonomisk plan”.

Yrkandet på övergripande planering fick emellertid mothugg. Planeringen hade stötts och blötts i allmänna ordalag, men man hade inte kartlagt dess praktiska följder. Planekonomi var ett nytt och oprövat begrepp som på dittills inte erkända sätt trotsade marknadsekonomins traditionella regler. Planerarnas syften bemöttes med kraftfulla argument hämtade ur den klassiska ekonomins arsenal. Industrin, och i synnerhet den tunga sovjetindustrin, var en ineffektiv högkostnadsproducent; jordbruket med sin obegränsade tillgång på bondearbetskraft var relativt sett en lågkostnadsproducent. Maximal avkastning på kapital kunde fås genom att investera det i jordbruket, få fram jordbruksöverskott för export och därigenom finansiera import av industrivaror, inklusive kapitalvaror för att sätta igång en utveckling av industrin. Till och med inom industriproduktionen var i ett land som Sovjet, med sin brist på kapital och sitt stora överflöd av oskolad arbetskraft, det rationellt riktiga tillvägagångssättet att prioritera de industrier som tillverkade enkla arbetsintensiva konsumtionsvaror i stället för industrier som tillverkade kapital-intensiva kapitalvaror. Men även om en politik som prioriterade jordbruk och lätt konsumtionsindustri var i samklang med traditionell analys och NEPs principer, var den rena motsatsen till planerarnas strävan att påskynda Sovjets förvandling till ett modernt industriland som kunde ställas jämsides med de industrialiserade

västländerna. Planerarnas argument var snarare politiska än ekonomiska, eller hörde snarast hemma i ett nytt och obekant slag av ”utvecklingsekonomi”. Motståndet mot dem från en stor grupp ekonomer som utbildats i den gamla skolan var starkt och envetet.

Det var saxkrisen under hösten 1923 som avslöjade NEPs otillräcklighet och därigenom sörjde för statliga interventionsåtgärder i ekonomin som utgjorde första steget på väg mot en övergripande planering. De vilt fluktuerande priserna omöjliggjorde ordnade förbindelser mellan land och stad; den tunga industrin stagnerade; arbetslöshetssiffrorna steg stadigt. Priskontroll infördes mot slutet av 1923. I januari 1924 uppdrog samma partikonferens som yrkade på ett återupplivande av metallindustrin också åt Gosplan, kanske till följd av en omedveten tankebana, att ”upprätta en långsiktig generalplan för den ekonomiska verksamheten i Sovjet under de närmaste åren (fem till tio)”. Men trots att planerarna fick stöd av Vesencha i egenskap av industrins förkämpe, möttes de fortfarande av hårt motstånd från Narkomzem och Narkomfin, marknadsekonomins och den ekonomiska ortodoxins övervakare. Det dröjde till nästa år innan man gjorde några framsteg. I augusti 1925 lade Gosplan fram sina ”Kontrollsiffror för nationalekonomin” (i huvudsak preliminära skattningar) för det år som började den 1 oktober 1925. Siffrorna var mycket summariska och upptog, med förklaringar och kommentarer, under 100 sidor. De var fyllda av den bestämda optimism som alltjämt inspirerade de sovjetiska planerarnas ansträngningar. Gosplans siffror var inte påbud; ekonomidepartementen uppmanades bara att ta med dem i beräkningen när de gjorde upp planer och program. Skeptikerna gjorde narr av dem och kallade dem för rena spekulationer. Folkkommissarien för finansväsendet, Sokolnikov, kallade förslaget om ökad utgivning av valuta för att finansiera planen ”en formel för inflation”; och Narkomzem angrep den överdrivna hänsyn som visades industrin. Bland partiledarna var det bara Trotskij som hälsade dessa ”torra sifferspalter” med entusiasm som ”den framväxande socialismens glansfulla musik”. De övriga ledarna tog emot dem med på sin höjd artig likgiltighet. Svårigheterna med spannmålsinsamlingen efter skörden 1925 motverkade planerarnas optimistiska bedömningar och rubbade tron på deras arbete.

Under dessa förhållanden var det inte överraskande att den viktiga fjortonde partikongressen i december 1925, som slutade med nederlag för Zinovjev och Kamenev, förbigick kontrollsiffrorna och hade föga att säga om planering. Inte desto mindre utgjorde den en vändpunkt. Det var en händelse av största vikt att Stalin angrep Sokolnikov i egenskap av den främste talesmannen för dem som höll Sovjet fånget i jordbruksekonomin och i ett beroende av import av industrivaror utifrån. Kongressen tillkännagav att, när nu Zinovjev och Kamenev var undanröjda, Stalin gradvis tänkte överge NEPs inriktning på bonden och gå vidare med omfattande industrialiseringsprojekt. Kongressresolutionen uttryckte en beslutsamhet att ”trygga landets ekonomiska oberoende, utveckla tillverkningen av produktionsmedel och bilda reserver för ekonomiska manövrer”. Även om förespråkarna kanske inte var medvetna om detta, innebar allt detta en inriktning på planering och en kraftig stimulans åt Gosplan och de regionala planeringskommissioner som upprättats på många håll i landet. Dittills hade planerna för speciella industrier och för jordbruket gjorts upp av de berörda departementen utan något försök till samordning. Nu skulle planeringen gripa över hela ekonomin. En ny period hade tagit sin början. Frågan var inte längre om man skulle industrialisera, utan hur man skulle industrialisera. Före 1925 hade industriproduktionen sakta klättrat upp ur svackan efter revolutionen och inbördeskriget för att nå sin tidigare nivå. Dittills hade alltså målet varit att återställa det som hade förlorats eller förstörts. Framstegen i industriell teknologi inom kapitalistländerna efter 1914 hade i själva verket ökat gapet mellan Sovjet och de industrialiserade västländerna. Det rådde ett skriande behov av nykonstruktion och ny teknologisk utrustning. När nu vägen låg öppen för ett nytt framsteg, krävdes stora politiska beslut som skulle grunda sig på en omfattande plan för hela ekonomin.

Under de följande två åren ökade Gosplans makt och prestige stadigt. I mars 1926 spaltade

den första unionella planeringskongressen upp Gosplans uppgift på tre grenar – en ”allmän” långsiktig planering, en femårig ”perspektivplan” och årliga driftsplaner. En månad senare yrkade partiets centralkommitté i en resolution om industrialisering på ”förstärkning av planeringsprincipen och införande av planeringsdisciplin”. ”Generalplanen” visade sig vara ett dödfött företag. Den genomfördes aldrig trots att den en tid framöver fortsatte att vara ett stöd för visioner om en långsiktig förvandling av ekonomin. Men idén om planering i femårsperioder fångade planerarnas fantasi och stimulerade deras ansträngningar. Den tvingade dem att konkretisera vaga och avlägsna planer inom en fastställd periods förlopp; å andra sidan var det lättare att lägga fram optimistiska beräkningar som skulle förverkligas först fem år senare än att inskränka sig till utsikterna ett enda år framåt. Alternativa planer som utformats av Gosplan och Vesencha tävlade med varandra om att förutsäga industrins utveckling och fortsatte att orsaka kontroverser. Kontrollsiffrorna för 1926 och 1927 var både fullständigare och försiktigare än 1925 års siffror. Men Gosplans intresse försköts nu åt det mer ambitiösa projektet med en femårsplan; man började rikta in sig på att få kontrollsiffrorna att gripa in i denna fortfarande hypotetiska plan. Det gavs order om att driftsplanerna (som betecknades som ”produktions- och finansplaner”) för speciella industrier skulle grunda sig på beräkningarna bakom kontrollsiffrorna. Gradvis tog planhushållningen form.

Vid denna tidpunkt visade sig en skarp åsiktsskillnad i Gosplan mellan den så kallade ”genetiska” och den ”teleologiska” skolan. Det var signifikativt att den förra främst bestod av ekonomer utanför partiet, framför allt före detta mensjeviker som arbetade för Gosplan, och den senare av partimedlemmar eller ekonomer som var lyhörda för den officiella partilinjen. ”Den genetiska skolan” hävdade att beräkningarna som låg till grund för planeringen måste baseras på de ”objektiva tendenser” som fanns inneboende i den ekonomiska situationen och som fastställde ramarna för dessa beräkningar. ”Den teleologiska skolans” förespråkare vidhöll att den avgörande faktorn i planeringen var det mål man satt upp och att ett av planeringens syften var att påverka den ekonomiska situationen och de tendenser som låg i tiden. Direktiv och inte förutsägelser skulle ligga till grund för planen. Detta gjorde planeringen till en politisk och alltså inte en rent ekonomisk verksamhet. Båda elementen fanns med i all planering, och varje beslut var beroende av en viss balans eller kompromiss mellan de båda. I praktiken tenderade ”teleologerna” att förkasta marknadsekonomins regler och hävdade att de kunde åsidosätta dem genom direkt aktion. Detta innebar att de var mindre inriktade på att göra eftergifter åt bonden. Även om detta knappast var erkänt innebar denna inställning ett direkt angrepp på NEP. I senare stadier kom det ”teleologiska” synsättet att uppmuntra uppfattningen att om det bara fanns tillräckligt med beslutsamhet och entusiasm, var inget planeringsmål ouppnåeligt. Denna sinnesstämning kom att förhärska när man förberedde den slutgiltiga versionen av den första femårsplanen.

Det framstod klart från början att man satte likhetstecken mellan planering och industrialisering. Motivet och drivkraften bakom var att utveckla sovjetindustrin, komma ikapp västvärlden, att göra Sovjet självförsörjande och i stånd att ta upp kampen med kapitalistvärlden på lika villkor. Fortfarande återstod att skapa en industri jämförbar med den i västvärlden. Partikongressen i december 1925 accepterade utan att ifrågasätta principen att prioritera tillverkning av ”produktionsmedel” framför tillverkning av konsumtionsvaror. Detta innebar kraftiga investeringar i den tunga industrin, som inte var till någon omedelbar fördel för konsumenten. För att skapa reserver för investering inom industrin i sig underkastades produktionskostnaderna ett ”ekonomiskt herravälde” och fördes in under planeringens sfär. Eftersom det emellertid fanns begränsade möjligheter i övrigt att skära ner kostnaderna, drabbade den ekonomiska regimen arbetarna hårdast; produktiviteten måste upp, eller lönerna ner. Samtidigt gjordes ihärdiga ansträngningar att genom dekret tvinga ner detaljhandelspriserna. Detta resulterade dock i ökande brist på varor till officiella priser, och lämnade konsumenten, i synnerhet på landsbygden, i de privata handlarnas våld. Dessa frodades fortfarande under de förhållanden som NEP erbjöd. Industriplaneringens svårigheter och

bördor började komma upp till ytan.

Till en början var det ingen som ville trycka för hårt på dessa frågor. Man hade ännu inte fått fram någon fullständig beräkning av industrialiseringens kostnader. Vesenchas president Dzerzjinskij dog i juli, mitt under en kraftig kontrovers om investeringarnas omfattning i industrin, och hans efterträdare Kujbysjev avslöjade sig som en ivrig förespråkare av vad som blev känt som ”tvångsindustrialisering”. En viss återhållsamhet påtvingades fortfarande av det faktum att den förenade oppositionen, Trotskij och Zinovjev, ständigt argumenterade för ökad industrialisering och vid denna tid skarpt kritiserades av Stalin och Bucharin som ”super-industrialiserare”. Det som skilde de båda lägren åt under senare delen av 1926 var egentligen inte olika meningar om hur önskvärd industrialiseringen var eller vilken hastighet den skulle ske med, utan det optimistiska antagandet bland majoriteten, som oppositionen inte delade, att man kunde genomdriva denna politik utan att anstränga ekonomin och speciellt böndernas sektor. Kritiken bland oppositionen tystades emellertid genom att man anklagade denna för att sakna tilltro till sovjetregimen och arbetarklassen. Det var vid denna tidpunkt som man godkände två större projekt – den stora dammen Dneprostroi vid floden Dnepr, samt Turk-Sibjärnvägen som förband Centralasien med Sibirien.

Optimismen under de sista månaderna 1926 ersattes av oro under den följande våren och sommaren, då den fientliga västvärlden verkade hota sovjetväldet med blockad eller krig. Denna omsvängning i sinnesstämningarna orsakade ingen avsaktning i industrialiserings-takten utan stärkte tvärtom beslutsamheten att göra Sovjet självförsörjande och i stånd att möta en fientlig kapitalistvärld. Det ena utkastet till plan efter det andra lades fram och spreds, och de som protesterade att de uppsatta målen var orealistiskt höga överträffades snart i antal av dem som ropade efter snabbare och intensivare framsteg. ”Ekonomins herravälde” följdes av en kampanj för ”rationalisering av produktionen” – en term som täckte ett stort antal påtryckningsåtgärder på arbetarna och industriledarna för att höja effektiviteten och sänka kostnaderna. Genom ”rationalisering” i ett antal olika former kunde man höja arbetsproduk-tiviteten, det vill säga produktionen per anställd arbetare. Detta kunde uppnås genom att strama upp organisationen i ledningen eller på fabriksgolvet, genom att koncentrera tillverkningen till de mest effektiva enheterna, genom att standardisera tillverkningen och skära ner antalet tillverkade modeller. Det kunde ske genom ett effektivare och mer ekono-miskt utnyttjande av existerande anläggningar och maskiner. Framför allt kunde det ske genom att modernisera och mekanisera tillverkningsprocesserna, där Sovjet släpade långt efter de större industriländerna. Alla dessa rationaliseringsmetoder prövades successivt från och med 1926 och gav ett visst resultat i reducerade kostnader. Men i ett land som Sovjet med sin brist på kapitaltillgångar hade de bara begränsad användbarhet. Speciellt mekaniseringen av industrin, den största rationaliseringsfaktorn, var under denna period beroende av import av maskiner utifrån samt oftast av utländsk personal som kunde instruera om deras hantering. Under dessa förhållanden kom arbetsproduktiviteten i Sovjet i högre grad än i västvärlden att bli avhängig av arbetarnas fysiska energi. Produktiviteten måste höjas främst genom hårdare, effektivare och mer disciplinerat fysiskt arbete; och man ägnade alla slag av övertalning och påtryckning åt att uppnå det resultatet.

Planeringens följder för andra sektorer av ekonomin var också oroande och mottogs med stor motvilja. Bondekulten som helhjärtat stötts av Bucharin hade fortfarande stor genomslagskraft under 1927, och även om Narkomzems inflytande var i avtagande bromsade det fortfarande planerarnas strävanden. Narkomfin fortsatte att motsätta sig antagandet att man kunde frigöra obegränsade krediter för den industriella expansionen och tog upp en envis kamp för vad som kom att benämnas ”finansens diktatur” emot ”industrins diktatur”. Detta gav upphov till en fråga om ”finansiell” kontroll genom manipulering av kredittillgång och penningsystem, i motsats till ”fysisk” kontroll genom statliga påbud, som exemplifierades med den tunga in-dustrin, som arbetade direkt efter statliga order, samt monopolet på utrikeshandeln. Inte ens

planerarna insåg mor än gradvis att de finansiella verktygen var otillräckliga och ersatte dessa med direkt ”fysisk” kontroll. Dessa kontroverser kom till slut att handla om vilken inställning man skulle inta gentemot marknadsekonomin, som var grunden för NEP. Först antog man att planerarna skulle arbeta inom marknadsekonomin. Sakta och smärtsamt fördes oförenligheterna mellan planering och industrialisering å ena sidan, samt mellan NEP och marknadsekonomin å andra sidan, fram i ljuset.

12. Nederlag för oppositionen

Perioden mellan den fjortonde partikongressen i december 1925 och den femtonde i december 1927 kännetecknades av att en ansats gjordes till effektiv planering, att de första stegen togs på ett intensivt industrialiseringsprogram och att jordbrukskrisen nådde sin fulla mognad. Men den innebar också en kulmen på en bitter konflikt inom partiet, där Trotskij vildsint men utan framgång attackerade Stalins växande maktmonopol. När triumviratet hade upplösts och Stalin besegrat sina medtävlare vid den fjortonde kongressen, hade Trotskij bibehållit en högdragen tystnad; under den gångna perioden hade Zinovjev och Kamenev konkurrerat med Stalin och ibland överträffat denne i häftiga angrepp på Trotskij. Men när Zinovjev och Kamenev nu förde industrialiseringens talan gentemot Stalins och Bucharins inriktning på bönderna, och när Stalins personliga ambitioner framstod alltmer öppet och hotande, kunde han inte längre bibehålla sin neutralitet. Under sommaren 1926 bildade Trotskij, Zinovjev och Kamenev tillsammans med sina anhängare ”den förenade oppositionen” och framträdde i denna egenskap under partiets centralkommittés julisession. Det som följde visade hur starkt Stalins grepp över partimaskineriet var. Till en början behandlades Trotskij varsamt, men Zinovjev blev av med sin plats i politbyrån och Kamenev förlorade sina regeringsposter. Den förenade oppositionen åtnjöt stor sympati i partileden. Dess aktiva företrädare var dock inte fler än några tusen, och dessa trakasserades ständigt av myndigheterna under olika förevändningar.

Bristen på inre sammanhållning och ömsesidigt förtroende bidrog till oppositionens handikapp. Denna gick ut på slagfältet utan någon entydig linje förutom att man fördömde partiledarna. Att Trotskij, Zinovjev och Kamenev offentligt tog tillbaka de ömsesidiga anklagelser som de under de gångna tre åren hade slungat mot varandra framkallade enbart löje. Zinovjevs ostadiga temperament och benägenhet att kompromissa skilde honom i hög grad från Trotskij som nu hade kastat av sig tidigare hämningar och yrkade på en orubblig offensiv mot Stalin. Den förenade oppositionen hade knappt hunnit bildas då New York Times genom ett olyckligt sammanträffande för första gången publicerade innehållet i Lenins testamente. Även om Trotskij avgjort inte var delaktig i publiceringen, var antagandet att vetskapen om dokumentet ursprungligen härrörde från honom eller honom närstående källor inte helt utan grund. Kampen mellan de båda förgrundsgestalterna i dramat nådde sin bittra höjdpunkt. Under ett upprört sammanträde med politbyrån brännmärkte Trotskij Stalin som ”revolutionens dödgrävare”, varpå partiets centralkommittéreagerade på de växande motsättningarna genom att upphäva Trotskijs medlemskap i politbyrån. Vid en partikonferens i oktober 1926 och en EKKI-session en månad senare angrep Stalin Trotskij i allt hätskare termer och grävde hämndlystet i dennes förflutna före 1914 då flirten med mensjevismen och meningsutbytena med Lenin ägt rum. Oppositionen anklagades både för ”fraktionalism” – en synd som fördömts av partikongressen 1921 – och för ”socialdemokratisk avvikelse”. Stalin nöjde sig emellertid med att bida sin tid och drev inte saken till sin spets.

Under våren 1927 sporrade händelseutvecklingen i Kina Trotskij till nya protester, och i maj utfärdade oppositionen ett dokument som sammanställts främst av Trotskij, och som efter antalet undertecknare döptes till ”de åttiotres deklaration”. Detta gav den dittills mest fullständiga exposén över oppositionens uppfattningar. Förutom en utvikning i utrikespolitiken innehöll deklarationen ett fördömande av den rådande jordbrukspolitiken för att denna inte

tog hänsyn till ”differentieringsprocessen” bland bönderna och att den nonchalerade fattigbonden för att i stället ge ökad styrka åt *kulaken*. I allmänna ordalag anklagade den partiledarna för att i stället för en ”marxistisk analys av de verkliga villkoren för den proletära diktaturen i Sovjet” ha ägnat sig åt ”den kälkborgerliga teorin om socialism i ett land” och för att ha prioriterat ”högerinriktade, icke-proletära och antiproletära element” inom och utom partiet. Den krävde också full publicitet åt oppositionens uppfattningar. Detta var ett kraftigt slag för ledarna, speciellt som det kom i ett ögonblick då dessa redan var skakade av Chiang Kai-sheks kovändning i Kina och de brutna förbindelserna med Storbritannien. En månad senare kallades Trotskij och Zinovjev under genomskinliga förevändningar fram inför partiets kontrollkommission, som var det organ som hade hand om upprätthållandet av partidisciplinen, och hotades med uteslutning ur partiet. Efter hetsiga meningsutbyten hänsköts frågan till partiets centralkommitté, där striden fortsatte och både Trotskij och Stalin tog till orda flera gånger. Det enda nya inslaget i debatten var anklagelsen mot Trotskij för illojalitet mot sovjetstaten i dess fienders åsyn. Han stämplades nu inte bara som en avfälling utan också som förrädare (”enhetsfronten mellan Chamberlain och Trotskij”). Slutligen tvingades oppositionen underteckna en deklaration som på nytt bekräftade deras ovillkorliga lojalitet mot Sovjetunionens nationella försvar och som förnekade varje önskan att splittra partiet eller bilda ett nytt parti. På dessa villkor skrinlades förslaget om att utesluta Trotskij och Zinovjev.

Respittiden innebar dock ingen minskning i trakasserierna av oppositionen. Kampen mot Trotskij användes till att finslipa många av de kontrollverktyg som blev karakteristiska för Stalins diktatur. Alltsedan de första angreppen mot Trotskij 1924 hade oppositionens tillgång till pressen kraftigt beskurits. Zinovjev hade försetts med munkorg då hans *Leningradskaja Pravda* togs över i januari 1926. Nu blev bannlysningen total. Artiklar om krisen i Kina som Trotskij i april 1927 sänt in till *Pravda* och *Bolsjevik* refuserades. Under hela sommaren publicerades allt hätskare angrepp på honom och hans förespråkare i pressen utan att ge honom någon svarsrätt. Oppositionsmöten avbröts och omöjliggjordes genom huliganers verksamhet. Oppositionen lade fram en omfattande ”plattform” för sina åsikter inför partiets centralkommitté. Denna hade återigen utarbetats främst av Trotskij, och man krävde att den skulle tryckas och spridas till förberedelse inför partikongressen som nu fastställts till december 1927. Svaret blev nej. Oppositionen försökte då trycka dokumentet i hemlighet. Den 12 september upptäckte OGPU den hemliga tryckpressen och arresterade dem som höll på med arbetet. Fjorton partimedlemmar uteslöts, och Preobrazjenskij som erkände medbrottslighet togs med i samma svep. Detta kan kommas ihåg såsom det betydelsefulla tillfälle då OGPUs polismakt för första gången påkallades för att användas mot avvikande uppfattningar inom partiet.

Därefter gick utvecklingen stadigt mot sitt förutbestämda slut. Massmöten organiserades för att fördöma oppositionen och kräva att dess ledare skulle uteslutas. Kända förespråkare för oppositionen avlägsnades ur händelsernas centrum genom att utnämnas till befattningar i avlägsna delar av sovjetväldet eller till diplomatiska poster utomlands. Under en session med EKKIs presidium förde Trotskij den 29 september fram en två timmar lång anklagelse mot Stalins politik. Därpå röstades han ut ur EKKI med endast två röster emot. Samma sak upprepades en månad senare i partiets centralkommitté, under våldsamma scener. Stalin själv föreslog att Trotskij och Zinovjev skulle uteslutas ur kommittén, vilket genomfördes utan omröstning, såvitt man kan se. Under revolutionens tioårsdag den 7 november grep moskvapolisen in och trakasserade Trotskij och andra oppositionsledare när dessa åkte omkring i staden; de lade också beslag på banderoller med slagord för oppositionen. Zinovjev fick ett likartat bemötande i Leningrad. Dessa offentliga uppträdanden från oppositionsledarnas sida stämplades som fientliga demonstrationer. En vecka senare uteslöts Trotskij och Zinovjev ur partiet genom omröstning i partiets centralkommitté. Kamenev med flera andra avlägsnades likaså ur kommittén.

När partikongressen samlades i december 1927 var således Trotskij och Zinovjev frånvarande, och tillfället blev något av en antiklimax. Tolv oppositionsmedlemmar avlägsnades ur partiets centralkommitté. Kamenev och Rakovskij, som var oppositionens huvudtalare, blev ideligen avbrutna, och deras ställning försvagades av förmenta fredstrevare gentemot partiledarna bakom kulisserna, som avvisades med harm. Kongressen uteslöt 75 ”aktiva arbetare ur den trotskistiska oppositionen” tillsammans med 15 andra oliktänkande ur partiet. Trotskij och Zinovjev ersattes i politbyrån av Kujbysjev och Rudzutak som båda var trogna mot den officiella linjen. Men även om Trotskij hade blivit utesluten var han inte tystad utan fortfarande farlig. Politbyrån beslöt att flytta honom och ett trettiotal av hans främsta anhängare från Moskva. De flesta tilldelades smärre officiella befattningar i Sibirien och Centralasien. Trotskij vägrade acceptera sin befattning och tvångsdeporterades i enlighet med en artikel i strafflagen som rörde kontrarevolutionär verksamhet. Som rena undantagsfall – eftersom de uppfattades som ofarliga – förvisades Zinovjev och Kamenev till Kaluga, endast några hundra kilometer från Moskva, och inte ens denna dom genomdrevs med någon större kraft. Platsen för Trotskijs exil blev Alma-Ata, en stad i yttersta utkanten av sovjetiska Centralasien som inte ens hade någon järnväg på nära håll. Här stannade han till sin utvisning från Sovjet ett år senare och upprätthöll en omfattande korrespondens med medlemmar ur oppositionen som var utspridda över hela Sibirien. Han mottog då och då hemliga rapporter från anhängare som fortfarande gick fria i Moskva, och skrev en ström av personliga och politiska protester till myndigheterna.

Nederlaget för den förenade oppositionen och uteslutningen av den enda personlighet inom partiet vars resning gjorde honom jämbördig med Stalin var ett historiskt landmärke. När partikongressen 1921 bannlyste ”fraktionalismen” och spridandet av avvikande åsikter var syftet att upprätta enighet inom partiet och lojalitet bland dess medlemmar. Avvikande uppfattningar inom partiet medförde sanktioner från partiets sida, men de betecknades ännu inte som illojalitet mot staten. Partirepresentanter inom statliga institutioner ålades att följa partilinjen och tala med enad röst. Detta åläggande utsträckte sig dock inte till andra än partimedlemmar. När vi kommer fram till 1927 har skiljelinjen mellan parti och stat gradvis suddats ut. Både ekonomiska och politiska nödlägen stärkte under denna tid behovet av en fast och odelad myndighet. ”Den allt överskuggande historiska uppgiften att bygga ett socialistiskt samhälle”, förklarade en resolution under partikonferensen i oktober 1926, ”kräver oundgängligen en koncentration av partiets, statens och arbetarklassens krafter i frågor om ekonomisk politik”. Dekret utfärdades nu ibland gemensamt av partiets centralkommitté och sovjetkongressens centrala exekutivkommitté. Statsmakten stod till buds både för att genomdriva påbud från partiet och för att ålägga partimedlemmar partidisciplin. Den högsta myndigheten inom parti och stat var koncentrerad i en enda institution – partiets politbyrå; och denna myndighet var oinskränkt. Det var signifikant att den opposition som leddes av Trotskij var den sista som officiellt bar denna beteckning. Detta ord, som var välkänt inom västerländsk demokratisk praxis, innebar då fortfarande en opposition mot det styrande partiet som var förenlig med lojalitet mot staten. I nästa stadium kom yttringar av missnöje att beskrivas som ”avvikelse” – ett begrepp som inte hämtats från de politiska åsiktsskillnadernas termer utan som var förknippad med kätteri mot doktrinen. Slutligen kom grupper med avvikande uppfattningar helt enkelt att stämplas som ”partifientliga”, och fientlighet gentemot partiet identifierades villkorslöst med fientlighet gentemot staten.

Undanröjandet av laglig opposition ingick i en process som samlade och centraliserade partiets och statens gemensamma maktbefogenheter och gjorde dem oinskränkta. Resultaten var ofta oavsedda men inte desto mindre ofrånkomliga. Samma krafter var i verksamhet på många områden. Det begränsade tillstånd som dittills givits press och tidskrifter att återge fria åsiktsyttringar i perifera frågor (ibland åtföljda av redaktionella reservationer) försvann nu nästan helt, och kontrollen upprätthölls inte längre i tysthet genom direkt censur utan nu också genom utbyte av chefredaktörer och redaktionsstyrelser. En viss spridning av olika litterära

skolor – vissa avantgardistiska, vissa formalistiska och andra föregivet proletära – hade präglat åren efter revolutionen. Ett uttalande från partiets centralkommitté år 1925, som troligen utarbetats eller inspirerats av Bucharin, visade en vilja att tolerera dessa skilda utgångspunkter för litteratur, av vilka ingen var riktad mot regimen, och en motvilja att välja mellan dessa. Bland de litterära organisationerna fanns en med benämningen Proletärförfattarnas allryska förbund (VAPP). Denna behärskades av en ärelysten skribent och politiker vid namn Averbach, som hade goda förbindelser inom partiet och som med början år 1926 drev en kampanj under beteckning ”kulturrevolution” för att göra VAPP till övervakare av all litterär produktion och förtrycka övriga skolors utgivning. Det dröjde till december 1928 innan partiets centralkommitté efter utdraget motstånd utfärdade ett dekret som ställde all utgivning under partiets och statens kontroll. I praktiken kom denna kontroll att utövas av VAPP. Det förefaller klart att detta inte hade varit ett i förväg planerat slutmål, eller ens något önskvärt för centralkommittén, och minst av alla Stalin. Men korruptionen spred sig uppifrån. Smådiktatorer på lägre nivåer undanröjde sina medtävlare genom att smickra och ställa sig in hos dem som hade högre makt och genom att ta efter deras metoder.

Inriktningen på stärkt och centraliserad makt var speciellt framträdande inom lagväsendet. Administration av rättsväsendet hade ursprungligen reserverats för de ingående republikerna i sovjetväldet, som alla hade egna domstolar och egna folkkommissariat för rättsväsendet. Men grundlagen för SSSR från 1923 föreskrev en Högsta domstol för Sovjetunionen med myndighet att fälla utslag i frågor som hänsköts dit av republikernas högsta domstolar; och presidenten för TsIK utsåg ett ombud som skulle övervaka rättsskipningen i hela Sovjet. Konstitutionen upprättade också en Förenad statspolitisk förvaltning (OGPU) arvtagare till den ursprungliga Tjekan, vars namn den ofta fortsatte bära i folkmun – för att utöva kontroll över republikernas respektive GPU, som nu blev lokala företrädare för det mäktiga centralorganet. Trots att varje republik hade sin egen strafflag (där RSFSRs lag i praktiken tjänade som förebild för de övriga) utgav Sovjetunionen 1924 en omgång ”Grunder för strafflagen”, som sökte upprätta SSSRs uteslutande domsrätt över ”statsbrott”, som omväxlande beskrevs som ”kontrarevolutionära brott” och brott som hotade ”det administrativa systemet”. Republikerna beordrades att bringa sin strafflag i överensstämmelse med ”grunderna”. Tydligen var det med motvilja man tog på sig uppgiften. För RSFSRs del var processen inte slutförd förrän vid mitten av 1927 och för de övriga republikerna något senare.

Maktcentraliseringen åtföljdes av en gradvis förändring av rådande inställning till lagen. I tysthet övergavs den marxistiska uppfattningen om lagen som ett instrument för klasstyre, som var avsett att slutligen dö bort tillsammans med staten, och som till dess skulle upprätthållas med speciellt överseende gentemot arbetare och bönder. Upprätthållandet av lag och ordning under beteckningen ”revolutionär legalitet” gjordes till ett förstahandsmål. Den ursprungliga betoningen av den uppfostrande snarare än den bestraffande aspekten av kriminalpolitiken försvann med tiden. Denna förändring avspeglade den växande ekonomiska och politiska spänningen. Episoder som lönnmordet på den sovjetiske representanten i Warszawa i juni 1927 samt en bombexplosion i Leningrad några dagar senare ledde till ramaskrin mot monarkister, provokatörer och agenter för utländska regeringar. Kraven på vad som officiellt kallades ”sociala försvarsåtgärder” ökade automatiskt OGPUs makt och anseende. Tioårsdagen av Tjekas skapande ägde rum under entusiastiskt firande i december 1927, några veckor efter revolutionens tioårsdag. I mars 1928 banade en handledning ”Om strafflagen och systemet för fängsligt förvar” väg för en utvidgning av det dittills begränsade nätet av ”koncentrationsläger” för politiska brottslingar som stod under OGPUs ledning. Denna föreskrev de strängaste åtgärder för att förtrycka ”oliktänkande och yrkesbrottslingar och återfallsförbrytare”. År 1928, som följde på oppositionens nederlag och som utmärktes av ökande påfrestningar på grund av industrialiseringen, innebar över hela det sovjetiska samhället ett påtvingande uppifrån av en mäktig och despotisk auktoritet, en sträng renlärighet i opinionsfrågor och ytterst stränga straff för dem som bröt mot dessa regler.

13. Jordbrukets dilemma

Erfarenheterna från skörden 1925 visade att jordbrukspolitikens planerare stod inför det dubbla problemet att öka produktionen och att få ut produkten på marknaden. Man fick en illavarslande fingervisning om de rika bönderna och *kulakernas* makt. Emellertid hade man lyckats komma över krisen med marknadsföringen och en optimism hade tagit överhanden. Rekordskörden 1926 hade bäddat för en sinnesstämning där man kunde hoppas på det bästa. När denna hade samlats in visade sig många bönder ha stora överskott och gick ut och sålde spannmål. Förra årets knapphet på marknaden upprepades inte, och priserna var inte speciellt höga. Ett inslag i spannmålsinsamlingen var ökat deltagande från jordbrukets handelskooperationer, som trots att de finansierades och kontrollerades av staten visade sig populärare och effektivare än de statliga uppköpsorganen. Det lyckade utfallet här bidrog till oppositionens missräkning vid partikonferensen i oktober 1926; den kris som oppositionen hade förutspått inträffade inte. Partiledarna uppmuntrades också att påskynda industrialiseringsprogrammet och att bortse från de framtida följderna av detta tryck på böndernas marknad.

Under den yttre kris som drabbade Sovjet 1927 och i den första entusiasmen över planhushållningen var det ingen som speciellt uppmärksammade jordbruket. Även om skörden blev sämre än 1926 var den tillfredsställande och man antog att spannmålsinsamlingen åter skulle fungera friktionsfritt. Denna tillit visade sig felgrundad. Sinnesstämningen hade ändrats sedan förra året. Oron över det internationella läget och talet om krig och invasion hade spritt sig till landsbygden. Efter två goda skördar hade bonden det nu bättre än någonsin efter revolutionen. Den välbärgade bonden hade både spannmåls- och penningreserver. Tillgången på sådana industrivaror som han kunde tänkas köpa var fortfarande knapp. Valutan urholkades åter av inflation. När tiderna blev osäkra och orosfyllda var ett spannmålsförråd den säkraste placeringen. De bönder som hade förråd saknade varje drivkraft att föra ut dessa på marknaden. Spannmålsinsamlingen under hösten 1927 som borde ha varit de bästa månaderna resulterade i mindre än hälften av 1926 års kvantiteter. Men om den välbärgade bonden hade blivit vresig, så kom det också provokationer från motsatt håll. Hela tiden sedan den förenade oppositionen bildades sommaren 1926 hade den ständigt fördömt den officiella politikens tolerans gentemot kulaken, och i oktober 1927 hade partiets centralkommittéför att inte övertrumfas yrkat på ”en förstärkt offensiv mot kulaken”. Även om ingendera sidan kanske till en början insåg det till fullo, var det som inträffade hösten 1927 en krigsförklaring från myndigheternas sida mot den välbärgade bonden som hade stora spannmålslager på landsbygden.

En atmosfär av falsk trygghet rådde vid partikongressen i december 1927. Vid höjdpunkten i slaget mot oppositionen skulle det inte ha varit opportunt att medge att landet befann sig mitt i en svår kris. Molotov anmärkte med beklagande att ”i praktiken har den rike bonden och kulaken fördelen av en större produktionsskala”. Men Stalin uttalade milt att ”utvägen är att slå samman små och obetydligare bondeägor, sakta men säkert, inte genom påtryckningar utan genom exempel och övertalning, till stora ägor grundade på gemensam, kooperativ, kollektiv odling av jorden”; och även om en resolution från denna kongress förklarade det vara ”partiets grundläggande uppgift på landsbygden” att åstadkomma ”sammanslagning och förvandling av självständiga bondeägor till stora kollektiv”, tillades det att detta endast kunde ske med samtycke av de ”arbetande bönderna”. Kongressen fällde hårda omdömen om *kulakerna*. Resolutionen nöjde sig dock med att rekommendera högre och mer progressiv beskattning av de rika bönderna. Det föreföll inte vara något direkt nödläge. Men kongressen var knappt överstånden förrän man genom en serie dekret och nödåtgärder proklamerade det dödliga hotet mot städernas och fabrikernas livsmedelstillgångar. Man vidtog – alltför sent – åtgärder för att påskynda utbudet av textilier på landsbygdsmarknaderna. Framstående partimedlemmar sändes ut på rundresor i de främsta spannmålsproducerande regionerna för att övervaka och driva på insamlingen av spannmål. Stalin gjorde en tre veckor lång rundresa i de större centrumen i västra Sibirien där man trodde att det existerade stora förråd.

Så kallade ”extraordinära åtgärder” vidtogs på många håll. En artikel i strafflagen åberopades som ålade konfiskering till straff för döljande av spannmålslager. Man använde propaganda och övertalning omväxlande med direkt tvång. Situationen blev ohållbar. Med alla tillgängliga medel fick man bönderna att leverera sina spannmålslager till de insamlande organen; det var inte heller alla motsträviga spannmålsinnehavare som var kulaker, utan många så kallade ”mellanbönder” tvingades också lämna ifrån sig sina reserver. Det var inte mycket som skilde dessa förehavanden från de omfattande rekvisitionerna under krigskommunismens dagar. Från januari till mars 1928 fick man tag på stora kvantiteter spannmål och i mars tillkännagav Rykov att spannmålskrisen hade ”avförts från dagordningen”. Det första slaget om spannmålen hade vunnits av regeringen, men det hade skett under förhållanden som garanterade att kriget skulle fortsätta och att det skulle komma att utkämpas med största bitterhet. De rika bönderna å ena sidan hade behandlats hårt och ofta brutalt. Å andra sidan växte brödköerna i städerna, och den knappa tillgången på utländsk valuta som var så oumbärlig för att finansiera industrialiseringen måste användas till import av brödsäd för att häva bristen. Det fanns inget lätt och acceptabelt svar på frågan vem som skulle få lida för bristen på spannmål.

De ytterst hårda ”extraordinära åtgärderna” skakade och splittrade partiet. Många arbetare hade fortfarande starka band med landsbygden och var väl medvetna om vad som hade skett. Avogheten sägs ha spritt sig till Röda arms led, som främst bestod av bönder. Rykov var troligen den förste av partiledarna som uttryckte oro, och han fick snart sällskap av Bucharin, under hela NEP den främste förespråkaren för eftergifter åt bönderna, och Tomskij, som nu var ytterst oroad av de påfrestningar som industrialiseringen innebar för arbetarna och fackföreningarna. Under en avgörande session med partiets centralkommitté i juli 1928 drogs skiljelinjen upp mellan dem som ville lätta på trycket på bonden, rentav till priset av långsammare industrialiseringstakt, samt dem som villkorslöst prioriterade industrialiseringen oavsett vilka svåra tvångsåtgärder som blev följden för bönderna. Bucharin talade om ”en missnöjesvåg” och ”utbrott” på landsbygden, och om ”en återgång till krigskommunismen”. Stalin förklarade att han ville uppskjuta avgörandet, medgav att vissa överdrifter hade ägt rum och uttryckte sin tro på att dessa skulle undvikas i kommande spannmålsinsamlingar. Han medgav en viss höjning av jordbrukspriserna. Resolutionen fördömde ”överträdelser mot den revolutionära legaliteten” och ”det vanligen förekommande bruket av rekvisitionsmetoder”. Detta var en ihålig kompromiss. Det stod nu utom allt tvivel att partimaskineriet med Stalin, Molotov och Kujbysjev vid spakarna var inriktat på en genomgripande industrialisering och att man tänkte tillgripa varje åtgärd som behövdes för att trygga tillgången till mat för städernas och arbetarnas räkning.

Föregående års erfarenheter från spannmålsinsamlingen upprepades i större skala hösten 1928. Totalsiffrorna för skörden höll sig kvar på samma nivå, men de grödor som var de viktigaste för mänsklig konsumtion, vete och råg, minskade. Myndigheterna var mer medvetna än tidigare om det kritiska i situationen och mer beslutsamma och hänsynslösa. Organisationen hade förbättrats; ett nytt centralt organ, Sojuzkhleb, upprättades för att sköta insamlingen. Böndernas reservförråd hade tömts genom räderna under våren 1928. Denna gång var bönderna bättre förberedda på en ny kamp och skickligare på att dölja vad de hade i sin ägo. Av ännu större betydelse var att åtstramningen i städerna hade återupplivat och utvidgat den svarta marknaden. Privata uppköpare reste vida omkring på landsbygden och erbjöd bönderna priser på spannmål som kraftigt översteg de officiella priserna som hade höjts i blygsam omfattning. Kampen fördes med stor intensitet på båda sidor. Åter åberopades lagrum för att rättfärdiga konfiskeringar. Det var vanligt med repressalier för verkliga eller inbillade överträdelser. I Ural och Sibirien utformades ett system där bysovjeten eller byförsamlingen tvingades gå med på en kvot för byn som sedan under hot om hårda straff ålades de rika bönderna att fullgöra. Detta system, som fick öknamnet ”den uralsk-sibiriska metoden” för spannmålsinsamling, infördes sedan successivt i andra regioner och blev ett verksamt vapen för trakasserier. Det inrapporterades oroligheter och massdemonstrationer

mot spannmålsinsamlingarna. Tydligen gavs större spelrum åt de lokala myndigheterna att göra ”decentraliserade” insamlingar av spannmål för leverans till städerna inom regionen, vilket innebär att en jämförelse med föregående års siffror kan vara missvisande. Dock samlade under 1928-29 de centrala insamlingsorganen in endast 8,3 miljoner ton brödsäd, jämfört med 10,3 miljoner ton under 1927-28; häri innefattades endast 5,3 miljoner ton vete och råg jämfört med 8,2 miljoner ton 1927-28. Helt klart var att alla som levererade spannmål till de officiella myndigheterna gjorde det av tvång eller rädsla.

Situationen blev snabbt ohållbar. Bröd var en stapelvara både för bonden och för industriarbetaren. Moskva hade visserligen mindre än två femtedelar av Berlins befolkning, men konsumerade mer bröd. I och med industrialiseringens framsteg var städernas befolkning på snabb tillväxt. Under vintern 1927-28 blev brödköerna ett vanligt inslag i städernas gatubild, och smör, ost och mjölk stod knappast att få tag på. Statens förråd av brödsäd var uttömda. Man försökte uppväga bristen genom att importera brödsäd, genom att blanda korn och majs i vetet och rågen vid brödtillverkningen, genom grövre malning, genom brödransonering i de större städerna och genom att anlita den svarta marknaden. De inskränkningar som satts in mot de privata köpmännen i städerna gick inte att tillämpa på landsbygden. Inte ens försök att diskriminera dem vid tilldelningen av lagrings- och transportmöjligheter fick någon större effekt. Av den marknadsförda brödsäden från skörden 1928 tog de privata köpmännen 23%. I juli 1928 hade partiets centralkommitté inför denna konkurrens och kraven från den nya ”högeroppositionen” inom partiet beslutat att gå med på en höjning av de officiella spannmålspriserna. De priser som de officiella insamlingsorganen betalade 1928-29 låg cirka 20% över föregående års siffror. Priserna på den svarta marknaden steg dock ännu snabbare. Man har beräknat att priserna på jordbruksprodukter inom privathandeln, som 1927-28 låg cirka 40% över de officiella priserna, uppgick till nästan en fördubbling av de officiella priserna under påföljande år. Detta kan ändå vara en alltför låg uppskattning. Livsmedelsbristen hade nu blivit kronisk. Brödkuponger infördes i Leningrad i november 1928 och i Moskva i mars 1929. Dessa löstes in mot en mängd som anpassades efter de tillgängliga förråden. Kuponger lämnades inte ut till andra än arbetare, utan övriga utlämnades på nåd och onåd åt den privata marknaden. Svångremmarna drogs åt på alla håll. Framtiden erbjöd inte heller någon större trygghet. Den tro som NEP byggt på, att städerna kunde försörjas genom ett kombinerat system av frivilliga leveranser till staten och fri försäljning på marknaden, hade brutits ner.

Detta dilemma förde upp till ytan en grundläggande fråga som dittills varit dold under den dagliga politikens handhavande. De kvarvarande små individuella bondeägorna som ofta var uppdelade på små lotter som låg långt ifrån varandra och som tillämpade det gamla växelbruket var inte alls i samklang med ett effektivt jordbruk. Även i en primitiv lantbruksekonomi krävde såväl det sunda förnuftet som den socialistiska doktrinen ett visst mått av samarbete mellan odlarna. I det förrevolutionära Ryssland förekom sådant över hela landet på två skilda nivåer. Den minsta produktionsenheten var inte individen utan hushållet eller *dvor*. Detta varierade i storlek; i det förgångna hade det ofta utgjorts av en ”utvidgad” familj bestående av fler än en generation, ibland kompletterad genom adoption. I större delen av Ryssland bildade en *dvor*-grupp en jordägande sammanslutning (*mir* eller *obshchina*) som bestämde om gemensamma angelägenheter som bete, skörderotation, dikning, inhägnad och vägbyggen, och som ide flesta fall skötte den återkommande omfördelningen av jorden som skedde allt efter *dvorens* förändrade sammansättning.

Efter revolutionen upplevde *dvoren* en tillväxt i antal men en tillbakagång i fråga om betydelse, beroende på den allt vanligare uppsplittringen av familjeenheterna. Denna hänfördes till den yngre generationens, speciellt kvinnornas, hävdande av sitt oberoende som yttrade sig i krav på att få upprätta ett självständigt hushåll vid äktenskap. *Mirens* traditionella myndighet var dock i ökande, uppmuntrad av att godsägaren försvunnit från scenen och *dvorens* makt försvagats. *Miren* blev ofta en framgångsrik medtävlare till den nyligen

upprättade bysovjeten. Den officiella inställningen till *miren* var ambivalent och skiftande. Å ena sidan motstod *miren* i allmänhet försöken att förändra sådana urmodiga inslag i jordbruket som växelbruk och mångskifte. Ibland sades det att jordbruksföretagaren eller kulaken rör att vinna egna fördelar gjorde sig till herre över de andra bönderna i *miren*. Ibland lämnade han *miren*, tog sin jordandel med sig och upprättade en egen självständig brukningsenhet. På alla dessa sätt befäste *miren* svunna traditioner som revolutionen ville utrota. Å andra sidan var *miren* den avgjort effektivaste organisationen som existerade för kollektiv verksamhet i ett bondesamhälle. Mången *narodnik* uppfattade, i likhet med Herzen, *miren* som en språngbräda mot socialismen; man kunde också ta fram ett citat av Marx där denne (även om hans mycket försiktiga yttrande gällde en vid det laget svunnen period) funderade på möjligheten att om ”en arbetarrevolution i väst” inträffade, skulle den ryska *miren* kunna utgöra ”en utgångspunkt för en kommunistisk utveckling”. Under 1920-talet var *miren*s ställning mycket omdebatterad i Moskva. Inget försök gjordes dock att omedelbart ta itu med företeelsen, utan den levde kvar mer eller mindre i orört skick fram till kollektiviseringen. Partiets och regeringens makt på landsbygden var fortfarande mycket svag.

De organisationsformer som avsåg att utveckla kollektivbruket var främst en skapelse av sovjetperioden. Före revolutionen hade jordbrukskooperationerna upplevt en blomstrings-period, och de fanns fortfarande kvar men sysslade med kollektiv marknadsföring samt kreditanskaffning och maskininköp snarare än kollektiv produktion. Kollektivjordbruken (kolchoser) och statsjordbruken (sovchoser), som härrörde från krigskommunismens dagar tynade bort under NEP. De sades uppta mindre än 2% av all jord i Sovjet och fick under några år föga stöd av myndigheterna. Många kolchoser överlevde i skepnad av löst organiserade kooperationer, där den kollektiva principen åtnjöt föga respekt. Många sovchoser blev ökända för sin ineffektivitet. Spannmålskrisen vid mitten av 1920-talet ledde till ett förnyat intresse för dessa båda inrättningar. Den större kollektiva enheten kunde med större sannolikhet producera överskott för marknaden än den enskilde bonden som främst arbetade för att tillgodose sig själv och sin familj, och var dessutom mer mottaglig för spannmålsinsamlarnas bevekelser och påtryckningar. Mångfaldigandet av småjordbruk efter revolutionen hade förvärrat åtstramningen. Medan Bucharin och hans lärjungar fortfarande ställde sitt hopp till marknadsföringskooperationerna på landsbygden och hoppades att dessa så småningom skulle leda till en utvidgning av kollektivbruken, började den officiella politiken luta åt ett återupp-livande av kolchoserna. En central organisation, Kolkhoztsentr, upprättades år 1926. En rörelse startades för att bilda nya kolchoser, och dessa mångfaldigades snabbt från och med mitten av 1927. De var mindre än kolchoserna under krigskommunismen, och den kollektiva arbetsverksamheten bland dess medlemmar sträckte sig inte så långt. Ändå utgjorde de ett betydelsefullt försök att övervinna den traditionella konservatismen bland bondemassorna samt oppositionen i egen sak från den rike *kulakens* sida.

Sovchoserna släpade efter jämfört med kolchoserna; deras återupplivande började inte förrän 1927 och förknippas med den process som ibland betecknas med slagordet ”jordbrukets industrialisering”. Man hade länge insett det skriande behovet av att införa till och med ytterst enkla maskiner och verktyg som ersättning för den traditionelle ryske bondens redskap (typexemplet är träplogen som han kunde tillverka själv), och försök hade gjorts att tillgodose detta genom kreditkooperationer för jordbruket och en statsfinansierad jordbruksbank. Lenin, som hade haft vidare vyer, hade förkunnat att det behövdes ”100 000 förstklassiga traktorer” för att omvända bonden till kommunismen. Under tidigt 1920-tal byggde Putilovfabriken i Leningrad ett fåtal traktorer efter amerikansk modell, och med början år 1923 importerades några hundra traktorer från Förenta staterna. År 1925 lades en plan fram om att bygga en stor traktortillverknings-fabrik i Stalingrad; det dröjde tre år innan den godkändes slutgiltigt och arbetet sattes igång. Den officiella propagandan underströk sovchosernas avsedda roll som mönsterjordbruk, som dels skulle föregå med exempel för de omkringliggande bondeägorna när det gällde moderna odlingsmetoder och dels förse dessa med traktorer och andra

jordbruksmaskiner. Dessa ideal stod långt ifrån sin fullbordan. Ändå framstod det alltmer klart att om jordbruket skulle kunna effektiviseras genom användning av traktorer och avancerad maskinutrustning, måste arbetet bedrivas i större enheter än den enskilde bondens jord. Trots uppfordrande partiuttalanden hade föga framgång ännu nåtts vare sig med mekanisering eller med kollektivisering. Detta skulle bli en uppgift för nästa period.

14. Industrialiseringens växtvärk

Under 1927 svängde gradvis opinionen inom partiet över till förmån för snabb industrialisering och för en femårsplan, även om fientliga eller skeptiska reaktioner fortfarande kunde höras och man i vidare kretsar ännu inte tagit ställning till eller förstått de fullständiga följderna av dessa ambitiösa företag. Uteslutningen av oppositionen vid partikongressen i december 1927 banade väg genom att göra det möjligt att tysta kritiken och att utan onödig förlägenhet genomföra politiska åtgärder som oppositionen hade förespråkat tidigare. Den spannmålsinsamlingskris som följde på kongressen påskyndade förloppet. Det första villkoret för industrialiseringen var att bonden måste leverera nödvändigt livsmedel till städerna och fabrikerna till priser som inte innebar för stora påtryckningar på lönenivån, och utan att mer än ett minimum av industrins resurser avleddes till tillverkning av konsumtionsvaror för bondemarknaden. Dessa problem hade försvårat spannmålsinsamlingen efter skörden 1927 och verkade till en början olösliga. Framgångarna med verksamheten under de första månaderna 1928 tolkades som ett tecken på att om man bara satte in tillräckligt stor kraft var tvångsåtgärderna mot bönderna lika genomförbara som de var oundgängliga. Bonden, denna motsträviga faktor i den socialistiska planhushållningen, hade tämjts. Under 1928 övervann man gradvis hindren och började obevekligt driva på industrialiseringen. Vägen stod öppen. För att höja takten krävdes det bara en järnvilja att klara hindren, om nödvändigt med samma tvångsmetoder. Det förekom uttryck både för hjältemodig beslutsamhet och för härdad brutalitet i detta förlopp.

De spänningar som skapades av den framtvingade industrialiseringen sträckte sig långt utanför bondens värld. Revolutionen hade placerat nya människor på maktens tinnar. Men den hade inte hunnit uppfostra och utbilda någon ny generation tjänstemän, experter, vetenskapsmän, industriledare, ingenjörer och tekniker av alla slag, vilkas tjänster var oundgängliga för varje regim. Det innebar att dessa tjänster fortfarande utfördes av samma människor som hade utfört dem för den siste tsarens och för den provisoriska regeringens räkning. Den grupp tjänstemän och experter som bemannade folkkommissariaten och de övriga sovjetinstitutionerna omfattade också ett ansenligt antal tidigare mensjeviker och SR-medlemmar; de förra var förhärskande i Gosplan och Narkomfin och de senare i Narkomzem. De flesta av dessa regimens tjänare utanför partiet, som hade förlikat sig med NEPs principer, ogillade och misstrodde djupt den nya politiken, avrådde från denna och visade ingen större iver – utan ibland kanske passivt motstånd – när det gällde att genomföra den. Därifrån var steget kort till de misstankar som hystes i partikretsar, att de sysslade med en aktiv sammansvärjning för att sabotera den. Under våren 1928 började omfattande avskedanden av icke parti anknutna tjänstemän och experter från inflytelserika befattningar inom Narkomfin och Narkomzem, de båda kommissariat som gjort mest envist motstånd mot tvångsindustrialiseringen. Den mest sensationella episoden inträffade i mars då 55 ingenjörer och administratörer anställda vid kolgruvorna i Don-bäckenet arresterades för sabotage som enligt påstående organiserats från utlandet. Efter en offentlig massrättegång, där många av de anklagade erkände, avkunnades elva dödsdomar varav fem verkställdes. Andra fick långa fängelsestraff. Tre tyska ingenjörer som ursprungligen anklagats för medbrottslighet frikändes. Rättegången kom att utgöra mönster för framtida offentliga brännmärkningar och skenrättegångar. För tillfället blev dock myndigheterna något avskräckta av den misstänksamhet och fientlighet som skapades mot de ”specialister” med borgerlig bakgrund som var så nödvändiga för industrins upprätthållande

och expansion; man utfärdade därför åtskilliga lugnande uttalanden. Utbildningen av arbetare till skolade ingenjörer gick långsamt, och ett kännetecken för denna period var anställning av utländska ingenjörer, till en början främst tyska och senare amerikanska, på större byggnadsarbeten.

Det var inte bara arbetsledningen inom industrin som var utsatt för ett växande tryck. Om den första, låt vara ännu outtalade, förutsättningen för industrialiseringen var att bonden skulle leverera sin spannmål till städerna mot en blygsam ersättning, så var den andra, och öppet uttalade, förutsättningen att arbetarens produktivitet måste höjas snabbare än hans lön, så att industrins expansion delvis skulle kunna finansieras av industrins egna vinster – ett alternativ till den otyglade exploateringen av bonden. Detta hade varit huvudmål för kampanjerna 1926 och 1927 för ”ekonomins herravälde” och ”rationalisering av produktionen”; och detta innebar under de rådande förhållandena, då andra former av rationalisering var begränsade genom bristen på kapital och tekniska resurser, framför allt att produktiviteten måste höjas genom en större fysisk arbetsinsats. Kampanjen för att höja arbetarens effektivitet fördes på alla fronter. Dryckenskap, frånvaro och simulering sades vara utmärkande för bönderna som hämtats till industrin från landsbygden och inte för de sanna proletärerna; dessa drag tycks dock ha varit så framträdande att de inte lät sig undertryckas av hot om omedelbart avskedande. Jämsides med de fabriksskolor som kombinerade yrkesutbildning med parti-indoktrinering upprättade Centrala arbetsinstitutet skolor där unga arbetare fick intensiv-utbildning i modern fabriksteknik. Kritikerna fördömde dessa, liksom Lenin en gång hade kritiserat ”taylorismen”, för att de behandlade arbetaren som ”ett bihang till maskinen, inte som en tillskapare av produktion”. Man förbisåg inte heller andra former av drivfjädrar. Så kallad ”socialistisk tävlan” mellan fabriker eller arbetargrupper uppmuntrades genom propaganda och uppsatta priser. Titeln ”arbetets hjälte”, som medförde vissa privilegier, delades ut till speciellt förtjänstfulla arbetare, och Den röda arbetarfanans orden instiftades som belöning åt fabriker, industriföretag och arbetarkollektiv. För att fira revolutionens tioårsdag genomförde man ”kommunistiska lördagar” i efterföljd till de kommunistiska lördagar som Lenin infört 1919 – med övertidsarbete utan betalning – i fabriker och gruvor på åtskilliga håll i Sovjet.

Ett grepp som man prövade vid denna tidpunkt var symtomatiskt för det starka tryck som nu lades på arbetarna. Inför tioårsdagen av revolutionen i november 1927 tillkännagav myndigheterna att man tänkte sig gå över till sjutimmars arbetsdag. Denna plan, som hälsades som en av revolutionens stora skapelser, fördömdes av oppositionen som ett demagogiskt försök att lugna arbetarna genom ohållbara visioner om en avlägsen framtid. Det framkom emellertid snart att målet var ett annat. För att uppnå maximalt utnyttjande av anläggningar och maskiner arbetade redan vissa fabriker i två skift per dygn. Förslaget var nu att införa tre kontinuerliga skift på sju timmar var, och därmed lämna bara ett minimum av tre timmar till städning och underhåll. Treskiftssystemet ogillades både av fabriksledarna och arbetarna, och till en början infördes det bara i textilfabrikerna som hade enbart kvinnliga anställda, den lägst betalda kategorin. I förbigående fick man därför totalt överge det förbud som införts under revolutionens första idealistiska dagar, men som man länge mer brutit mot än följt, mot nattarbete för kvinnor. Under de påföljande två åren hördes då och då uttalanden om att införa treskiftssystemet i hela industrin. Motståndet var emellertid starkt mot den anspänning och de påfrestningar detta innebar. Man såg att där systemet införts hade de anställdas produktivitet gradvis sjunkit, och det tycks aldrig ha tillämpats i någon större skala utanför textilindustrin.

Lönerna kom dock fortfarande att stå i brännpunkten för industriarbetarens relationer till arbetsgivaren och till staten. Under NEP fastställdes lönerna i princip genom avtal mellan arbetare och arbetsgivare – normalt genom kollektivavtal mellan fackföreningen och det företag eller den institution som berördes. Denna princip påverkades inte av att båda sidor erkände det existerande sambandet mellan produktivitet och förtjänst som var inskrivet i

avtalen. Det som radikalt förändrade detta förhållande från och med 1926 var att man accepterade planeringens allt överskuggande betydelse. Lönepaketet var ett så viktigt inslag i ekonomin att det inte kunde uteslutas ur planerarnas beräkningar eller utlämnas åt fluktuationer på grund av yttre faktorers påverkan. Efter kraftiga stridigheter mellan fackföreningarna och Vesencha, där båda sidor sade sig erkänna att planeringen var förenlig med kollektivavtal, kom fastställandet av lönerna i praktiken att bli avhängigt av två skilda förlopp. Först fastställde den högsta myndigheten – i allmänhet politbyrån själv – den totala lönepotten för påföljande år (under denna inflationsperiod var det dock oundvikligt med vissa höjningar i rena penningmedel) och beslöt vilka höjningar som skulle ges åt vilka industrier. Den bestämde alltså inte bara den gräns för löneutbetalningar som man skulle ta hänsyn till i planeringen, utan till och med vilka industrier som skulle uppmuntras att expandera. Det andra stadiet var slutande av kollektivavtal, antingen mellan fackföreningens centralkommitté och en industrigren i sin helhet eller mellan lokala fackliga organisationer och enskilda företag. Men eftersom lönerna måste hållas inom gränser som redan fastställts, fanns det föga handlingsfrihet i förhandlingarna. Debatterna kring kollektivavtalen rörde sig snarast om arbetsförhållanden eller ”normerna” för produktionen.

De ursprungliga inskränkningarna av ackordsarbete hade försvunnit för länge sedan, och där man inte kunde tillämpa ackord införde man bonus efter produktivitet som en stadigvarande del av lönen. Dessa förfaranden, som var en viktig del av kampanjen att förknippa lönerna med produktiviteten, krävde ett ständigt fastställande av ”normer” eller takt för utfört arbete. När en allmän löneförhöjning genomfördes hösten 1926, startade Vesencha agitation för en översyn av normerna. Detta kunde delvis rättfärdigas med genomförda rationaliserings- och mekaniseringsåtgärder som höjt produktiviteten utan att lägga något ökat tryck på arbetaren. Men att höja normerna var oftast helt enkelt ett sätt att skära ner lönerna. Under hela 1927 rådde kraftiga motsättningar mellan Vesencha och fackföreningarna som slutade med ett erkännande av behovet att göra en allmän översyn av normerna. Lönestatistiken för denna period är spridd, komplicerad och ibland missvisande. Under den rådande inflationen maskerade oförändrade eller till och med höjda löner en nergång i reallönerna. Det framstår klart att arbetarnas reallöner visserligen steg långsamt men stadigt mellan 1923 och 1927, men att de under flera år från och med 1928 sjönk, och att arbetaren likaväl som övriga sektorer i samhället underkastades ett hårt tryck på grund av industrialiseringen och hölls fast under planhushållningens järnhand.

Fackföreningarnas roll hade varit föremål för kontroverser under regimens tidiga år. NEP hade fylld av kompromissanda förkastat ”arbetskraftens militarisering” och fortsatt att hålla fackföreningarna formellt oberoende av staten. Oberoendet visade sig emellertid vara illusoriskt. Under NEP hade staten industrins ”högsta höjder” i ett fast grepp, och det var otänkbart att fackföreningarna, som fortfarande på ytan var icke partianknutna men i verkligheten helt kontrollerades av bolsjevikerna, skulle sätta sig i oppositionsställning till arbetarstatens intressen och politik. Den första urholkningen av fackföreningarnas oberoende hänför sig till deras involvering i höjningen av produktiviteten. Detta förhållande tvingade dem att ta på sig ansvar för upprätthållande av arbetsdisciplin och förhindrande av sådana ”anarkistiska metoder” som strejker och arbetsnedläggelser. En strejk uppfattades som ett misslyckande från fackföreningarnas sida att utöva sin vakthållning och slå vakt om arbetarnas behov. Dock var det inte längre möjligt för dem att ovillkorligen föra fram och stödja arbetarnas kortsiktiga krav; deras roll var snarare att fungera som medlare i debatter på hög nivå inom partiet mellan arbetarnas omedelbara krav och den statliga industrins långsiktiga behov. På fabriksnivå låg kontrollen hos en ”triangel” som bestod av representanter för fackföreningarna, ledningen och partiet. Men om de båda sistnämnda var överens hade fackföreningsrepresentanten ingen stark ställning att falla tillbaka på; och fackföreningarna anklagades då och då för att ge efter för ”ledningens avvikelser”.

Dessutom genomgick, i och med arbetskraftens snabba expansion och motsvarande process i fackföreningarnas medlemsantal, själva karaktären i de fackliga sammanslutningarna en nyansförändring. Antagandet att de flesta fabriksarbetarna var klassmedvetna proletärer med en avsevärd inblandning av aktiva partiarbetare var inte längre sant, visade det sig. Många av de politiskt aktiva arbetarna hade befordrats till arbetsledare eller till officiella befattningar. Många av de nytillkomna i industrin var bönder som kommit direkt från landet och knappast visste någonting om partidoktrin och facklig verksamhet. Vid denna tid lades stor vikt vid fackföreningarnas roll som bildningsorgan. Ytterligare en konsekvens var att ledarna, som representerades av fackföreningarnas centralråd, snabbt ökade sin makt över medlemsleden.

NEP-kompromissen hölls vid liv med växande svårighet under perioden 1922 till och med 1928 – tiden för Tomskijs odisputerade ledarskap över fackföreningarna. Perioden innebar en ekonomisk återhämtning, och vissa av de fördelar det innebar tillföll med fackföreningarnas hjälp även arbetarna. Det var planeringens inträde på arenan som obevekligt medförde att fackföreningarna fullständigt integrerades i statsapparaten. Organisationen av och ersättningen till arbetskraften utgjorde ett viktigt inslag i varje ekonomisk plan. Vid denna tid hade Narkomtrud blivit till ett redskap för fackföreningarna. Det var fackföreningarnas centralråd snarare än Narkomtrud som i större politiska diskussioner tog säte jämsides med de ekonomiska organ som ansvarade för planeringens övriga beståndsdelar. Dock var alla i lika mån underkastade politbyråns överhöghet, och verkställde endast dess befallningar. Vid mitten av 1920-talet var nästan utan undantag alla högre fackföreningstjänstemän partimedlemmar och direkt underkastade partidisciplinen. Med tiden blev emellertid Tomskij och många av hans kolleger alltmer oroade av det tryck som planeringen lade på industriarbetarna och nonchalerandet av de hävdvunna fackliga traditionerna. Det var inte alltigenom paradoxalt att fackföreningarna opponerade sig emot den rådande industriella expansionspolitiken. Då partiets centralkommittésammanträdde i juli 1928 var Tomskij en av de tre, tillsammans med Bucharin och Rykov, som bildade en minoritet i politbyrån för att minska industrialiseringstakten.

De snabbt växande investeringarna inom industrin, och främst den tunga industrin, stimulerade efterfrågan på såväl jordbruks-som industriprodukter som det fortfarande rådde brist på. Saxkrisen 1923 hade visat att det var ogörligt att lämna varuutbytet till att regleras av de fria marknadskrafterna. Man lärde sig den läxan, och priskontroll blev ett permanent inslag i politiken. Kontrollen av jordbrukspriserna utövades i teorin genom de officiella insamlingarna av jordbruksprodukter till fastställda priser. Men från och med vintern 1927-1928 fick man in otillräckliga förråd av spannmål från producenterna till de officiella priserna, även dessa till stor del genom tvångsmetoder, och tvingades till kompletteringar genom köp till högre priser på den privata marknaden. Kontrollen av industrivarupriserna var effektivare, men erbjöd stora och svårlösta problem. Från och med 1926, under den alltmer ökande pressen på grund av industrialiseringen, var prispolitiken föremål för ständiga kontroverser. All viktigare industri var nu i statens händer, och kontrollen av grossistpriserna på industriprodukter ganska enkel. Alltsedan saxkrisen hade den politik som innebar att man höll ner industripriserna för att upprätthålla förbindelselänken med bönderna varit fast rotad i partidoktrinen. Vädjanden om att höja grossistpriserna och därmed höja lönsamheten för den statliga industrin hördes från oppositionshåll under 1926 och 1927, och avvisades indignerat som bevis på oppositionens nonchalans mot bonden. Ett flertal utkast till femårsplaner grundade sig på beräkningar om sänka priser på industrivaror.

Kontrollen av grossistpriserna motsvarades emellertid inte av någon lika effektiv kontroll av detaljhandelspriserna; och det påpekades ofta att en förhärskande sträng kontroll av grossistpriser i kombination med flytande detaljhandelspriser enbart vidgade vad som kom att kallas ”grossist-detaljist-prissaxen” och ökade mellanhändernas profit på ett icke önskvärt sätt. Alltsedan 1924 hade fasta detaljhandelspriser rått på ett ökande antal vanliga förnödenheter.

Dessa priser, som ganska ovilligt accepterades av statliga och kooperativa butiker och försäljningsorganisationer, antogs vara tvingande för de privata handlarna. De genomdrevs dock med möda och med växlande framgång. Polisiära åtgärder och kraftig propaganda mot de impopulära NEP-männen lyckades dock bättre i städerna än på landsbygden när det gällde att inskränka den privata handeln. Priserna fastställdes utan hänsyn till tillgång eller brist på varor. Ett dekret från juli 1926 föranstaltade om ”nerskärning av detaljhandelspriser på bristvaror från den statliga industrin”. Under 1927 utfärdades en serie påbud och dekret om nerskärning med 10% av de detaljhandelspriser på standardvaror som var gällande den 1 januari; och även om man inte nådde detta ambitiösa mål pressades en del priser ner och många NEP-män tvingades under året upphöra med sin verksamhet.

I praktiken visade sig resultaten av dessa nerskärningar bli nästan helt illusoriska. De förbättrade inte bondens eller industriarbetarens reella förmåga att köpa industrivaror, eftersom de åtföljdes av en vid det laget kronisk brist på varor både i städerna och på landsbygden. Prisnivån var inte längre någon signifikant indikator på det ekonomiska läget. År 1927 böljade en långvarig och gradvis nergång i levnadsstandarden på grund av trycket från industrialiseringen och att den planerade utvecklingen av den tunga industrin sög åt sig de befintliga tillgångarna. Även om skillnaden mellan de officiella priserna och priserna på den svarta marknaden var mindre iögonfallande i fråga om industriprodukter än jordbruksprodukter, medförde detta inga större fördelar för konsumenten, eftersom bristen på konsumtionsvaror var väl så stor som bristen på livsmedel. Konsumenterna inom båda kategorierna tvingades bära en tung andel av bördan för industrialiseringen. Industrins kraftiga framryckning, som var koncentrerad främst på produktion av produktionsmedel och inte av konsumtionsvaror, innebar kraftiga påfrestningar för bonden, för arbetaren, för varje del av näringslivet. De som fick bära de tyngsta bördorna tycks ha reagerat med apati och resignation snarare än aktivt motstånd. Industrialiseringsförespråkarna fortsatte dock med sin glödande tilltro till att målet var värt uppoffringarna och att uppoffringarna skulle ske med glädje, eller åtminstone kunna påtvingas de motsträviga.

Under 1928 började tvivlen göra sig gällande inom själva politbyrån. På ytan rörde sig meningsmotsättningarna vid partiets centralkommittés session i juli 1928 om jordbrukspolitik och trycket på bönderna. Den bakomliggande frågan var dock den industrialiseringstakt som dikterade denna politik. En avgörande öppen motsättning visade sig nu i kommittén, mellan en majoritet inom politbyrån som stödde tvångsindustrialiseringen och en oliktänkande minoritet bestående av Rykov, Bucharin och Tomskij, som ville minska trycket över hela linjen genom att sänka takten. I slutet av september lade Bucharin fram sin uppfattning i en stor artikel i *Pravda* under rubriken ”En ekonoms noteringar”. Med utgångspunkt från spannmålskrisen riktade han ett allomfattande angrepp mot de rådande industrialiseringsplanerna, som störde jämvikten mellan jordbruk och industri och den förbindelselänk med bönderna som NEP hade upprättat. Investeringarna inom industrin hade accelererat på ett absurt och orimligt sätt med tanke på den materiella bristsituationen inte bara beträffande spannmål utan industriprodukter av alla slag. Jordbruket måste tillåtas hinna ikapp och industrin utvecklas ”på en grundval som lagts av ett snabbt växande jordbruk”. Bucharin utgav sig för att acceptera den industrialiseringsgrad som redan uppnåtts. Påfrestningarna var dock vid det laget alltför svåra, vilket innebar att takten inte fick ökas ytterligare. Han avslutade med att kritisera det ”galna tryck” som övervägdes i de existerande utkasten till femårsplan.

”En ekonoms noteringar”, som blev den sista offentliga oppositionsyttringen mot den huvudstupa industrialiseringen och den sista eftertruppsaktionen till förmån för NEP, attackerades kraftigt av yrkesekonomer liksom av Trotskij och dennes anhängare. Prioritering av jordbruket var inte längre något accepterat tema. Bucharin gav sig nu av på semester i Kaukasus, men återvände i tid för en viktig session med partiets centralkommitté i november. Vesencha

under ledning av Kujbysjev fortsatte kräva ständigt ökande investeringar i industrin. Industrialiseringsföreträdarna hade redan formulerat målet ”att hinna upp och överträffa” väst. Stalin tog upp ämnet i ett långt tal inför kommittén. Han menade att teknologin ”helt enkelt rusade fram” i de högt utvecklade västländerna: ”antingen når vi dithän, eller också kommer de att förinta oss”. Han anförde Peter den store, vars febrila byggande av fabriker för att tillgodose försvarets behov hade varit ”ett försök att ta sig utanför ramen för underutvecklingen”, Det var efterblivenheten inom den sovjetiska ekonomin, speciellt dess jordbrukssektor, och Sovjets isolering, som gjorde det till ”en fråga om liv och död för vår utveckling”. Kommittén fastslog en summa på 1650 miljoner rubel till att investeras i industrin under året. Bucharin gjorde svagt motstånd, lämnade in men drog sedan tillbaka sin avskedsansökan, avstod från att kräva votering, och deltog slutligen i utformningen av resolutionen. Hans nederlag doldes under en yta av överenskommelse och förlikning, men framstod inte desto mindre klart. Segern för industrialiseringen befästes genom fullbordandet av den första femårsplanen och framläggandet av denna inför den allryska sovjetkongressen i maj 1929.

15. Den första femårsplanen

Perioden mellan publiceringen av de första kontrollsiffrorna från Gosplan i augusti 1925 och godkännandet av den första femårsplanen i maj 1929 innebar oavbrutna framsteg för planhushållningens princip och funktion. Kring mitten av perioden försköts intresset från de årliga kontrollsiffrorna till femårsplanen, vilken medförde en övergripande målinriktning av den sovjetiska ekonomiska politiken och de långsiktiga perspektiven för ekonomisk utveckling. Med jämna mellanrum fastställde uttalanden från partiets sida målen för planen. Den fjortonde kongressen i december 1925 utropade målet ”ekonomiskt oberoende”, vilket innebar förvandling av Sovjet ”från ett land som importerar maskiner och utrustning till ett land som producerar maskiner och utrustning”. Partikonferensen följande höst yrkade på en ”omstrukturering av ekonomin på grundval av ny och mer avancerad teknologi”. Principen att prioritera produktion av produktionsmedel framför konsumtionsvaror angreps då och då av dem som ville sänka industrialiseringstakten; och 1927-1928 utvidgades tillverkningen av konsumtionsvaror för att tillgodose efterfrågan på bondemarknaden. Detta var dock en tillfällig åtgärd i en nödsituation. Partikonferensen i april 1929 som slutgiltigt godkände planen satte som främsta mål på sin lista ”maximal utveckling av produktionen av produktionsmedel som grundval för landets industrialisering”.

Det första provisoriska utkastet till en femårsplan från Gosplans sida i mars 1926 berörde främst den statliga industrin – den enda sektorn av ekonomin som tills vidare stod under planerarnas kontroll. Här budgeterades årliga ökningar av industriproduktionen från 40% under första året, då oanvänd kapacitet fortfarande stod till buds, till 15% under det femte året en så kallad ”avtagande avkastningskurva”. Investeringarna inom industrin skulle öka från 750 miljoner rubel under första året till 1200 miljoner under det femte året. Detta utkast tilldrog sig föga uppmärksamhet på högre nivå, utan uppfattades fortfarande som en teoretisk övning snarare än en serie praktiska förslag. Den andra Gosplanbudgeten ett år senare var långt mer detaljerad och sofistikerad och ägnade skilda kapitel åt olika sektorer av ekonomin. Dess skattningar av den industriella tillväxten var betydligt blygsammare än föregångarens, och förutsägelsen att den industriella arbetskraften skulle öka med en miljon arbetare under de år planen omfattade hade reducerats till mindre än hälften. Å andra sidan kom den med något höjda krav på investeringar i industrin. Ytterligare fonder för expansion av industrin skulle skapas genom nerskärning av produktionskostnaderna i form av höjning av arbetskraftens produktivitet. Man väntade sig dessutom stora resultat av myndigheternas kampanj för att pressa ner priserna. Planeringen hade nu blivit en väsentlig faktor, och budgetförslaget i mars 1927 orsakade bittra stridigheter. Inom Gosplan stod bolsjevikekonomen Strumilin, budgetens främste arkitekt, emot den försiktige före detta mensjeviken Groman. Planen angreps av

ekonomerna inom Narkomzem och Narkomfin som farliga fantasier och av Kujbysjev inom Vesencha som otillbörligt försiktig. Oppositionen, som tagits på sängen av den tvära vändningen i den officiella linjen till förmån för en snabb industrialisering, inskränkte sig till att hävda att omvändelsen till planering hade kommit för sent för att ha någon verkan.

Från denna tidpunkt fanns det en ständig press att sätta upp mål för planeringen. I sin plattform från september 1927 fördömde nu oppositionen de befintliga förslagen från Gosplan som njugga och otillräckliga; redan ett år tidigare hade talesmän för oppositionen under en debatt om kontrollsiffrorna vid Kommunistiska akademin överträffat Gosplan i sina krav på högre industrialiseringstakt. I oktober 1927 lade Gosplan fram ett tredje förslag som, för att blidka såväl tvivlarna som optimisterna, innehöll både ”grundsiffror” och ”maximisiffror”; de senare representerade avsevärda ökningar både i industriproduktion och i investeringar jämfört med beräkningarna i det andra utkastet. Vesencha tog nu upp tävlan och lade fram beräkningar som gott och väl överträffade Gosplans siffror. Detta ledde till att Gosplan än en gång justerade sina skattningar uppåt. Vidare utveckling hejdades sedan tillfälligt av partiledarnas tvekan. Mitt under den kris som uppstod genom kampen mot Trotskij och oppositionen skulle det ha varit besvärande att öppet tillstå kraven på snabbare industrialisering. Dessutom var det oklokt att alltför hårt föra fram frågor där det rådde inte erkända motsättningar mellan ledarna. När partiets centralkommitté sammanträdde i slutet av oktober för att godkänna ”Direktiv för utformningen av femårsplanen”, som skulle läggas fram för den stundande partikongressen, var texten visserligen full av oinskränkt entusiasm över planen, men visade ändå en anmärkningsvärd motvilja mot att inta någon fast ståndpunkt i någon av de omdebatterade problem som var involverade. En balans måste upprättas mellan ”ackumulationens intresse” och ”bondeekonomin”, mellan tung och lätt industri; ett ”maximalt överförande av resurser” från den senare till den förra uteslöts såsom varande ”ett övergrepp mot jämvikten i hela det ekonomiska systemet”. En ”maximal ackumulationstakt” under innevarande år var inte nödvändigtvis en garanti för den snabbaste utvecklingen på lång sikt. Man gjorde inget försök att uttala någon dom mot någon av Gosplans varianter eller Vesenchas utkast. Det var denna session som uteslöt Trotskij och Zinovjev ur kommittén. De få kvarvarande talesmännen för oppositionen angrep dessa vaga ”direktiv” som inte innehöll en enda siffra. De avbröts dock och överröstades av majoriteten.

Partikongressen i december 1927 markerade femårsplanens betydelse genom att ägna fem sittningar åt att debattera denna. Bucharin, vars lovordande av industrialisering med ”snigelfart” vid föregående kongress två år tidigare ofint nog togs upp av en av delegaterna, iakttog tystnad. Ett fåtal skeptiska röster hördes, men dessa drunknade i den allmänna entusiasmen för planen. Vissa ivriga anhängare av industrialisering kritiserade Gosplans blygsamhet och lovordade Vesenchas farthållning i loppet. Partiledarna iakttog emellertid en betydande återhållsamhet i sina uttalanden om jordbruket. Kongressen nöjde sig med att godta de försiktiga ”direktiv” som partiets centralkommitté utformat några veckor tidigare, och gjorde inget försök att översätta entusiasmen för planen till statistiska siffror. Huvudangelägenheten för denna kongress var att besegra och driva ut oppositionen. Ingen kontroversiell fråga tilläts splittra partimajoritetens enighet i utförandet av denna uppgift. Det enda direkta beslut som fattades var att förbereda planen i så god tid att den kunde läggas fram inför nästa altryska sovjetkongress våren 1929.

När oppositionen väl var krossad och dess ledare fördrivits från Moskva och skingrats för vinden, släppte de högsta ledarna i partiet efter på de band de ålagt sig. Denna förändrade sinnesstämning avspeglades i de hårda ”extraordinära åtgärder” som tillämpades vid insamlingen av spannmål under de första månaderna 1928. Dittills hade den främsta drivkraften bakom femårsplanen förefallit härröra från de andraplansfigurer inom partiet som förskansat sig i Gosplan och Vesencha och som försökte övertyga ledarna om att deras ambitiösa företag var genomförbara. I synnerhet hade Stalin bibehållit sin favoritroll som

medlare mellan två ytterligheter. Men från denna tid stod det klart att hela partiets tyngd stod bakom varje justering uppåt av siffrorna; drivkraften kom nu från politbyrån och från Stalin själv. Under 1928 följdes samma mönster som tidigare, med konkurrens mellan Gosplan och Vesencha om ständigt mer upphöjda mål, men nu med ny kraft och på högre nivåer. Samtidigt blev planerna mer specificerade, och utgav sig för att täcka varje sektor av ekonomin, varje industrigren och varje region. Beräkningarna hamnade allt längre ifrån varje ”genetisk” grund, och blev i allt större omfattning ett uttryck för en vilja och en beslutsamhet att prestera. Politik vävdes samman med ekonomi i debatterna, och i de slutliga besluten hade politiken tagit överhand över ekonomin. Bucharins nederlag och fördömandet av dennes ”En ekonoms noteringar” hösten 1929 ställde det utom allt tvivel att försiktighet hädanefter skulle komma att behandlas som symtom på högeravvikelse. Efter utdragna diskussioner mellan Gosplan och Vesencha gjordes utkastet till planen klart i mars 1929. Det omfattade både ”grundsiffror” och ”optimala siffror” såväl för industriproduktionen under planens fem ingående år (1928-29 till och med 1932-33) som för investeringstakten inom industrin. Den optimala varianten hade ingen ”avtagande kurva” för ökningstakten i produktionen; den

årliga ökningen skulle stiga gradvis från 21,4% första året till 23,8% femte året. Investeringarna i industrin, som planerades till 1650 miljoner rubel under första året, skulle nästan fördubblas till och med femte året (enligt grundsiffrorna) eller mer än fördubblas (enligt de optimala siffrorna). Trots att ekonomerna som utformade planen tycks ha föreställt sig grundvarianten som gräns för de rimliga förväntningarna och optimum som en avlägsen möjlighet, antog politbyrån djärvt en resolution som stödde planen ”i sin optimala variant” som ”till fullo motsvarande den femtonde partikongressens direktiv”.

Planen godkändes slutligen av en stor partikonferens i slutet av april 1929. Även om Rykov nu förknippades med högeravvikarna, var han ändå en av de tre rapportörer som lovordade planen inför konferensen. Hans försiktiga uppskattning utföll dock negativt i jämförelse med Gosplanpresidenten Krzjizjanovskijs vältaliga entusiasm och Vesenchapresidenten Kujbysjevs kalla och sakliga beslutsamhet. Planen publicerades i tre stora band några dagar efter konferensen; säkerligen på grund av tidsbrist för rättelser innehöll den fortfarande båda de varianter som antagits av Gosplan i mars, trots att den grundläggande varianten inte längre gällde. Det var en imponerande och övergripande sammanfattning av hela ekonomin. Vissa av dess skattningar visade sig grovt överoptimistiska, speciellt som målen sattes ännu högre ett år senare och man beslöt att fullborda femårsplanen på fyra år. Den gav dock kraftig stimulans åt högt syftande projekt för att utveckla den tunga industrin. Dessutom kan man anföra att utan den stora våg av optimism som planen skapade hade man inte kunnat uppnå dessa resultat. Femårsplanen blev den axel kring vilken hela ekonomin roterade.

Gosplan var arvtagare till Goelro, det organ som upprättats för att genomföra Lenins elektrifieringsplan; *energetika* (energi) var alltjämt ett av dess nyckelord. Det var både passande och långt ifrån en slump att det mest berömda projekt som Gosplan lade fram och genomförde som en viktig del av den första femårsplanen var byggandet av en stor damm och ett kraftverk vid floden Dnjeper, kända under namnet Dneprostroi. Sommaren 1926 accepterade Cooper, den amerikanske ingenjör som byggt dammanläggningen i Tennessee Valley, en inbjudan att besöka byggplatsen, uttryckte sin entusiasm över dess möjligheter och åtog sig slutligen att övervaka byggandet. Projektet skulle finansieras ur den sovjetiska statskassan. Cooper anställdes som konsult och rådgivare, inte som entreprenör. Detta krävde dock obegränsad tillgång till amerikansk teknologi och utrustning samt rekrytering av en smärre armé av amerikanska ingenjörer. Projektet omfattade också byggande av nya industrier och fabriker som skulle använda den elkraft som utvanns. Energi skulle levereras till gruvorna i Donbass, till nya stora järn- och stålverk, samt till anläggningar för produktion av aluminium och högklassiga stål- och järnlegeringar, vilka tillsammans utgjorde ett nytt jättelikt industrikomplex för produktion av produktionsmedel. Två nya städer byggdes – Zaporozjye

och Dnepropetrovsk. Det dröjde till 1934 innan själva dammen och de fabriker som var avsedda att använda dess elkraft var i full gång.

Dneprostroi blev ett mönster för många av de ambitiösa projekt som sattes igång under den första femårsplanen. En sjundedel av alla industriinvesteringar enligt denna plan gick till produktion av järn och stål, även om en del av dessa pengar användes till att modernisera befintliga fabriker och anläggningar. Bilindustrins utveckling tilldrog sig stor publicitet. Före revolutionen tillverkades inga bilar i Ryssland; den första början ägde rum i ett par verkstäder som producerade ett fåtal bilar vid mitten av 1920-talet. År 1927 godkändes, under den entusiasm som planen skapat, den första sovjetiska bilfabriken, ett litet företag i närheten av Moskva med en planerad tillverkning av 10 000 bilar per år. Det dröjde till 1929 innan ett avtal undertecknades med Ford i Detroit om byggande av en bilfabrik i Nizjnij Novgorod med en planerad årlig produktion på 200 000 fordon, som skulle uppnås inom tio år. Till en början lades tyngdpunkten på personbilar, men sedermera prioriterade man tillverkning av lastbilar för industriellt bruk. Ett vägbyggnadsprogram blev en naturlig följd av bilindustrins tillväxt. En utveckling som var parallell men skild från ovanstående var tillverkningen av traktorer. Den planerade tillverkningen för traktorfabriken i Stalingrad, som ökades på flera gånger under arbetets gång, fastställdes i den slutgiltiga versionen av femårsplanen till 50 000 traktorer per år. När denna var igång 1930 hade ytterligare två fabriker tillstyrkts. Från och med 1928 spelade traktorn en mycket framträdande roll i programmen för modernisering och kollektivisering av landsbygdens ekonomi. Detta var den första femårsplanens stora bidrag till stöd för jordbruksproduktionen.

Det förekom inte många omnämnanden av vapenindustrin i de offentliga diskussionerna om femårsplanen. Efter inbördeskriget hade Röda armén tillåtits förfalla under några år. År 1926 vidtogs emellertid åtgärder för att stärka den och förse den med ny utrustning, och efter krigshotet våren 1927 ledde ett erkännande av industrins betydelse för militärmakten till att femårsplanen med sin betoning av den tunga industrin blev en militär angelägenhet. En viss stimulans måste ha kommit via de hemliga militära överenskommelserna med Tyskland, och en hemlig och separat femårsplan sades existera för krigsindustrierna. Flygplansindustrin tog ledningen och följdes av stridsvagnstillverkningen. Stor vikt lades vid utvecklingen av en modern kemisk industri som skulle tillgodose både militära behov och jordbrukets krav, och som av sina förespråkare sades ha en betydelse jämförbar med elektricitetens i moderniseringen av ekonomin.

Ett företag som faktiskt var igång redan innan planen började skisseras och som, till skillnad från andra större projekt, inte var beroende av import av material eller utrustning eller utländska tekniska rådgivare, var byggandet av Turk-Sib-banan som skulle förbinda Centralasien och Kazachstan med västra Sibirien. Centralasien var ett rikt område för bomullsodling. Kommunikationerna var dock bristfälliga, och öppnandet av en ny väg för dess råbomull var avsett att göra Sovjets textilindustri oberoende av import utifrån. Å andra sidan producerade Centralasien otillräckliga mängder av livsmedel och inga trävaror. Den nya järnvägen skulle göra det möjligt att leverera spannmål och trävaror direkt från de producerande områdena i Sibirien och avlasta leveranserna från det europeiska Ryssland. Ryska ingenjörer hade stor erfarenhet av järnvägsbyggen. Anslag ur budgeten fanns redan tillgängliga, och byggandet av 1500 kilometer räls i svår terräng löpte med få avbrott. Linjen öppnades för reguljär trafik den 1 januari 1931.

Ett viktigt planeringsproblem som ständigt debatterades, och som ibland fördröjde viktiga beslut, var förläggningen av de nya industrierna. Frågan kom till en del att handla om de relativa praktiska fördelarna med olika placeringar. Huvudproblemet utgjordes dock av lokal rivalitet. Denna var speciellt märkbar inom järn- och stålindustrin, dels därför att denna industrigren sög åt sig en så stor del av planens investeringar och dels därför att invånarna i Ukraina kämpade så hårt för att behålla den framskjutna ställning inom järn- och stål-

produktionen som de hade vunnit redan på 1890-talet, främst på grund av närheten till stora koltillgångar. Deras krav bestreds av en omfattande skola av ”östbor” som ville återuppliva den en gång blomstrande järn- och stålindustrin i Ural och upprätta nya produktionscentra i Sibirien. Under 1927 dryftades och undersöktes ett antal konkurrerande projekt. Det första, som innebar den mest komplicerade planeringen, var ett nytt järn- och stålkomplex i Krivoj Rog i Ukraina. Det andra var ett projekt av jämförbar storlek i Magnitogorsk i Ural. Detta skulle behöva leverans av koksat kol via järnväg från Kuznetskbäckenet 2000 kilometer längre österut, där ett tredje stort järn- och stålverk hade föreslagits. Förutom dessa var en stor maskinindustrianläggning planerad i Sverdlovsk i Ural och ytterligare ett järn- och stål-komplex i Zaporozjye i närheten av Dnjeperdammen. Krivoj Rog-projektet uppsköts dock till slutet av den första femårsplanen; och de successiva höjningarna av de planerade investeringarna under 1928 placerades på ett sätt som huvudsakligen markerade en seger för ”östbornas” ambitioner att utsträcka sovjetmakten och -verksamheten till de öde områdena i Sibirien och att utveckla och befolka dessa underutnyttjade regioner. Krigshotet under 1927 hade gjort planerarna ytterst angelägna att förlägga de framtida centrumen i den livsviktiga sovjetindustrin till mindre sårbara områden än Ukraina.

Även om satsningen på industrialisering stod i centrum för planen, omfattade den dock hela ekonomin i enlighet med intentionerna. Den främsta och erkända stötestenen för planerarna var jordbruket. Som Rykov uttryckte det en gång var planen ”på nåder utlämnad åt en regnskur”, och valet av en femårsperiod för planeringen motiverades med att inom denna period skulle de goda och dåliga skördarna uppväga varandra så att beräkningar gjorda på ett medelvärde kunde bli giltiga. Ett ännu större hinder var dock oberäkneligheten i böndernas beteende. Bondefamiljen på sina små ägor, som till stor del höll sig självförsörjande på en traditionellt låg levnadsnivå, kunde isolera sig från nationalekonomin och sabotera planerarnas beräkningar. Det problem som sysselsatte myndigheterna vid mitten av 1920-talet var insamlingen av spannmålen och leveransen av denna till städerna lika mycket som själva produktionen. Planens inverkan på bönderna blev därför dubbel. Den försökte föra in böndernas produktion inom ramen för sina förutsägelser och direktiv. Men den syftade också till att ersätta de primitiva bruksmetoder som dittills använts genom att stå till buds med moderna maskiner och redskap. Traktorerna var bara de mest avancerade och eftertraktade av de redskap som industrin kunde leverera för att befordra ett effektivare bruk av jorden. Produktionen av produtionsmedel för jordbruket kan tyckas vara en obetydlig del av industrialiseringsprogrammet, men i själva verket var jordbrukets produktion själva grundvalen för hela planen. Vid partikongressen i december 1927 yrkade en av de mest framstående funktionärerna på en ökning av spannmålsproduktionen på mellan 30 och 40% under de kommande fem åren och 100% på tio år; den siffra som slutligen skrevs in i femårsplanen var 35%.

Industrialiseringens krav gjorde att uppfattningen om statsfinanserna som kriterium för den ekonomiska politikens genomförbarhet blev föråldrad. Alltsedan stabiliseringen av den nya valutan år 1924 hade Narkomfin varit ansvarigt för att förbereda inte bara den årliga budgeten som reglerade statens utgifter utan också kvartalsplanen för krediter som reglerade tillgången på krediter genom bankerna samt utgivningen av valuta. När väl den planerade industrialiseringen blev till ett stadigvarande mål kunde dessa viktiga beståndsdelar i ekonomin inte längre undgå planerarnas uppmärksamhet.. Det framstod klart att den restriktion av krediter som skulle ha varit nödvändig för att bibehålla en stabil internationell valuta på guldmyntfot var oförenlig med industrins expansion. Det rådde ingen tvekan om valet. Redan 1925, medan budgeten fortfarande var strängt balanserad, försvagade kreditexpansionen inom industrin och den åtföljande ökningen av valutautgivningen tilltron till tjevronetsen, vars paritet i guld inte längre kunde upprätthållas på de internationella marknaderna. Sommaren 1926 förbjöds export av tjevronetsen och affärer med denna utomlands. Från denna tidpunkt blev valutan ett rent inrikes bytesmedel som var underkastat de manipulationer som skedde i ekonomins

intresse. Detta övergivande av guldmyntfoten efter mindre än två år var ett hårt slag för den sovjetiska prestigen, och de växande symtomen på inflation väckte oro. I ytterligare ett års tid lyckades Narkomfin hålla krediten under kontroll. Men påtryckningarna för att höja industrialiseringstakten ökade ständigt; och det blev helt oacceptabelt att längre belägga industrialiseringen med den kredit-tvångströja som Narkomfin erbjöd.

Innan 1927 hade gått till ända stod det klart att planerarna hade vunnit kampen och att den traditionella finanskontroll-politiken var föråldrad. Det bestämdes att statsbudgeten skulle bringas i överensstämmelse med Gosplans siffror; och budgeten blev nu, tillsammans med nivån för krediter och valutautgivning, fullständigt en ingående del i femårsplanen. All finansiell verksamhet underställdes den disciplin planen påbjöd, och kredit gavs åt de industriprojekt som Vesencha och Gosplan godkänt, trots Narkomfins förutsägelser om följderna i form av inflation. Den rådande sinnesstämningen var obegränsad tilltro. De djärvaste förväntningarna tycktes ha överträffats. Investeringarna i den storskaliga industrin som kontrollerades av Vesencha uppgick 1927-28 till 1300 miljoner rubel – en ökning med över 20% jämfört med föregående år; och den industriproduktion som Vesencha planlagt sades ha höjts med drygt 25%. När konturerna av den första femårsplanen började ta slutgiltig form hösten 1928, föreslogs investeringar på 1650 miljoner rubel för 1928-29. I oktober 1928 utnämndes Pjatakov, som varit känd som ”superindustrialiserare” och tidigare medlem av oppositionen men som sedan ångrat sig, till vice president för statsbanken. Han blev därpå dess president i början av 1929. Utnämningen var betecknande för en beslutsamhet att utvidga krediterna så långt som överhuvud taget kunde behövas för att finansiera industriproduktionen. Totalsumman för kapitalinvestteringar i industrin fastställdes genom överläggningar mellan Gosplan, Vesencha och de högre partimyndigheterna. Upprättandet av fonder för att svara mot dessa krav var en administrativ fråga. Även om planen uttrycktes i statsfinansens termer blev Narkomfin egentligen ett skatteindrivande departement som inte längre sysslade med kontroll av utgifterna.

Man utforskade ivrigt ortodoxa finansieringskällor för utveckling av industrin. Den direkta beskattningen – industriskatt inom den privata sektorn, jordbruksskatt och inkomstskatt – nästan fördubblades i rena penningmått mellan 1926 och 1929. Den indirekta beskattningen var dock ännu viktigare. Acciserna, som mer än fördubblades under perioden, svarade för en tredjedel av alla skatteintäkter. Accisen på vanliga konsumtionsartiklar var en skatt som drabbade de fattigaste; och de kraftiga intäkterna från vodkamonopolet besvärade vissa samveten inom partiet. Alternativa skattekällor var dock svåra att finna. Från och med 1927 bjöds en serie statsobligationer ut, och trots officiella uttalanden i motsatt riktning blev innehavet av sådana snart sagt obligatoriskt. På så sätt var det möjligt för Narkomfin att varje år lägga fram en balanserad budget. Bristande finansiering skulle ha betraktats som oförlåtlig. Men bakom denna konventionella fasad hade finansen detroniserats från sin reglerande roll, och ytterligare krediter pumpades in i ekonomin från statsbankens sida. Pengar blev så småningom helt enkelt ett bytesmedel och en bokföringsenhet – en försmak av den tid då de helt skulle försvinna i det framtida kommunistiska samhället. Med undantag för budgetsanslag och krediter från statsbanken antogs det dock att fonder för investeringar i industrin skulle skapas av vinster inom själva industrin. Vad beträffar det allt överskuggande kravet att hålla priserna nere var det enda sättet att åstadkomma detta att skära ner produktionskostnaderna. Detta hade varit ett ständigt mål för kampanjerna för ”ekonomins herravälde”, för rationalisering och för höjd arbetsproduktivitet. Beräkningarna av produktiviteten hade trappats upp för varje ny version av femårsplanen, och den planerade ökningen var större inom kapitalvarusektorn än inom industrin i sin helhet. Den plan som slutligen antogs i sin optimala variant räknade med en produktivitetsökning under den berörda perioden på 110% och en nerskärning av kostnaderna med 35%. Den erbjöd arbetaren utsikten av en reallöneökning med 47% och en minskning av detaljhandelspriserna med 23%. Dessa beräkningar tycks dock inte ha grundat sig på någon realistisk bedömning utan på en önskan

att göra planen statistiskt sammanhängande, och visar vilket enormt tryck planen innebar på industriarbetaren snarare än vilka möjligheter det fanns att förverkliga densamma.

Godkännandet av den första femårsplanen innebar ett landmärke i den sovjetiska historien. NEPs viktigaste innebörd hade varit att medge ett visst mått av frihet åt bondeekonomin. Det skulle ha varit oklokt att tillkännage att denna nu dragits in. Stalin framhävde att trots att NEP gett ”en viss frihet åt privat handel” hade den också tryggat ”statens kontrollerande roll över marknaden”. Syftet med NEP var att ”säkerställa socialismens seger”. Det förnekades officiellt att NEP avskaffats. Det fanns fortfarande kvar en fri marknad för produkter inom den småskaliga privata industrin och framför allt jordbruket. Men när varje viktigare ekonomisk gren och verksamhet underordnades planens föreskrifter och när ett ständigt hårdnande tryck lades på bonden, blev dessa överlevande rester från NEP till något exceptionellt och osäkert. De tolererades så länge det var lämpligt, men föreföll inte ha någon som helst betydelse. Den privata sektorns andel i nationalinkomsten, som 1926-27 hade överstigit 50%, sjönk mot slutet av femårsplanen till obetydliga mått. Planens prestige och Sovjetunionens anseende som en planeringens förkämpe förhöjdes av den ekonomiska kris som bröt ut i kapitalistvärlden hösten 1929. Det var en spridd uppfattning inte bara i Sovjet att den marxistiska förutsägelsen om den kapitalistiska ordningens sammanbrott under tyngden av sina inneboende motsättningar hade besannats. Det faktum att Sovjet visat sig immunt mot vissa av krisens värsta symtom främst massarbetslösheten – uppmuntrade en växande tro på att ingen nationalekonomi längre kunde lämnas på nåder åt marknadens järnhårda lagar. Även om förutsättningarna för den sovjetiska femårsplanen och dess funktion inte studerats eller förståtts på många håll, framstod denna som en banbrytande modell. Kravet på ett inslag av planhushållning i kapitalist-ländernas ekonomier växte på alla håll, och påverkade i hög grad västvärldens inställning gentemot Sovjetunionen.

16. Kollektiviseringen av bonden

Den kraftiga oron över spannmålskrisen våren 1929 skyldes över med självbelåtna uttalanden om tro på framtiden. På grundval av vårsådden kunde goda skördar förutsägas. Högre avkastning utlovades av kolchoser och sovchoser, och en större andel av skörden skulle marknadsföras. Ett nytt tillvägagångssätt infördes vid spannmålsinsamlingarna. Höga kvoter fastställdes i förväg för leveranser från de olika regionerna till insamlingsorganen. Kvoter tilldelades distrikt och byar; och inom byn lades huvudbördan för att fylla kvoten på *kulaken*. Medan skörden 1929 pågick skickades brigader av partifunktionärer, partimedlemmar, arbetare och fackföreningsmänniskor ut från Moskva, Leningrad och provinscentra för att övervaka och driva på insamlingarna. Man kan bara gissa hur många människor som var engagerade i denna verksamhet. Den yta som täcktes var dock av enorma mått, så uppskattningar på mellan 100 000 och 200 000 är inte otroliga. Bönderna – inte enbart *kulakerna* utan alla bönder som hade spannmål som kunde antas överskrida deras egna behov – reagerade på kampanjen med utstuderade metoder för att gömma undan sina förråd och febrila försök att sälja på den fria marknaden. Undanhållande var straffbart, och skiljelinjen mellan ”handel” som var laglig och ”spekulation” som inte var det var suddig. Man tillgrep repressalier mot dem i stor omfattning och urskiljningslöst. Oförmåga att fylla kvoterna vari sig en straffbar företeelse. *Kulaker* och påstådda *kulaker* dömdes till böter eller fängelse eller fördrevs helt enkelt från byarna. Våldsamma och brutala scener utspelades. På detta sätt fylldes kvoterna, ibland mer än väl. Resultaten uppnåddes dock under öppen fientlighet mellan myndigheter och bönder, mellan stad och landsbygd. Fattigbönder sades ibland ha applåderat åtgärder mot *kulakerna*. Men till största delen rådde det solidaritet mellan bönderna, och fattigbönder och *kulaker* samarbetade för att sätta en käpp i hjulet för insamlingarna. Förväntningarna inom partiet om att underblåsa ett klasskrig på landsbygden kom till korta.

Det var i detta ogynnsamma läge som kravet på en kollektiv organisation av jordbruket fördes

fram med kraft, inte längre som en avlägsen möjlighet utan som en lösning på rådande svårigheter. Traktorn hade länge betraktats som nyckeln till kollektivisering. Hösten 1927 lyckades den stora sovchosen Sjevtjenko i Ukraina skaffa ett 60-tal traktorer som organiserades i ”traktorkolonner” för bruk av den egna jorden och närliggande kolchoser och bondejordar. Exemplet följdes på andra håll, och 1928 upprättade Sjevtjenko den första maskin- och traktorstationen (MTS) med en traktorpark som skulle hyras ut till kolchoser och sovchoser i regionen. I juni 1929 upprättades ett centralt organ, Traktortsentr, i Moskva för att organisera och övervaka ett nät av statliga MTS. Det var dock svårt att övervinna böndernas motstånd mot nya påfund, och kanske mot den grad av statlig intervention som det var frågan om här. Traktorerna fördömdes på sina håll som ett verk av Antikrist. Framgångarna tycks emellertid i första hand ha begränsats av tillgången på traktorer; hösten 1929 fanns det bara 35 000 i hela Sovjetunionen, de flesta av dem av amerikansk tillverkning. Överallt där den dök upp visade sig traktorn vara en verksam kraft till förmån för kollektivisering.

Återupplivandet av kolchoserna som började 1927 hade till en början lett till en mångdubbling av små och löst organiserade kolchoser som fungerade otillfredsställande. Vid mitten av 1928 började en inriktning på ”stora” kolchoser, definierade som kolchoser med en såningsyta på 2000 hektar eller mer, tillräckligt stor för att brukas med traktor. För tillfället slogs dock kolchoserna ut av sovchoserna. Inför partiets centralkommitté yrkade Stalin i juli 1928 på spannmålsodlande sovchoser i stor skala, som tänktes som ”spannmålsfabriker” som arbetade efter industriella riktlinjer. Prototypen för de nya sovchoserna var en sådan med den passande benämningen Gigant, som omfattade 41 000 hektar till stor del dittills ouppodlad jord i en region i norra Kaukasus. Gigant följdes av liknande anläggningar i regionerna kring Volga, Ural och Sibirien. Traktorn och MTS var ofrånkomliga förutsättningar för denna verksamhet, som ibland senare kritiserades med beteckningen ”gigantomani”. När kollektiviseringen började på allvar avtog entusiasmen för sovchoserna, som på nytt överglänstes av kolchoserna.

Ett problem som orsakade heta debatter i partikretsar var frågan vad man skulle göra med *kulaken*, eller den person som fått denna stämpel av myndigheterna, alltså den bonde som vanligen odlade de största och bästa jordlotterna i byn, som var bäst utrustad i fråga om djur och maskiner, som producerade och hade de största överskotten av brödsäd och som gjorde starkast motstånd mot sovjetpolitiken, inklusive kollektiviseringen. Meningarna gick brett isär. Om *kulaken* med sin jord och sitt lösöre infogades i kolchosen skulle det, enligt vissa partimedlemmar, innebära ett viktigt bidrag till produktionen och effektiviteten. Men han skulle också, som andra hävdade med stor trovärdighet, utöva ett dominerande inflytande över den och föra den i riktningar som strävade emot partiets och statens syften. Om han emellertid uteslöts från kolchosen, vad skulle det då bli av honom? Han kunde inte tillåtas behålla sin jord och sina ägodelar och upprätta en självständig produktionsenhet vid sidan av kolchosen. Han måste kastas ut och fördrivas från regionen; och detta var en så kraftig åtgärd att det var få som till en början ens ville överväga möjligheten. Ingen acceptabel lösning stod att finna.

Under sommaren och hösten 1929 ökade centerns kampanj för utvidgad kollektivisering i intensitet. Två förutsättningar stod dock klara till och med för de mest entusiastiska förespråkarna. Den första var att vilka påtryckningar de lokala myndigheterna än kunde utsätta bonden för, måste kollektiviseringen vara frivillig; den andra var att vilken vikt man än lade vid den omedelbara nödvändigheten att genomföra kollektiviseringen, skulle processen ta åtminstone några år. Men vid slutet av året hade ledarna tappat all försiktighet, skjutit båda dessa förutsättningar åt sidan och stod med ens beredda att kasta sig in i en omedelbar tvångsmässig kollektivisering av hela det sovjetiska jordbruket. Den avgörande förändringen tycks ha åstadkommits av två faktorer som kom att bli avgörande på förhand. Den första var den desperation som väckts av den årliga mardrömmen i samband med spannmålsinsamlingarna; även bortsett från den väntade ökningen i produktionen kunde kolchoserna lättare än

den enskilde bonden tvingas leverera sin spannmål till de officiella organen. Den andra var den upprymdhet som orsakats av industrialiseringens framsteg och femårsplanens framtidsutsikter. När allt kom omkring var jordbruket ett slags industri. Om nu den påtvingade höjningen av industrialiseringstakten hade visat sig motsvara till och med de mest optimistiska förespråkarnas förväntningar, skulle det väl vara en allvarlig brist på förtroende att förkasta möjligheterna till en påtvingad kollektiviseringstakt inom jordbruket. En orubblig beslutsamhet var den egenskap som krävdes för att genomföra åtgärden med storm.

Sin vana trogen vägrade Stalin ge sig in på arenan förrän frågan hade klarlagts genom debatten och stunden hade kommit att fatta beslut. Från april till november 1929 förhöll han sig tyst. Därpå publicerade han i *Pravda* den sedvanliga artikeln inför årsdagen av revolutionen under rubriken ”Året för det stora genombrottet”. Sedan han lovsjungit industrialiseringens triumfer och den tunga industrins utveckling, övergick Stalin till jordbruket som hade åstadkommit ”ett grundläggande genombrott från att ha varit en liten efterbliven *individuell* ekonomigren till att ha blivit ett progressivt *kollektivt* jordbruk i stor skala”. Han hävdade att mellanbönderna ”har gått med i kolchoserna”. *Kulakerna* nämndes knappast. Beträffande framtiden sade han:

Om utvecklingen för kolchoserna och sovchoserna fortsätter i en accelererad takt, kommer utan tvivel vårt land att inom cirka tre år vara ett stort spannmålsland, om inte det största i världen.

Artikeln innehöll en framtidsvision och en analys av den rådande situationen, men där fanns ingen uppmaning till direkt handling. Med tanke på dess karaktär av uttalande inför revolutionens årsdag var den återhållsam och försiktig. Partiet var fortfarande ställt inför ett beslut som det tvekade att fatta.

Vid partiets centralkommittés session några dagar senare var tonen redan skarpare. Stalin gottgjorde bristen i sin artikel genom att muntligen ta upp ”massoffensiven bland fattigbönder och mellanbönder mot *kulaken*”. Molotov var den mest kompromisslöse av det stora antal talare som med tvång ville öka kollektiviseringstakten. Han förkastade femårsplanens beräkningar (där man blygsamt förutspått en kollektivisering av 20% av den sådda arean under femårsperioden) såsom en alltför långdragen utveckling; de flesta regionerna skulle vara fullständigt kollektiviserade senast 1931, vissa redan under hösten 1930. *Kulaken* fördömdes och karakteriserades som en ”obesegrad fiende” som inte skulle tillåtas nästla sig in i kolchoserna. Inget av talen publicerades emellertid förrän kollektiviseringen redan hade satts igång, och deras allt angelägnare yrkanden fördes alltså inte vidare till partiet eller allmänheten. De resolutioner som antogs vid slutet av sessionen var inte så preciserade i fråga om tidpunkter som Molotovs uttalade. Kanske avspeglade de därmed en viss skepticism bland en del medlemmar i kommittén. De yrkade dock på ”en avgörande offensiv mot *kulaken*, ett hejdande och förhindrande av *kulakerna*s försök att nästla sig in i kolchoserna”. Fortfarande hade man inte tagit ställning till frågan vad man skulle göra med *kulaken*. Under de följande veckorna strömmade entusiastiska rapporter in från partiorganen ide viktigaste spannmålsregionerna om kollektiviseringens framsteg; och den 5 december 1929 tillsatte politbyrån en kommission med uppgift att inom två veckor lägga fram ett förslag till dekret om kollektiviseringstakten inom olika regioner. Kommissionen innehöll representanter för regionerna men ingen medlem ur politbyrån, och uppfattades tydligen som ett tekniskt organ som inte skulle fastlägga någon politik.

Det är möjligt att de fragmentariska protokoll från denna kommission som publicerades många år senare avspeglar en förvirring som rådde under dess verksamhet. Kommissionen bröts upp i underkommissioner som dryftade många djärva förslag; en av dessa verkar ha myntat uttrycket ”likvidering av *kulakerna* som klass”. Det utkast som kommissionen lade fram inför politbyrån den 22 december var emellertid fortfarande relativt återhållsamt. Det

föreslog en kollektivisering av de främsta spannmålsproducerande regionerna på mellan två och tre år (men föreskrev att i vissa distrikt och regioner kunde framstegen ske snabbare) och i övriga distrikt på mellan tre och fyra år. Det tillade en varning för ”en påbudens extas”. Man utgick från att *kulakerna* inte skulle släppas in i kolchoserna; deras produktionsmedel, det vill säga maskiner och djur, skulle överföras till kolchoserna och de skulle få sig tilldelad jord som var otillgängligt belägen och undermålig. Motsträviga *kulaker* skulle fördrivas från regionen; de som gav med sig skulle kunna tillåtas arbeta inom kolchoserna med icke definierade uppgifter.

Innan politbyrån hade hunnit ta upp kommissionens rapport till behandling, samlades en kongress för marxistiska jordbrukare i Moskva; Stalin grep tillfället att inför denna hålla sitt första offentliga tal på åtskilliga månader. Det blev det kraftigaste angreppet som dittills gjorts på *kulaken*. ”Dekulakiseringen” eller ”likvideringen av *kulakerna* som klass” beskrevs som ”en av de mest avgörande vändningarna i hela vår politik”. Vid samma tidpunkt tog en aktiv partiarbetare av kalmuckhärkomst vid namnet Ryskulov, som varit medlem av politbyråns kommission, upp en kritik mot dess rapport i en not riktad till politbyrån. Detta var en anmärkningsvärd yttring som knappast kunde riskerats utan stöd uppifrån. Ryskulov yrkade på en ökning av kollektiviseringstakten och en utvidgning av kollektiviseringen till att omfatta bomulls- och boskapsregionerna, som hade förbisetts i utkastet, liksom på överlämnande till kolchoserna av djur, inklusive mjölkkor och fjäderfä, som utkastet hade föreslagit skulle förbli den enskilde bondens egendom. Mot bakgrund av dessa påpekanden omarbetades utkastet, och den reviderade texten godkändes av partiets centralkommittéden 5 januari 1930.

Resolutionen den 5 januari 1930 var det avgörande beslutet för kollektiviseringsprocessen. Den proklamerade ”ersättandet av *kulaken*s storproduktion med kolchosens *storproduktion*” samt ”likvideringen av *kulakerna* som klass”. Kollektiviseringen av de främsta spannmåls-producerande regionerna – övre och centrala Volga och norra Kaukasus – skulle ”kanske huvudsakligen” vara fullbordad hösten 1930 eller våren 1931, och av de övriga spannmåls-regionerna hösten 1931 eller våren 1932. Leveranserna av traktorer och maskiner skulle påskyndas, men detta skulle inte uppfattas som en förutsättning för kollektiviseringen. Ett valhänt formulerat stycke föreskrev att under övergångsperioden skulle ”de *grundläggande* produktionsmedlen (djur och redskap, gårdsbyggnader, boskap som fötts upp för försäljning)” överlåtas på jordbrukskooperationerna inom kolchosen. *Kulakerna*s öde – tydligen en kontroversiell fråga fortfarande – avgjordes inte ännu. Ytterligare en kommission under Molotovs ledning skulle ta sig an denna fråga, och den 30 januari 1930 antog politbyrån en resolution. Texten har aldrig offentliggjorts, men det viktigaste innehållet framgår tillräckligt klart av rubriken ”Om åtgärder för att eliminera *kulak*-hushåll i fullständigt kollektiviserade distrikt”.

Händelseutvecklingen på landsbygden under vintern 1929-30 bestämdes mindre av själva resolutionstexterna än av den operation som sattes igång för att genomdriva dessa. Under denna vinter avdelades 25 000 industriarbetare (som sades ha valts ut bland 70 000 frivilliga) för stadigvarande arbete i landsbygdsområden. Dessa utgjorde bara kärnan i en stor armé bestående av partiaktivister, funktionärer, jordbruksexperter, traktormekaniker och medlemmar ur Röda armén, som spreds över landsbygden för att fösa in bönderna i de nya kolchosernas fållor. Man ägnade stor uppmärksamhet åt organisation; militäruttryck som ”brigad”, ”högkvarter” och ”stab” användes. Alla berörda fick noggranna instruktioner. På vissa håll fick bönderna genomgå instruktionskurser. Det var dock få av de ansvariga som hade någon erfarenhet av landsbygden eller av bondens liv och läggning. Instruktionerna vari sig förvirrade och motsägelsefulla; och överdriven nit i tolkningen av dem föreföll ett ursäktligt fel. Den uttalade avsikten att inte tillämpa tvång på mellanbonden eller fattigbonden kom att svikas. Eftersom ingen nåd skulle visas mot *kulaken*, som behandlades som en fiende till regimen, kunde varje bonde som motsatte sig kollektivisering stämplas som *kulak* eller

underkastas samma straff för att han understödde *kulakerna*. Tiotusentals *kulaker* vräktes från sina ägor och boningar och lämnades åt att klara sig själva eller deporterades till avlägsna regioner; deras djur, maskiner och redskap överlämnades till kolchosen. Det var få bönder ur någondera kategorin som frivilligt gick med i kolchoserna. Det som bönderna skydde mest var kravet att överlämna djuren. Många föredrog att i stället slakta dem. Under hela kampanjen var det bara en smal gränslinje mellan övertalning och tvång.

Ett inslag i denna operation var kravet på allt större kolchoser en utvidgning av den ”gigantomani” som börjat i och med sovchoserna. Jättelika kolchoser grundades i de viktigaste spannmålsdistrikten; den största av dessa omfattade 80 000 hektar. Kolchosernas huvudsyfte skilde dem dock från sovchoserna, eftersom detta inte var att odla upp jungfrulig jord utan snarare att samla existerande små kolchoser och bondeägor till stora enheter. Dessa kolchoser, som kunde innefatta åtskilliga byar och åtskilliga tusen bondehushåll, utgjorde medvetna steg mot en kollektivisering som innebar att all jord i ett visst område samlades under en eller flera övergripande kolchoser; sådana områden beskrevs som ”fullständigt kollektiviserade områden”. Mycket omskriven blev en petition från distriktet Khoper i nedre Volga om att få bli ett fullständigt kollektiviserat område, en process som skulle slutföras inom ramen för den första femårsplanen. Denna handling hyllades som ett föredöme. Det fanns dock två stora hinder för en utvidgning av kolchoserna – att de var så impopulära bland majoriteten av bönderna, som envist höll fast vid att de skulle äga sina egna jordlotter och djur, samt att det fanns för liten tillgång till traktorer och andra maskiner, som var den faktor som kunde skänka mening och syfte åt kollektiviseringspolitiken. Ett annat svårt handikapp var bristen på personal – både partimedlemmar och sovjettjänstemän – som hade kontakt med landsbygden och kunskap om dess problem, samt agronomer, veterinärer och utbildade mekaniker som var väsentliga för att en sådan jättelik omvandling skulle, fungera väl.

Den omfattande förvirringen på grund av dessa skeenden och sporadiska oroligheter bland bönderna hotade vårsådden och skrämde myndigheterna. En artikel av Stalin som publicerades den 2 mars 1930 under rubriken ”Yr av framgång” yrkade på ett stopp för vidare kollektivisering. Påtryckningarna lättade, och under våren tilläts många bönder som hade tvingats in i kolchoserna att lämna dem. Man godtog nu på nytt att bönderna hade kvar små individuella jordlotter och lite djur. Den reträtt som signalerades tycks ha gjort att sådden fullbordats i mer eller mindre normal omfattning. Denna lyckade åtgärd, tillsammans med utomordentligt gynnsamma väderförhållanden, resulterade i en rekordskörd av spannmål 1930, den största sedan revolutionen. Men en kraftig nergång i antalet djur varslade illa för framtiden, och nådatiden var kort. De kraftiga slag som utdelats under årets första månader hade brutit ryggraden på böndernas motstånd och oåterkalleligt splittrat det gamla bondesystemet. *Kulaken* hade drivits bort eller krossats. I de fullständigt kollektiviserade områdena upphävdes *miren* formellt genom ett dekret den 30 juli 1930. När man med förnyade krafter tog upp kollektiviseringen på nytt mot slutet av året var det aktiva motståndet mindre och processen gick snabbare. Vid mitten av 1931 hade två tredjedelar av alla ägor i de främsta spannmålsproducerande regionerna infogats under kolchoserna, och återstoden följde under de närmaste åren.

Den fullständiga kostnaden för omvandlingen lät emellertid inte vänta på sig. Produktionen hade blivit desorganiserad. De effektivaste producenterna hade kastats ut. Även om tillgången på traktorer och maskiner sakta ökat, var kolchoserna ännu inte tillräckligt utrustade för att kunna överbrygga gapet. Det som uppvisade förbättrad effektivitet var spannmålsinsamlingarna; från kolchoserna fick man ut en större andel av skörden än man hade fått från de enskilda bönderna. Bonden fick svälta. Allt fler djur slaktades därför att det saknades foder. Dåliga skördar både 1931 och 1932 fullbordade eländet. Fortfarande samlade man dock obarmhärtigt in spannmål till och med från de värst utsatta områdena, och under den följande vintern drabbades det som hade varit de rikaste spannmålsproducerande regionerna av en

hungersnöd som överträffade allt man upplevt elva år tidigare efter inbördeskriget. Man kan inte ens uppskatta antalet människor som dog av svält. Beräkningarna har varierat mellan en och fem miljoner.

Kollektiviseringen fullbordade den jordbruksrevolution som hade påbörjats 1917 i och med böndernas övertagande av godsherrarnas ägor, men som hade lämnat de gamla bruknings-metoderna och böndernas livsstil orörda. Till skillnad från revolutionens första stadium fanns det i slutstadiet inget inslag överhuvud taget av spontant bondeuppror; Stalin kallade det träffande en ”revolution uppifrån”, men tillade felaktigt att den hade ”stötts underifrån”. Under de gångna tolv åren hade jordbruket hela tiden varit en halvt självständig enklav i ekonomin, fungerat efter sina egna riktlinjer och stått emot varje försök utifrån att ändra dem. Detta var själva grundinnebörden av NEP. Det var en olustig kompromiss som inte kunde bli varaktig. När väl en mäktig central myndighet i Moskva hade tagit hand om planeringen och reorganisationen av ekonomin och slagit in på industrialiseringens väg, och när väl jord-brukets misslyckande att under det rådande systemet tillgodose en snabbt växande stads- och fabriksbefolknings behov visade sig klart, blev brytningen en logisk följd. Kampen togs upp och fördes med stor uthållighet och bitterhet på båda sidor.

Det var planerarnas ambition att på jordbruket tillämpa de båda stora principerna industriali-sering och modernisering. Sovchoserna tänktes som mekaniserade spannmålsfabriker. Massan av bönder skulle organiseras i kolchoser byggda efter samma modell. Men de vittsträckta förhoppningarna om att kunna trygga en tillgång på traktorer och andra maskiner som var till-räcklig för att göra ett sådant projekt genomförbart i praktiken kom till korta. Partiet hade aldrig haft någon fast förankring på landsbygden. Varken de ledare som fattade besluten i Moskva eller den armé av partimedlemmar och anhängare som slog ner på landsbygden för att genomdriva dessa hade någon förståelse för eller kunskap om böndernas mentalitet eller någonting till övers för de åldriga traditioner och urgamla vidskepelser som var kärnan i böndernas motstånd. Den ömsesidiga missförståelsen var total. Bönderna såg de utsända från Moskva som inkräktare som hade kommit inte bara för att förstöra deras omhuldade livsstil utan också för att på nytt införa de slaveriförhållanden som revolutionens första stadium hade befriat dem från. Makten var på myndigheternas sida och den tillämpades brutalt och hänsynslöst. Bonden – och inte bara *kulaken* – blev offer för vad som såg ut som ren och bar aggression. Det som planerades att bli en stor prestation slutade i en av de stora tragedier som lämnade sitt märke på den sovjetiska historien. Brukaren av jorden hade blivit kollektiviserad. Men det tog många år för det sovjetiska jordbruket att hämta sig från den katastrof som följde i spåren på denna process. Det dröjde till slutet av 1930-talet innan produktionen av spannmål åter nådde upp till den nivå som rått innan tvångskollektiviseringen tog sin början; och nergången i antalet djur kom att sätta sina spår under ännu längre tid.

17. Diktaturens mönster

Nederlaget för den förenade oppositionen och dess uteslutning vid partikongressen i december 1927 undanröjde det sista stora hindret för Stalins framryckning mot den absoluta makten. Snart uppenbarade sig sprickor inom själva oppositionen. Kamenevs hållning vid kongressen hade redan en försmak av undergivenhet. En månad senare utfärdade Zinovjev och Kamenev ett uttalande om att de hade ”skilts från” Trotskij-gruppen, att de förkastade dess politik och att deras motto nu var ”Tillbaka i partiet, tillbaka i Komintern”. Ytterligare avfall följde, därav några bland Trotskijs egna anhängare. Förloppet påskyndades genom offentliggörandet av den nya vändningen i den officiella politiken. Trotskij hade med säkerhet förutsagt att en seger för Stalin och Bucharin skulle förebåda en kraftig reaktion åt höger. Det som skedde blev det rakt motsatta. Spannmålsinsamlingen under de första månaderna 1928 visade att Stalin hade övergett förlikningspolitiken gentemot bonden, som oppositionen hade fördömt. Stalin gav sig knappt till tåls tills han hade fördrivit Trotskij ur partiet och från Moskva innan han gav sig i

kast med tvångsindustrialiseringen i en takt, och till en kostnad för övriga sektorer av ekonomin, som vida överträffade Trotskijs och alla andras ambitioner. De landsförvisade som försmäktade i Sibirien kunde nu förvissa sig om att Stalin hade antagit oppositionens politik och att deras roll var att hjälpa och stödja dem som var inbegripna i arbetet. I varje fall gav detta dem ett hedersamt skäl för att kapitulera. De som vägrade ge efter utsattes för omväxlande lockbeten och hotelser. I juni 1928 återintogs Zinovjev och Kamenev i partiet tillsammans med ett fyrtiotal andra ångerfulla syndare.

Under detta år upprätthöll Trotskij från Alma Ata en långväga brevväxling med landsflyktiga i hela Sibirien och försökte med minskande framgång stärka deras motstånd. Speciellt sårad blev han när Preobrazjenskij och Radek, som han dittills räknat till sina närmaste anhängare, förklarade sig oeniga med honom och gjorde närmanden till myndigheterna i Moskva. Bland de främsta före detta oppositionsledarna var det bara Rakovskij som fortfarande delade Trotskijs uppfattning att Stalins personliga diktatur och urartningen inom partiet var nyckelfrågor där ingen kompromiss kunde tillåtas. Trotskij själv var outtröttlig. Sommaren 1928 sände han till Kominterns sekretariat en lång Kritik av det utkast till program för Komintern som lagts fram inför kongressen. Det gick inte att dölja denna för de främmande delegaterna. Den utgjorde ett svidande angrepp på doktrinen om socialism i ett land, som gjordes ansvarig för alla misslyckanden för Kominterns politik. För Stalin utgjorde Trotskij, till och med i sin isolering i ett avlägset hörn av Sovjet, en fokalpunkt för missnöjesyttringarna och ett organiserat hot mot hans auktoritet. Stalin beslöt göra sig av med honom. Att spärra in en av revolutionens hjältar skulle vid denna tid ha varit otänkbart – detta visar hur avlägsen denna period ännu var från de stora utrensningarnas tidevarv. Problemet var att finna ett ställe att sända Trotskij. Varken Tyskland eller något annat europeiskt land ville ta emot den ökände revolutionären. Turkiet visade sig emellertid villigt; och i januari 1929 transporterades Trotskij till Odessa och fördes ombord på ett fartyg destinerat till Istanbul. I nära fyra års tid fick han sin tillflyktsort på ön Prinkipo.

Vare sig Stalin hade underskattat den skadliga effekten i omvärlden av Trotskijs outtröttliga kampanj mot honom eller inte, så hade han i alla fall gjort sig av med sin siste allvarlige medtävlare inom sovjetväldet. De grupper inom partiet som därefter bestred hans myndighet utgjorde inget hot mot hans maktmonopol. De organiserade inte sina anhängare och fann det, i likhet med den förenade oppositionen, svårt att lägga fram ett alternativt program. Både den förenade oppositionen och de senare oliktänkande använde sig av traditionellt språk för att fördöma det onda i byråkratin och förtrycket av den fria opinionen. ”Våra meningsskiljaktigheter med Stalin”, sade Bucharin till Kamenev i juni 1928, ”är långt allvarligare än de vi hade med er”. Detta var dock inte helt sant. Det fanns en viktig skillnad, som delvis berodde på Stalins egen förändrade inställning efter sin seger i slutet av 1927. Trotskij, Zinovjev och Kamenev hade kritiserat Stalin för att denne förrått revolutionens mål och kompromissat med kulakerna hemma och med nationalister och socialdemokrater utomlands; detta var ett angrepp från vänster. Bucharin, Rykov och Tomskij angrep den hast och hänsynlöshet med vilken Stalin närmade sig revolutionens mål, och ville minska på dennes takt och intensitet; enligt denna periods terminologi var det ett angrepp från höger. De senare oliktänkande gick inte heller automatiskt, som den tidigare oppositionen gjort, utanför de ramar som sattes upp av partiet. De beskrevs vanligen som skyldiga inte till opposition utan till ”avvikelse”.

Den nya gruppen av ”högeravvikare” började bildas redan några veckor efter den förenade oppositionens fall, och långt före Trotskijs slutliga förvisning från Sovjet. Rykov, som länge tillhört partiets högerflygel, uttryckte öppet sitt missnöje, som delades av många partimedlemmar, med tvångsinsamlingarna av spannmål i januari-februari 1928. Bucharin var långsammare med att uttala sig. Han hade arbetat intimt ihop med Stalin i kampanjen mot Trotskij. Men när oppositionen var undanröjd kunde Bucharin offras, och Stalin var snart igång med att undergräva dennes inflytande. Redan vid den partikongress som uteslöt

oppositionen i december fick Bucharin ta emot dolda gliringar för att nonchalera vad som kallades ”faran från höger”. Dessa syftade i synnerhet på Kominterns verksamhet, men hade vidare undermeningar. I maj 1928 vände sig Stalin till Institutet för röda professorer, som Bucharin var styresman för, protesterade mot förslagen att sakta ner industrialiseringens framsteg, och talade om behovet att stärka kolchoserna och sovchoserna och att förbättra spannmålsinsamlingarna. Även om Bucharins namn inte nämndes var detta omisskänneligt ett angrepp på hans uppfattningar. Vid samma tid sände Bucharin två promemorior till politbyrån och ifrågasatte däri industrialiseringstakten, den påfrestning denna innebar för bonden, och möjligheten att genomföra kollektivjordbruk; och Tomskij oroades av industrialiseringens återverkningar på arbetarna och på hans roll i fackföreningarna. Bland sina andra funktioner var Bucharin redaktör för partitidningen Pravda och medlem av partitidskriften Bolsjeviks redaktionsstyrelse. Nya utnämningar gjordes i båda organens styrelser med tydlig avsikt att undertrycka Bucharins makt. Vid det avgörande mötet med partiets centralkommitté i juli uppträdde Rykov, Bucharin och Tomskij, alla tre medlemmar i politbyrån, som en treenig minoritet som ifrågasatte den rådande politiken. Till följd av sitt renommé som ledande partiteoretiker och sin skicklighet i debatter framträdde Bucharin som ledare för gruppen.

Stunden var ännu inte kommen för en öppen brytning. Förhandlingarna slutade med en tom kompromiss, och skenet av enighet inom politbyrån upprätthölls. Men Bucharin hade sett vartåt det lutade. Medan denna session pågick besökte han i hemlighet, men med Rykovs och Tomskijs vetskap, Kamenev och erbjöd denne en koalition med resterna av den tidigare oppositionen mot Stalin. Stalin beskrev han som ”en Djingis khan” som ”vill vänta tills vi börjar gräla och sedan skär strupen av oss”. Det var en senkommen och utsiktslös gest. Den förenade oppositionen hade skingrats och spridits för vinden, och Kamenev var ett bräckligt rö. Bucharin var ingen taktiker. När Stalin fick höra talas om denna hänvändelse en tid senare måste det dock ha stärkt hans beslutsamhet att krossa och förnedra Bucharin. Senare under juli satt Bucharin ordförande vid Kominterns sjätte kongress. Då passade Stalin på att tillrättavisa honom offentligt genom att yrka på ändringar i de teser han hade upprättat inför kongressen, och många av delegaterna insåg vid det tillfället att Bucharins stjärna vari dalande. I slutet av september levererade han sin ekonomiska bredsida ”En ekonoms noteringar” och gav sig därpå av på semester. Han gjorde dock ingenting för att organisera sina anhängare, utan lämnade fältet fritt för en intensiv propagandakampanj mot sina uppfattningar, även om ingen av de främsta oliktänkande ännu nämndes vid namn. Partiets centralkommittés session i november slutade åter på ytan i en kompromiss. Men denna gång var det helt klart Bucharin som hade fått slå till reträtt för att upprätthålla en formell enighet och lidit ett svidande nederlag.

Tomskij visade sig mindre eftergiven och var den förste av trion som råkade i offentlig onåd. Han öppnade fackföreningskongressen i december 1928, en månad efter nederlaget i partiets centralkommitté, utan att göra något försök att dryfta stridsfrågor. Hans och andra fackliga ledares motvilja att ta itu med frågan om industrialisering framstod dock klart. Pravda anklagade fackföreningarna för att inta en ”apolitisk” ståndpunkt, det vill säga att koncentrera sig på arbetarnas intressen för dagen och förbigå ”de nya uppgifterna under återuppbyggnadsperioden”. Politbyrån visade sin beslutsamhet att få Tomskij att ge efter genom att utnämna Kaganovitj, en av Stalins mest militanta hejdukar, till centralkommitténs delegat till fackföreningarnas centralråd. Tomskij hängav sig åt den djärva men tomma gesten – som han skarpt kritiserades för – att avsäga sig sin post i fackföreningarnas centralråd och vara frånvarande från kongressens sista session. Fastän han behöll sitt medlemskap i centralrådet tre månader ytterligare, yttrade han sig aldrig mer utifrån en facklig plattform.

Bucharin överlevde honom inte länge. I januari 1929 hade han i en desperat sinnesstämning ytterligare två fruktlösa sammanträffanden med Kamenev; Kamenevs protokoll från föregående möte cirkulerade nu i de inre partikretsarna. Brytningen kunde inte längre undvikas

nu. Den inträffade under en gemensam session med politbyrån och partiets kontrollkommission i slutet av januari. De tre oliktänkande lämnade in sina utträdesansökningar; och Bucharin riktade ett direkt angrepp mot Stalin, om än utan att nämna dennes namn, och protesterade mot partiets förtryckarregim och ”mot att besluten bland partiets ledare fattas av en enda person”. Stalin svarade med en smädande analys av de krokiga manövrerna i Bucharins förflutna samt av hans tidiga dispyter med Lenin, och fördömde de oliktänkandes ”högeropportunistiska, kapitulationistiska plattform”. Den resolution som antogs vid slutet av sessionen innehöll en hel katalog över Bucharins fel och dömde honom för illojalitet gentemot partiet. Den offentliggjordes dock inte, och fördes inte heller officiellt vidare till partiets centralkommitté, utan Bucharins status kvarstod formellt. Det dröjde till april innan centralkommittén samlades, och sedan den lyssnat på ytterligare en svepande anklagelse från Stalins sida mot Bucharins förflutna, bekräftade den resolutionen från den 9 februari och avkopplade Bucharin från vidare verksamhet inom Pravda och Komintern samt Tomskij från fackföreningarnas centralråd. Detta var dock bara en formell bekräftelse av ett förhållande som redan hade trätt i kraft. Efter centralkommitténs möte fördes beslutet vidare av Molotov till den stora partikonferens som hade sammankallats för att godkänna den första femårsplanen. Varken Molotovs rapport eller den resolution som godkände besluten offentliggjordes dock. Inte ett ord om Bucharins fall hade ännu synts i pressen eller spritt sig ut över världen.

Denna extrema försiktighet var karakteristisk för Stalin, som inte uppfattade Bucharin som någon farlig motståndare och inte såg någon anledning att driva saken till sin spets. Den var dock också en uppskattning av Bucharins popularitet bland medlemsleden i partiet, där många, speciellt på landsbygden, delade hans moderata inriktning. Frågan kom upp nästa gång då EKKI sammanträdde i juli 1929. Till en början nämnde ingen Bucharins frånvaro. Halvvägs igenom sessionen anlände Molotov dock och uttalade en rättfram förkastelsedom över de tre oliktänkande, och i synnerhet Bucharin som hade ägnat sig åt ”högeravvikelse” och angripit ”vår socialistiska ekonomi”. Därpå instämde många delegater, sovjetiska såväl som utländska, i kören; och en resolution antogs vid slutet av sessionen som fördömde Bucharin och gillade beslutet av partiets centralkommitté att utestänga honom från vidare deltagande i Komintern och dess organ. Inte heller denna gång publicerades dock resolutionen tillsammans med de övriga, utan uppenbarade sig i Pravda först några veckor senare. Nu började en grundlig förkastelsekampanj löpa genom pressen. Höjdpunkten nåddes vid partiets centralkommittés session i november. De tre oliktänkande tvingades underteckna en något halvhjärtad återkallelse av sina uppfattningar, som publicerades i Pravda. Bucharin avlägsnades från politbyrån, Tomskij och Rykov kritiserades enbart och varnades för att begå fler förseelser. Genom en långsam utnötningsprocess hade de oliktänkande misskrediterats och gjorts hjälplösa och oskadliga.

En månad senare, den 21 december 1929, firade Stalin sin femtioårsdag. Detta tillfälle blev ett koncentrat av alla de tendenser som omärkligt vuxit fram ur hans kamp mot medtävlare och hans uppnående av den högsta makten. Alltsedan hans utnämning under det sista året av Lenins aktiva liv till generalsekreterare i partiet hade hans styrka legat i hans fasta och pedantiska skötsel av partiapparaten som kontrollerade utnämningarna till nyckelposter inom partiet och staten. Hans gillande blev en säker väg till befordan. Runtom sig hade han samlat en grupp trogna hejdukar – till större delen andra klassens partiledare – vilkas politiska lycka var sammanlänkad med hans egen, och som var skyldiga honom en oeftergivlig personlig lojalitet. En rekryteringspolitik som startat med Lenininskrivningen 1924 hade byggt upp medlemsled av pålitliga arbetare som var kända för att villigt underkasta sig partilinjen. Inom det för honom mindre naturliga området partidoktrin gjorde sig Stalin stor möda att framstå inte som förnyare utan som hängiven lärjunge åt Lenin och väktare av partiortodoxin; det falska försöket att hänföra teorin om socialism i ett land till Lenin var exempel på hans iver att förankra sin auktoritet hos läromästaren. Denna parallell odlades medvetet av hans omgivning. Precis som Lenins ord citerades Stalins uttalanden ständigt i pressen och i hans

anhängares tal och behandlades som auktoritet. Hans porträtt förekom överallt på offentliga platser, ofta jämsides med Lenins. Dessa bruk nådde sin höjdpunkt vid födelsedagshyllningarna, som utmärktes av ett personsmicker utan tidigare motsvarighet.

Det var emellertid många drag som skilde Stalins styre från allt vad man kunnat föreställa sig under Lenins tid. Stalin ägde ett slags fåfänga som var totalt främmande för Lenin, och som egentligen inte krävde yttre tecken och stöt för att markera hans ställning, utan i stället absolut lydnad och erkännande av hans ofelbarhet. Ingen öppen kritik, inga yttringar av avvikande åsikter förekom längre i partipressen eller ens specialtidskrifterna. De debatter om aktuella frågor som fortfarande förekom utmärktes av smaklösa och enahanda hyllningar till ledaren och av hänvisningar till ofta mytologiska prestationer. Stalin blev en avlägsen, isolerad gestalt, som var upphöjd långt ovanför vanliga dödliga och till och med sina närmaste kolleger. Han verkar inte ha haft några varma känslor till övers för sina medmänniskor; han var grym och hämndlysten mot dem som motsatte sig hans vilja eller väckte hans ovilja eller avsky. Hans engagemang i marxism och socialism satt bara på ytan. Socialismen var inte någonting som växte fram ur den objektiva ekonomiska situationen och ur klassmedvetna arbetares revolt mot kapitalismens förtryckarvälde; den var någonting som skulle åläggas uppifrån, godtyckligt och med makt. Stalins inställning till massorna var föraktfull; han var likgiltig för frihet och jämlikhet; han var hånfull mot utsikterna till revolution i varje annat land än Sovjetunionen. Han var den ende medlemmen i partiets centralkommitté som redan i januari 1918 hade hävdat, gentemot Lenins uppfattning, att ”det finns ingen revolutionär rörelse i västländerna”.

Även om den uppfattning som utkristalliserade sig i den nya doktrinen om socialism i ett land inte uteslutande var Stalins egen, var denna ett mål som passade honom perfekt. Den gjorde det möjligt för honom att blanda föregiven socialism med rysk nationalism, den enda politiska trosbekännelse som över huvud berörde honom djupare. I Stalins behandling av nationella minoriteter eller av mindre nationer urartade nationalismen lätt i chauvinism. Här kunde höras tongångar från den gamla ryska antisemitismen, som kraftigt kritiserats av Lenin och de tidiga bolsjevikerna; och även om de officiella fördömandena av denna företeelse var ihärdiga, började de låta allt mindre övertygande. Inom konsten och litteraturen övergavs det ivriga experimenterandet från de första revolutionsåren, och man återvände till de traditionella ryska modellerna som genomdrevs under en allt strängare censur. Marxistiska historiska och juridiska skolor fördunklades av tunga moln; att leta efter en kontinuitet med det ryska förflutna var inte längre något skäl till förebråelser. Socialism i ett land pekade bakåt på en tidigare rysk nationell särställning, som förkastats av både Marx och Lenin. Det var inte helt orimligt att betrakta Stalins regim med utgångspunkt från rysk historia.

Att revolutionen belades med nationalismens trånga tvångströja hade också en motsatt sida. Det skulle vara orättvist att skildra Stalin som en människa som drevs enbart av ett personligt maktbegär. Han ägnade sin outtröttliga energi åt att förvandla det primitiva bonderyssland till en modern industriell stormakt som kunde sätta sig upp emot de större kapitalistiska länderna på lika villkor. Behovet att ”hinna upp” eller ”gå om” kapitalist-länderna var ett tvångsmässigt tema och var det som inspirerade de flesta av de sällsynta högtravande passagerna i Stalins trista prosa. Det var det som föranledde avslutningen i hans artikel inför revolutionens årsdag i november 1929 om ”Året för det stora genombrottet”:

> Vi rör oss med full fart framåt längs industrialiseringens väg mot socialismen, och lämnar bakom oss vår sekelgamla ”ryska” underutveckling.
>
> Vi är på väg att bli ett land av metall, ett land av bilar, ett land av traktorer.
>
> Och när vi har satt Sovjetunionen i en bil, och bonden på en traktor, låt sedan de ärorika kapitalister som fjädrar sig med sin ”civilisation” försöka hinna ikapp oss. Vi får väl se vilka länder som sedan kan räknas som underutvecklade och vilka som är högt utvecklade.

Vid ett senare tillfälle manade han på ett mer nyktert sätt fram en bild av Ryssland genom tiderna, ”som fått mottaga slag för sin underutveckling” av en räcka utländska inkräktare, alltifrån ”mongolkhaner” till ”engelsk-franska kapitalister” och ”japanska baroner”. Han avrundade:

> Vi har släpat efter de framskridna länderna med mellan 50 och 100 år. Vi måste överbrygga det gapet på tio år. Antingen kan vi göra det, eller också kommer de att krossa oss.

Denna ovanliga kombination av hängivenhet för industrialisering och modernisering av ekonomin, som appellerade till övertygade marxister som ett viktigt steg på väg till socialismen, och hängivenhet för ett återupplivande av den ryska nationens makt och ställning, som appellerade till armén, till den byråkratiska och teknologiska eliten, till alla överlevande från den gamla regimen som ställt sig i den nyas tjänst, gav Stalin hans obrytbara grepp över partiet, regeringen och administrationen. Att enbart tillskriva detta Stalins politiska list, eller maskineriets effektivitet, eller de stränga åtgärder som han vidtog för att trycka ner oliktyckande skulle vara ett misstag. Det var inte bara avfällingar från 1928 och 1929 års opposition som tyckte att Stalins orubbliga beslutsamhet när det gällde att närma sig länge eftersträvade mål rättfärdigade de brutala metoder han använde för att genomdriva sin politik. Vissa hävdade att utan dessa metoder kunde målen inte uppnås, andra sade att de inte kunde uppnås utan Stalins kraftfulla ledarskap och att det därför var nödvändigt att stå ut med hans sämre karaktärsdrag. Själva faktum att detta var en revolution uppifrån, och att den lade den tyngsta bördan på just de klasser som var dess uttalade förmånstagare, utgjorde inget allvarligt störande inslag i bilden. Entusiasmen över det stora språnget framåt svepte med sig många partimedlemmar och andra som på ett eller annat sätt var engagerade i utförandet av denna storslagna plan, och gjorde dem likgiltiga för andra uppfattningar. Detta var ett samhälle som hade vant sig vid att förbinda styrelse med förtryck och att behandla detta som något ofrånkomligt ont.

På sin femtioårsdag hade Stalin uppfyllt alla sina strävanden. Visst hade mycket hänt som bekräftade Lenins farhågor om hans hårdhänta och godtyckliga hantering av makten. Han hade redan visat en utomordentlig hänsynslöshet i genomdrivandet av sin vilja och krossat oppositionen under sina hälar. Ännu hade dock inte hans diktatur uppenbarat sig i hela sin vidd. De skräckupplevelser som hängde ihop med kollektiviseringsprocessen, koncentrationslägren, de stora skenrättegångarna, den godtyckliga likvideringen inte bara av dem som hade satt sig upp emot honom i det förflutna utan också många som hade hjälpt honom på hans väg till makten, i kombination med åläggandet av en sträng och enhetlig ortodoxi på pressen, på konst och litteratur, på historia och vetenskap, och i förening med ett förtryck av varje kritisk åsikt, lämnade en fläck som inte kunde suddas ut av segern i kriget och dess efterspel. Upp- och nergången i Stalins rykte efter hans död tycks avspegla förvirrade och motstridiga känslor av beundran och skam bland hans landsmän. Det är möjligt att denna ambivalens kommer att bestå under en längre tid. Som ett parallellfall har man ofta dragit fram Peter den store, vilket är träffande. Även Peter var en man med kolossal energi och av enastående grymhet. Han återupplivade och överträffade de värsta skändligheter som begåtts av de tidigare tsarerna; och hans levnadsbeskrivning har framkallat rysningar hos sentida historiker. Men prestationen att låna från västerlandet, att påtvinga det primitiva Ryssland en materiell grundval för modern civilisation och att ge Ryssland en plats bland de europeiska stormakterna har tvingat samma historiker, om än motvilligt, att erkänna hans storhet. Stalin var den mest hänsynslöse despot Ryssland haft sedan Peter, och i samma mån en förespråkare och spridare av västerländsk civilisation.

18. Sovjetunionen och världen (1927-1929)

I närmare två år efter brytningen med Storbritannien i maj 1927 och sammanbrottet för den kinesiska revolutionära rörelsen och Sovjets engagemang i Kina befann sig de sovjetiska utrikesförbindelserna i stiltje. Upprepade närmanden från Moskva tillbakavisades skymfligt av den brittiska regeringen. Förhandlingarna med Frankrike om skuld- och kreditfrågor bröt samman; och även om den franska regeringen inte avbröt de diplomatiska förbindelserna fann den en förevändning för att kräva ett hemkallande av den sovjetiske ambassadören Rakovskij. Förbindelserna med Tyskland hade tillfälligt störts när landet undertecknade Locarnopakten och inträdde i Nationernas Förbund; då och då markerade ilskna utbyten att de flöt på i ett ojämnt lopp. Men på en fast grundval som bildades av de hemliga militära överenskommelserna, Tysklands önskan att undvika en rent västlig inriktning och den gemensamma fiendskapen gentemot Polen förblev dock dessa förbindelser både intimare och mer fruktbärande än de sovjetiska förbindelserna med alla andra länder. Förbindelserna med Polen hade försämrats ytterligare sedan Pilsudskis kupp i maj 1926, eftersom man hyste en stark fruktan att Pilsudski skulle bli ett villigt redskap för västmakternas antisovjetiska planer, och senare på grund av ett ihärdigt men misslyckat polskt försök att organisera Sovjets övriga västliga grannar – Finland, de baltiska staterna och Rumänien – i ett alliansfördrag under polsk ledning. Relationerna med Japan störddes av den tvivelaktiga japanska politiken i Kina och av Japans avundsjuka bevakning av kontrollen över Manchuriet, som utövades genom landets skyddsling, den kinesiske krigsherren Chang Tso-lin.

Paradoxalt nog var det enda viktigare initiativ som den sovjetiska diplomatin företog sig vid denna tid deltagandet i den internationella verksamheten i Genève. Dittills hade det sovjetiska samarbetet med Nationernas Förbund inskränkt sig till en svag förbindelselänk med dess hälsoorganisation. I Moskva hade Nationernas Förbund alltid kritiserats som en integrerande del i det förtryck som utövades genom fredsfördraget i Versailles från 1919 samt en hyckleriets täckmantel för allierade militära förberedelser. Det var en kritik som fortfarande ägde kraft. Men nu när Tyskland hade inträtt i Nationernas Förbund ökade den sovjetiska känslan av isolering genom frånvaron från händelsernas centrum. I maj 1927 anlände för första gången en stor sovjetisk delegation till Genève för att bevista den ekonomiska världskonferensen. De sovjetiska delegaterna gjorde sig bemärkta både under plenarmötena och i de kommissioner som konferensen upprättade genom att hudflänga de kapitalistiska procedurerna och försvara monopolet över utrikeshandeln, men också genom att efterlysa en ”fredlig samexistens mellan de båda ekonomiska systemen”. Bristen på konkreta resultat förtog inte uppfattningen på båda sidor att man hade upprättat kontakter som var möjliga att utveckla vidare.

Mer sensationellt var att det i Genéve ett halvår senare dök upp en sovjetisk delegation under ledning av Litvinov, vice kommissarie för utrikes ärenden, vid en session med Förberedande nedrustningskommissionen. Litvinov stal all uppmärksamhet genom att lägga fram ett förslag om totalt upphävande av alla militär-, flott- och luftvapen. Det var ett sensationellt och besvärande utspel. Kommissionen ajournerade i hast sina diskussioner till nästa session i mars 1928. Vid det tillfället lade den oförtröttlige Litvinov fram en reviderad plan om en gradvis total nedrustning. När även denna bordlades, lade han i stället fram ett alternativt utkast till rustningsbegränsning som visserligen var mindre utopiskt än sina båda föregångare men ändå sträckte sig vida längre än någon västmaktsplan hade vågat gå. Det var enbart Tyskland, vars rustning hade inskränkts kraftigt av Versaillesfördraget, och Turkiet, som var nybliven medlem av kommissionen, som hälsade detta utkast med viss sympati. Det rådde alltjämt en besvärad stämning bland majoriteten av delegaterna, som inte kunde finna någon ytterligare möjlighet till ajournering, och Litvinov och Sovjet fick en starkt positiv publicitet i de radikala kretsar i västländerna som intresserade sig för nedrustning och som redan blivit

otåliga över kommissionens långsamma framsteg.

Ytterligare ett viktigt steg i de sovjetiska förbindelserna med västvärlden togs under sommaren 1928. Den amerikanske utrikesministern Kellogg föreslog ett undertecknande av en internationell pakt för att motarbeta krig ”som ett redskap för nationell politik”. Sovjet fanns inte med bland de femton länder som ursprungligen inbjudits att delta. Men när på själva dagen för undertecknandet, den 27 augusti 1928, en inbjudan sändes till Sovjet liksom alla andra icke undertecknande stater att ansluta sig till pakten, accepterades denna omedelbart och med värme. När västmakternas ratificiering av pakten fördröjdes föreslog dessutom sovjetregeringen sina närmaste grannar att sluta en pakt för att omedelbart få föreskrifterna i Kelloggpakten att träda i kraft sinsemellan. Denna underpakt signerades under en storm av publicitet i Moskva den 9 februari 1929 av Sovjet, Polen, Lettland, Estland och Rumänien; Litauen, Turkiet och Persien anslöt sig senare.

Bakom dessa manövrer skymtade man klart Litvinovs hand. Litvinov hade nu praktiskt taget ersatt Tjitjerin som Folkkommissarie för utrikes ärenden, fast han formellt inte övertog titeln förrän 1930. Tjitjerin, den excentriske ättlingen till en urgammal familj som gått med i partiet, hade vunnit Lenins förtroende. Starka ömsesidiga motsättningar skilde honom dock från Stalin, som föredrog Litvinovs grövre, bryskare stil. År 1928 drog sig Tjitjerin, drabbad av sjukdom, tillbaka från aktiv tjänst. Denna förändring medförde att medan Tjitjerin hade misstrott västländerna, i synnerhet Storbritannien som han hade skymfligen utvisats från 1918, och enbart kände sig hemma i Tyskland, hade Litvinov tillbringat många år i Storbritannien, talade engelska flytande och hade en engelsk hustru. Under flera år arbetade Litvinov, inte utan resultat, inom ramen för den sovjetiska politiken för ett närmande mellan Sovjetunionen och västvärlden.

Alltsedan generalstrejken 1926 hade framstående brittiska politiker i sina tal bidragit till att bygga upp den rådande bilden i Moskva av Storbritannien som Sovjetunionens mest oförsonliga fiende. Den konservativa regeringens inställning under denna period färgades av djup misstro mot Sovjet och av en vilja att ha så lite som möjligt att göra med Moskva. Men mot slutet av 1928 såg man att den kalla handens politik inte hade gett några resultat, och ett mildare klimat satte in. Vid en tidpunkt då amerikaner och tyskar började överträffa britterna i fråga om modern industriell teknologi var förlusten av den brittiska marknaden i Sovjet oroande; och detta tillskrevs de avbrutna förbindelserna mellan de båda länderna. I slutet av mars 1929 gav sig en 80 man stark grupp brittiska affärsmän iväg för att besöka Sovjet. De mottogs entusiastiskt och kunde föra med sig en del order hem. I Storbritannien var nu ett allmänt val omedelbart förestående. Både labour och liberalerna hade med ett återupptagande av förbindelserna med Sovjet i sina program. Labour visade sig vara starkast av de tre partierna och bildade en regering som genomförde detta löfte. Efter ett visst dröjsmål upprättades åter fullständiga förbindelser mot slutet av året. Förlikningen satt dock bara på ytan och undanröjde inte den bakomliggande spänningen mellan Sovjet och västvärlden.

Förbindelserna med Förenta staterna var ambivalenta och hade sin egen särprägel. Sovjetledarna insåg att Storbritannien nu snabbt var på väg att överflyglas av Förenta staterna som den främsta kapitalistmakten; vissa väntade sig att detta skulle resultera i skarp fientlighet mellan de båda engelsktalande länderna. Men trots den enhetliga fientligheten mot Sovjet som visades upp av den amerikanska regeringen, den amerikanska landsorganisationen och den amerikanska pressen var reaktionen i Moskva förvånansvärt mild och färgad av beundran och avund över den amerikanska industrins prestationer. Förenta staterna var världens mest framskridna land i fråga om industriell teknologi, massproduktion och standardisering; organisationen i stora produktionsenheter förde det närmare sovjetiska förhållanden och krav än något annat land. Tillgången till amerikanska maskiner och utrustning var en viktig faktor i den sovjetiska industrialiseringspolitiken; från och med 1927 började Förenta staterna göra Tyskland äran stridig om att vara den viktigaste leverantören av industriprodukter till Sovjet.

Av ännu större vikt var det spridda bruket att anställa amerikanska ingenjörer. Från första början hade bemanningen av sovjetiska fabriker och gruvor med högutbildade ingenjörer och tekniker utgjort ett problem. Många som hade arbetat i denna egenskap före revolutionen hade försvunnit; andras lojalitet var tvivelaktig. Det fanns få möjligheter att utbilda en ny generation som kunde rycka in. Det var många tyska ingenjörer som under de första åren arbetade i den sovjetiska industrin. Men i och med framläggandet av den första femårsplanen och den snabba expansionen inom sovjetindustrin växte kraven på kunskap på högsta nivå; och det var till större delen amerikanska ingenjörer som fyllde detta vakuum. Dneprostroi var bara det första i raden av större byggprojekt som planerades och leddes av amerikanska chefsingenjörer som tog med sig sin personal. De sovjetiska myndigheterna skyddade dem från utbrott av avundsjuka från de ryska kollegernas sida och visade större tilltro till de amerikanska ingenjörernas effektivitet och lojalitet än till de gammaldags ryska ingenjörerna. År 1929 arbetade åtskilliga hundra högutbildade amerikanska ingenjörer i Sovjet. Deras antal sades vara ”helt otillräckligt” och skulle snart utökas ytterligare. Medan ide officiella kretsarna fientligheten mot Moskva fortsatte med oförminskad styrka, hade man åstadkommit ett genombrott inom industrin och affärsvärlden.

Verksamheten inom Komintern, som i alla viktigare frågor styrdes av samma partiledare som ledde den sovjetiska politiken i sin helhet, avspeglade oron och osäkerheten inom de sovjetiska utrikesförbindelserna vid denna tid. År 1927 figurerade fortfarande ”enhets-fronten”, det vill säga kommunisternas samarbete med andra partier eller grupper inom vänstern i specifika syften i kapitalistländerna, på framträdande plats i Kominterns direktiv. Detta år kom dock de båda mest omskrivna experimenten i ”enhetsfrontstaktik”, det kinesiska kommunistpartiets allians med Kuomintang och den engelsk-ryska fackföreningskommittén, till korta under skymfliga förhållanden. De parter som man hade sökt samarbeta med i dessa företag fördömdes som förrädare; och enhetsfronten i den betydelse som man dittills lagt in i begreppet övergavs i tysthet. Brytningen kom precis när de sovjetiska förbindelserna med västvärlden kraftigt förvärrats, när fruktan för krig hade gripit de sovjetiska ledarna; och en vändning till vänster inom Komintern tycktes vara ett naturligt resultat av sammanbrottet för förlikningstaktiken i sovjetdiplomatin liksom för kommunistpartiernas relationer till andra vänsterpartier i kapitalistländerna. Att Stalin nu, sedan han besegrat den förenade opposi-tionen, var på väg åt vänster i inrikespolitiken och förberedde sig för sammandrabbningar med Bucharin och högeravvikarna var ett sammanträffande som passade bra in i samma bild.

Från och med 1928 bestämde denna nya linje utvecklingen inom Komintern. Erkännandena av att kapitalistländerna hade uppnått en fas av ”stabilisering”, om än ”tillfällig”, ”relativ” och ”instabil”, kom mer sällan och mer ovilligt. Klassmotsättningarna började bli allt skarpare; ”klass mot klass” var ett av den nya periodens slagord. Enhetsfronten tolkades som ”en enhetsfront nerifrån”, vilket innebar samarbete med de djupa leden inom de socialistiska och socialdemokratiska partierna för att störta deras korrumperade och förrädiska ledare. Komin-terns sjätte kongress som samlades i juli 1928 – den första på fyra år och den längsta någonsin – redovisade tre perioder i organisationens historia. Den första omfattade den kraftiga revolutionära jäsningen 1917-1921, den andra kapitalismens återhämtning 19211927. Den tredje perioden, som inleddes av den sjätte kongressen, var den där kapitalismens ständiga motsättningar förkunnade dess förestående nergång och öppnade nya utsikter till revolution. Kommunismens värsta fiender var nu de ständigt förhalande socialdemokraterna. Den tyske delegaten kallade dem rent ut för ”social-fascister”. Kongressens resolution lade fast att de hade vissa kontaktpunkter med fascismens ideologi; och Kominterns nya program, som antogs av kongressen, jämställde socialdemokratin och fascismen som borgerlighetens dubbelagenter. Medan kongressen sammanträdde styrde Litvinov försiktigt sovjetregeringen mot en anslutning till Kelloggpakten, som tillkännagavs före kongressens slut. Ingen delegat från det ryska partiet nämnde pakten vid kongressen. Den angreps dock av ett flertal delegater från andra partier och av kommunistpressen i västländerna och betecknades som en hycklande

mask för imperialistisk aggression; och en av kongressens resolutioner innehöll, utan att nämna pakten, en ironisk referens till ”avskaffande av krig” (inom citationstecken) som exempel på ”den officiella pacifism med vilken kapitalistregeringarna maskerar sina manövrer”. Varje uppenbar skiljaktighet mellan regeringens och Kominterns politik förklarades troligen med osäkerhet eller olösta meningsskiljaktigheter mellan sovjetledarna. Men när allt kom omkring följde man båda dessa linjer sida vid sida och Narkomindel och Komintern gick sina respektive vägar utan någon känsla av oförenlighet mellan dessa.

Bucharins fall var en oväsentlig faktor i utropandet av ”den tredje perioden” år 1928. Hans gräl med Stalin rörde sig främst om ekonomiska frågor. Men hans ämbetsutövning i Komintern hade förknippats med enhetsfrontens förlikningspolitik; och sedan han fallit i onåd svängde pendeln kraftigt över i motsatt riktning. Man lade fram en diagnos om en ”objektivt revolutionär situation” i de främsta kapitalistländerna, redan innan utbrottet av den världsomfattande ekonomiska krisen skänkte en viss trovärdighet åt påståendet. Det revolutionära klasskriget var alla kommunistpartiers främsta plikt. Termen ”social-fascistisk” som uppfunnits i Tyskland, tillämpades nu på alla ”reformistiska” partier inom vänstern; att sträva efter eller att acceptera någon kompromiss med dem var att göra sig skyldig till ”opportunism” och ”högeravvikelse”. Detta var ålägganden som besvärade kommunistpartierna i Västeuropa. I Storbritannien och Frankrike kunde de dock inte förhindra ett visst förtäckt kommuniststöd åt labour- och socialistkandidaterna i valen. Det var i Tyskland som de tillämpades med största stränghet och med de mest katastrofala resultaten. Det stöd som de tyska socialdemokraterna givit Locarnopakten samt den tyska politikens västliga inriktning ådrog dem sovjetregeringens och Kominterns oförsonliga fiendskap. Klyftan kvarstod mellan de tyska kommunistiska och socialdemokratiska partierna, och visade sig senare alltför djup för att överbryggas ens av den förestående faran i form av Hitlers maktövertagande.

Brytningen med övriga vänsterpartier utgjorde ett mördande slag åt bruket att organisera internationella ”fronter” där icke-kommunister inom vänstern inbjöds att samarbeta med kommunisterna för att befordra gemensamma intressen. Münzenberg, den oförtrutne och mångsidige tyske kommunisten som stödde och ledde dessa försök, tvingades vid Kominterns sjätte kongress att hålla ett försvarstal för att visa att dessa aktiviteter hade ”ingenting gemensamt med 'opportunistisk politik' eller 'högeravvikelse'”. Verksamheten var dock svårförenlig med det ohejdade skymfandet av socialdemokratin som nu var regel inom kommunistpartierna. Ingenting annat än en strikt tillämpning av Kominterns linje kunde accepteras. Till och med den en gång så framgångsrika Ligan mot imperialism tynade bort i det nya klimatet; och det visade sig omöjligt att återuppliva den spontana entusiasm som funnits vid dess konstituerande kongress år 1927. När Ligans andra – och sista – kongress samlades två år senare i Frankfurt, behärskades denna fullständigt av en sovjetisk delegation, och de icke-kommunistiska sympatisörerna dök inte upp eller försvann i periferin. Det internationella förbundet Sovjetunionens vänner, som bildades vid revolutionens tioårsfirande i Moskva i november 1927, blev lika kortlivat och levde endast kvar i Storbritannien längre än på andra håll. Den sista av de på ytan icke partibundna demonstrationerna under Kominterns egid var en antifascistisk kongress som hölls i Berlin i mars 1929.

En naturlig följd av den nya hårda disciplinen inom Komintern var genomförandet av strängare ordning inom kommunistpartierna. Alltsedan 1924, då bolsjeviseringen av de utländska partierna utropades till mål, hade Komintern då och då försökt påverka valet av ledare inom dessa partier. Efter 1928 blev dessa ingripanden direkta och regelbundna. Under hösten detta år beslöt det tyska partiets centralkommitté till följd av en finansskandal att avsätta sin ledare Thälmann, som hade vunnit sin ställning till stor del på grund av stöd från Moskva. Kominterns myndigheter lade in sitt veto mot beslutet och såg till att det återkallades. I början av 1929 löste Komintern en långvarig splittring i det polska partiet genom att föra till ledningen den grupp som lydigast följde dess befallningar; och de dåvarande

ledarna för det amerikanska partiet uteslöts plötsligt efter personligt ingripande av Stalin. Liknande förändringar genomfördes mer varsamt inom de franska och brittiska partierna. Ett inslag ide flesta av dessa förändringar var en ny betoning vid valet av ledare av att dessa skulle ha ett oantastligt arbetarklassursprung – Thälmann i Tyskland, Thorez i Frankrike, Pollitt i Storbritannien – som verkade stämma överens med den vänsterinriktning som nu rådde inom Komintern och som var en reaktion mot de bekymmer som orsakats i det förflutna av oliktänkande intellektuella. Arbetare visade sig i allmänhet fogliga i detta avseende. Även om de nya ledarna generellt betecknades som kommande från vänstern och de som de ersatte fördömdes som högerinriktade, var det främsta kriteriet för de nya utnämningarna en direkt och osviklig undergivenhet gentemot direktiven från Moskva.

Detta framkallade emellertid ytterligare ett dilemma. Kominterns beslut vari själva verket det ryska partiets beslut. De kunde, vilket också skedde, föreläggas de utländska partierna, men det skedde till priset av att man stötte bort ett allt större antal arbetare i de berörda länderna, som inte längre fann sig i egensinniga och ibland klart olämpliga diktat från en avlägsen och främmande makt. Mot slutet av 1920-talet upplevde den kommunistiska rörelsen i västländerna en nergång i antal och inflytande, och drog allt färre sympatisörer till sig. De brittiska och amerikanska partierna hade inget stöd bland massorna. I Tyskland, Frankrike och Tjeckoslovakien hade kommunistiska masspartier splittrat arbetarrörelsen men fick aldrig herraväldet över denna. På alla håll orsakade stärkandet av banden mellan partiledarna och Moskva en försvagning av greppet över medlemsleden. Det var först när Moskvas politik radikalt ändrades vid mitten av 1930-talet som man kunde hämta upp dessa förluster.

Den viktigaste händelsen i de sovjetiska förbindelserna med andra länder under senare hälften av 1929 ägde rum i Fjärran Östern. Under två år efter bakslaget 1927 var den sovjetiska regeringen utestängd från varje delaktighet i kinesiska angelägenheter; och det kinesiska kommunistpartiet inskränkte sig till spridda underjordiska grupper i ett fåtal viktigare städer. I december 1927 försökte sig de små resterna av partiet efter påtryckningar från Moskva på en militärkupp i Kanton. Den blev ett sorgligt misslyckande och ledde till ytterligare massakrer på kommunister och sympatisörer. Omkring denna tidpunkt samlade den kommunistiske bondeledaren Mao Tse-tung och den kommunistiske generalen Chu Teh en liten styrka av flyende och jordlösa bönder på några tusen man i ett avlägset och otillgängligt bergsområde i sydvästra Kina; och ett år senare började de utsträcka sin myndighet över den omkring-liggande landsbygden och upprätta bondesovjeter. Mao hävdade en formell lojalitet gentemot partiet och Komintern. Han gick dock sina egna vägar och hade föga samröre med övriga partiledare, vilka misstrodde en rörelse som satte sin lit till en revolution bland bönder på landsbygden i stället för arbetare i städerna. Under tiden utvidgade Chiang Kai-shek, som inte i någon grad minskat sin fientlighet gentemot de kinesiska kommunisterna och Sovjet, den Nankingbaserade nationalistregeringens makt till att omfatta större delen av Kina. Chiang Tso-lin, krigsherren i Manchuriet, dödades sommaren 1928; och mot slutet av året träffade Chiang en överenskommelse med Chiangs son och efterträdare om ett återförenande av Kina under Kuomintangs fana, fast med bevarat självstyre för de norra provinserna.

De norra provinserna som gränsade till sovjetiskt territorium hade länge varit en källa till oro i Moskva. Här hade den ost-kinesiska järnvägen, TjER, som byggts av den förrevolutionära ryska regeringen på kinesiskt territorium och som ägdes av denna, länge varit ett stridsäpple mellan de båda länderna. En diplomatisk överenskommelse om kinesisk representation i dess styrelse förhindrade inte en följd av kriser angående kontrollen över järnvägen. Ett relativt lugn hade dock rått under tre års tid då de kinesiska myndigheterna våren 1929 gjorde ett antal mindre angrepp mot linjen. Den 27 maj genomförde de en razzia mot det sovjetiska konsulatet i Harbin, högkvarteret för TjER, och arresterade tjänstemän och beslagtog papper – en kopia i liten skala av razzian mot den sovjetiska ambassaden i Peking två år tidigare. Uttalanden från Nanking ställde det utom allt tvivel att angreppen hade inspirerats av Chiang

Kai-shek och utgjorde bara det första steget mot övertagandet av järnvägen. Den 10 juli tog de kinesiska myndigheterna slutligen hand om järnvägsanläggningarna, stängde den sovjetiska handelsdelegationen och andra sovjetorgan i Manchuriet, arresterade den sovjetiske järnvägschefen och utvisade honom tillsammans med 60 andra sovjettjänstemän från kinesiskt territorium. Sedan den sovjetiska regeringen förgäves framfört sina protester mot dessa egenmäktiga åtgärder, drog den tillbaka sin personal från TjER, inställde järnvägsförbindelserna med Kina och krävde ett återkallande av samtliga kinesiska tjänstemän i Sovjet.

Chiang Kai-shek hade antagit att den sovjetiska regeringen, liksom 1927, skulle protestera högljutt men inte kunna eller vilja gå längre. Detta var en allvarlig felberäkning. De sovjetiska intressena i centrala Kina hade aldrig varit av någon större omfattning och ingenting kunde göras för att försvara dem; nederlaget 1927 hade varit förnedrande men inte katastrofalt materiellt sett. Men att göra avkall på Rysslands historiska ställning i Manchuriet och att överge järnvägen som hade byggts med ryskt kapital av ryska ingenjörer, och som var en direkt förbindelselänk med Vladivostok, den enda sovjetiska hamnen vid Stilla havet, skulle ha varit ett mördande slag. Dessutom hade nu Röda armén byggts upp till en effektiv krigsmakt. Den var inte utrustad för ett större krig, men sedan Japan hade antytt sin neutralitet i det pågående grälet, kom den att utgöra en mer än jämbördig motståndare till de illa underhållna och illa disciplinerade kinesiska manskap som hade bekämpat varandra på kinesisk mark. Chiang tycks också ha antagit att västmakterna skulle visa sig lika positiva till hans manövrer mot Sovjet år 1929 som de hade varit två år tidigare. Det var ytterligare en felbedömning. Fruktan för kommunismen hade lagt sig och den brittiska labourregeringen var på väg att återuppta förbindelserna med Sovjet. Chiangs aggression föreföll vara ytterligare ett fall av någonting som västmakterna alltför väl kände till vid det laget – kinesiska krigsherrars brott mot utländska fördragsrättigheter; och för första gången vägde de västerländska sympatierna över åt Sovjets håll.

Sovjetregeringen vägrade ihärdigt att förhandla på någon annan grund än ett totalt återkallande av de åtgärder som vidtagits den 10 juli och ett återupprättande av den sovjetiska myndigheten över TjER. I augusti utnämndes Blutjer till befälhavare över en förstärkt armé i öster. Sporadiska räder över gränsen visade den växande otåligheten från Sovjets sida; och i november, då dessa nålstick inte visat sig ha någon inverkan på de kinesiska myndigheterna, gjorde Röda armén en längre räd in på kinesiskt territorium, skingrade de lokala kinesiska styrkorna och erövrade två mindre städer. Denna gång tog man notis om varningen, och underhandlingarna satte igång på allvar. Den 22 december undertecknades ett protokoll som återinrättade den sovjetiske direktören för TjER samt övriga sovjettjänstemän, återupprättade status quo ante och hänsköt stridsfrågor till en framtida konferens. Röda armén hade visat de kinesiska krigsherrarnas sviktande makt. Sovjetunionen hade framträtt som en militär och diplomatisk stormakt i Fjärran Östern och hade upprättat en intressegemenskap med västmakterna. Detta var en vändpunkt i de sovjetiska förbindelserna med omvärlden.

Det utspridda, förföljda och missmodiga kinesiska kommunistpartiet tog ingen del i dessa händelser. Enligt instruktioner från Komintern antog dess centralkommitté slagordet ”Försvar av Sovjetunionen” och trappade upp sina fördömanden av Nankingregeringen. Det som i Moskva sågs som ett iögonfallande hot mot den sovjetiska säkerheten uppfattades emellertid av vissa patriotiska kineser som en manöver för att befria det kinesiska territoriet från utländsk, det vill säga sovjetisk, kontroll. Chen Tu-hsiu, som hade avsatts från ledande ställning i partiet efter katastrofen 1927, uteslöts nu ur partiet för att ha givit luft åt denna besvärande uppfattning och utropade sig därefter till anhängare av Trotskij. Här liksom på andra håll lyckades Komintern upprätthålla disciplinen, men man kunde inte blåsa nytt liv i de försvagade partileden, vars maktlöshet i de centra som städerna utgjorde inte längre kunde döljas. Det var bara Mao Tse-tungs bondehär och de lokala sovjeter som stöddes av denna som kunde skryta med någon framgångsrik revolutionär verksamhet. Men dessa bedrifter

inskränkte sig till ett avlägset hörn av Kina, och i bästa fall gav ledarna en hycklande läpparnas bekännelse till partistyret och Komintern. Även om den kinesiska kommunist-rörelsen hade hämtat inspiration och föredöme hos den ryska förebilden, överlevde den och skulle slutligen segra i en form som inte planerats och som misstroddes i Moskva.

19. Återblick på revolutionen

När Lenin i aprilteserna förkunnade att februarirevolutionen 1917 inte var enbart en borgerlig revolution utan markerade en övergång under arbetarnas och fattigböndernas ledning till den eftersträvade framtida socialistiska revolutionen, var detta ett lyhört gensvar på de förvirrade förhållanden som rådde vid hans återkomst till Petrograd. Det ryska borgerskapet, som var svagt och föga utvecklat jämfört med sin västerländska motsvarighet, hade varken den ekonomiska styrka eller den politiska mognad, varken den självständighet eller den inre sammanhållning som behövdes för att ta makten. Å andra sidan var uppfattningen om ett förbund mellan proletariatet och bourgeoisin för att slutföra den borgerliga revolutionen ingenting annat än en myt. När väl proletariatet blivit en verksam kraft skulle det aldrig kunna upprätta en borgerlig regim vars funktion skulle vara att exploatera arbetskraften. Borger-skapet kunde inte heller tänkas sluta förbund med ett proletariat vars slutgiltiga funktion skulle vara att förinta bourgeoisin. När Lenin försökte undkomma detta dödläge genom att ålägga proletariatet, med stöd av fattigbönderna, bördan att både fullborda den borgerliga revolutionen och att sätta igång den socialistiska revolutionen, gjorde han det säkert i god tro. Han uppfattade det inte så att han övergav den marxistiska planen som omfattade två skilda och på varandra följande revolutioner, utan att han anpassade denna till de speciella omstän-digheter som rådde. Denna lösning, som blev oktoberrevolutionens program, hade dock sin svaga punkt. Marx hade föreställt sig en socialistisk revolution som utvecklades på grund-valen av kapitalism och en borgerlig demokrati som upprättats av en föregående borgerlig revolution. I Ryssland var denna grundval rudimentär eller saknades helt. Lenin tänkte sig i stället en uppbyggnad av socialismen i ett ekonomiskt och politiskt underutvecklat land. Här fanns ett dilemma som kunde undvikas bara så länge man antog att revolutionen skulle bli internationell, att även det europeiska proletariatet skulle resa sig mot sina kapitalistiska herrar och skapa de förutsättningar för framsteg mot socialismen som Ryssland i sin isolering saknade. En socialism som upprättats genom revolution i ett land där proletariatet i sig var ekonomiskt efterblivet och antalsmässigt svagt var inte, och kunde inte vara, den socialism som förkunnats av Marx och Lenin, vilken var ett resultat av en revolution bland det förenade proletariatet i de ekonomiskt framskridna länderna.

Därför hade den ryska revolutionen redan från början en tvetydig hybridkäraktär. Marx förkunnade att embryot till det borgerliga samhället hade bildats inom ramen för det feodala systemet och redan var moget då den borgerliga revolutionen intog maktens tinnar. Man antog att någonting liknande skulle inträffa med det socialistiska samhället före den socialistiska revolutionens seger. I ett avseende – men bara i detta enda uppfylldes förväntningarna. Industrialisering och teknologisk modernisering, som stod högt upp på prestationslistan i det kapitalistiska samhället, var också viktiga förutsättningar för socialismen. Långt före 1914 hade de kapitalistiska ekonomierna i västvärlden börjat överskrida gränsen tör produktion i liten skala av enskilda företagare, i stället satsat på produktion i storskaliga enheter som kommit att dominera det ekonomiska livet, och därigenom med eller mot sin vilja blivit inblandade i den politiska maktutövningen. Kapitalismen var i sig på väg att sudda ut gränsen mellan ekonomi och politik, bana väg för ett slags centraliserad styrning och lägga den grund på vilken det socialistiska samhället kunde byggas.

Denna händelseutveckling nådde en höjdpunkt under första världskriget. Lenins studium av den tyska krigsekonomin inspirerade honom till ett uttalande sommaren 1917 om att ”den statliga monopolkapitalismen är den mest fullständiga materiella förberedelsen för

socialismen”; och några veckor senare tillade han något förfluget att ”den materiella, ekonomiska hälften” av socialismen hade förverkligats i Tyskland ”i form av statlig monopolkapitalism”. Motsättningarna inom kapitalismen hade redan inom den kapitalistiska ordningen lett till ett embryo till den sovjetiska planhushållningen. Detta har fått vissa kritiker att beskriva det som uppnåddes under den sovjetiska planeringen som ”statskapitalism”. Det är dock en ohållbar uppfattning. En kapitalism utan företagare, utan arbetslöshet och utan en fri marknad, där ingen klass tar hand om det mervärde som produceras av arbetaren, och där vinster spelar en rent underordnad roll, där priser och löner inte är underkastade lagen om tillgång och efterfrågan, är inte en kapitalism i ordets reella mening. Den sovjetiska planhushållningen sågs överallt som en utmaning riktad mot kapitalismen. Den var ”den materiella, ekonomiska hälften” av socialismen och var ett av revolutionens främsta resultat.

Om det emellertid skulle vara dumt att förvägra denna prestation beteckningen ”socialistisk”, skulle det vara lika felaktigt att låtsas som om den utgjorde ett förverkligande av Marx' ”fria förbund av producenter”, eller av proletariatets diktatur, eller av Lenins övergångsform ”arbetares och bönders demokratiska diktatur”. Den uppfyllde inte heller Marx' krav att ”arbetarnas frigörelse måste vara en uppgift för arbetarna själva”. Den sovjetiska industriella och agrara revolutionen gick helt tydligt in under kategorin ”revolution uppifrån” i och med att den påtvingade partiets och statens samfällda myndighet. Begränsningarna av ”socialism i ett land” avslöjade sig klart. Visionen om ett utbildat och kunnigt proletariat som växte fram inom det borgerliga samhället, liksom borgerskapet hade vuxit fram inom det feodala samhället, hade inte slagit in – och minst av allt i det underutvecklade Ryssland, där arbetarklassen var liten, tillbakahållen och desorganiserad och inte ens hade tillägnat sig något av den villkorliga friheten inom den borgerliga demokratin. Den lilla kärnan av klassmedvetna arbetare spelade en stor roll för revolutionens seger. Men uppgiften att bringa ordning i och att administrera de väldiga territorier som bildade Sovjetrepubliken krävde en mer sammansatt och sofistikerad organisationsform. Stalins parti, en disciplinerad kår som leddes av en liten och hängiven grupp intellektuella revolutionärer, fyllde detta tomrum och kom att styra regimens politik med metoder som efter Lenins död blev alltmer öppet diktatoriska och allt mindre avhängiga av sin proletära grund. Knep som först använts med återhållsamhet under inbördeskrigets känslosvall och prövningar utvecklades gradvis och blev ett omfattande system av utrensningar och koncentrationsläger. Om målen kunde betecknas som socialistiska, så var de medel man använde för att uppnå dem ofta en ren förnekelse av socialismen.

Detta innebär inte att inga framsteg alls skett mot socialismens högsta mål – befriandet av arbetarna från förtrycket i det förgångna och erkännandet av deras jämbördiga roll i ett nytt slags samhälle. Framstegen var dock stapplande och bröts av en serie misslyckanden och katastrofer, undvikliga såväl som oundvikliga. Efter härjningarna och bristsituationen under inbördeskriget följde en kort återhämtningstid där levnadsstandarden både för arbetare och för bönder sakta steg något över armodet under tsartidens Ryssland. Under den tioårsperiod som började 1928 sänktes standarden på nytt under de enorma påfrestningar som industrialiseringen innebar; och bonden fick dessutom genomgå tvångskollektiviseringens fasor. Landet hade knappast återhämtat sig än en gång då det utsattes för ett jordskred i form av ett världskrig, där Sovjet från tysk sida var målet för den långvarigaste och mest förödande offensiven på den europeiska kontinenten. Skräckupplevelserna satte sina spår, materiella såväl som moraliska, på det sovjetiska livet och sovjetledarnas och det sovjetiska folkets sinnen. Det var inte alla lidanden under revolutionens första femtio år som kunde tillskrivas inre orsaker eller Stalindiktaturens järnhand.

Men på 1950- och 1960-talet hade frukterna av industrialisering, mekanisering och långsiktig planering börjat mogna. Det var mycket som fortfarande var primitivt och underutvecklat enligt västerländska mått. Levnadsstandarden hade dock förbättrats avsevärt. Socialvården,

inklusive hälsovård och primär-, sekundär- och högre utbildning, hade blivit effektivare och spridits från städerna ut över större delen av landet. Stalins mest ökända verktyg för förtryck hade oskadliggjorts. Vanliga människors levnadsmönster hade ändrats till det bättre. När man firade femtioårsdagen av revolutionen 1967, kunde man sammanfatta de gjorda framstegen. Under detta halvsekel hade Sovjets befolkning ökat från 145 miljoner till över 250 miljoner; andelen boende i städerna hade ökat från mindre än 20% till dryga 50%. Detta var en enorm ökning i stadsbefolkningen, och de flesta av nykomlingarna var barn till bönder och barnbarn eller barnbarnsbarn till livegna. Den sovjetiske arbetaren och även den sovjetiske bonden 1967 var mycket olik sin far eller farfar 1917. Han kunde knappast förbise vad revolutionen uträttat för honom; och detta uppvägde frånvaron av en frihet han aldrig åtnjutit eller drömt om. Regimens stränghet och grymhet var nog så påtaglig. Men det var å andra sidan dess positiva skapelser också.

Utomlands hade en direkt verkan av ryska revolutionen varit en kraftig polarisering av uppfattningarna i västerlandet åt vänster och höger. För de konservativa var revolutionen ett spöke, och för de radikala en ledstjärna. Det var tron på denna grundläggande dikotomi som ledde till Kominterns grundande. Men i den internationella revolution som Marx och Lenin tänkt sig som en massrörelse inom det enade europeiska proletariatet, kunde ingen marxist ha krävt någon framstående roll för den svaga ryska kontingenten. När den europeiska revolutionen inte förverkligades, och när socialism i ett land blev till officiell ideologi för det ryska partiet, ledde det allt starkare kravet på behandlingen av Sovjet som ett föredöme för socialistisk prestation och av Komintern som vilorum för den socialistiska ortodoxin till en ny polarisering mellan öst och väst inom vänstern. Kommunister och västerländska socialdemokrater eller socialister stod emot varandra, först som misstrogna bundsförvanter, sedan som öppna fiender – ett förhållande som i Moskva på ett missvisande sätt tillskrevs svekfulla ledare. Det var ett symtom på klyftans vidd att man inte kunde finna något gemensamt språk. Som den från och med 1924 uppfattades i Moskva var den internationella revolutionen en rörelse dirigerad ”uppifrån” av en institution som hävdade att den handlade i det enda proletariats namn som hade genomfört en segerrik revolution i sitt eget land; och en naturlig följd av denna nyorientering var antagandet, inte bara att de ryska ledarna hade monopol på kunskap och erfarenhet om det sätt på vilket en revolution kunde genomföras, utan också att den internationella revolutionens första och allt överskuggande uppgift var att försvara det enda land där man verkligen hade genomfört revolutionen. Båda dessa antaganden, och den politik och de handlingar som dikterades av dessa, visade sig helt omöjliga att acceptera för majoriteten av arbetarna i Västeuropa, som uppfattade sig som långt mer avancerade, ekonomiskt, kulturellt och politiskt, än den underutvecklade ryska motsvarigheten, och som inte kunde blunda för de negativa sidorna av sovjetpolitiken. Framhärdandet i denna politik förde i de västerländska arbetarnas ögon bara vanära över myndigheterna i Moskva, över de nationella kommunistpartier som löd under dessa, och slutligen över revolutionen i sig.

Förbindelserna med de icke-kapitalistiska underutvecklade länderna följde ett helt annat förlopp. Lenin var den förste som upptäckte en förbindelselänk mellan den revolutionära rörelsen för befriandet av arbetaren från kapitalistiskt förtryck i de avancerade länderna och befrielsen av efterblivna och förtryckta nationer från imperialisternas välde. Jämställandet av kapitalism och imperialism var ett givande tema i den sovjetiska propagandan och politiken på nästan alla håll i Asien, och fick sin mest dramatiska framgång genom att den stimulerade till den kinesiska nationella revolutionen vid mitten av 1920-talet. Allteftersom Sovjet befäste sin ställning, ökade dess prestige som beskyddare och ledare för de ”koloniala” folken snabbt. Genom revolutionen och industrialiseringen hade landet på ett uppseendeväckande sätt ökat sitt ekonomiska oberoende och sin politiska makt – en prestation som var värd att avundas och efterföljas. Utanför Europa var till och med Kominterns överdrivna krav vettiga. Försvaret av Sovjet upplevdes inte som någon besvärande utväxt av revolutionens program utan innebar i stället försvar av de underutvecklade ländernas mäktigaste bundsförvant i deras

kamp mot de framskridna imperialist-länderna.

Inte heller visade sig de metoder som väckte avsky i de länder där den borgerliga revolutionen var ett historisk faktum, och där starka arbetarrörelser hade vuxit upp inom den liberala demokratins töjbara ram, så helt motbjudande i de länder där den borgerliga revolutionen fortfarande stod på dagordningen, där den borgerliga demokratin var en kraftlös vision och där det ännu inte existerade något mer omfattande proletariat. Där de hungriga och obildade massorna ännu inte hade nått stadiet för revolutionär medvetenhet var en revolution uppifrån bättre än ingen revolution alls. Medan den jäsning som den ryska revolutionen förorsakade i de framskridna kapitalistländerna främst var destruktiv och inte gav någon konstruktiv modell för revolutionär verksamhet, visade den sig i de underutvecklade icke-kapitalistiska länderna slagkraftigare och mer produktiv. Den revolutionära regim som till stor del genom egen ansträngning och utan hjälp utifrån hade upprättat sin status som industriell stormakt åtnjöt ett anseende som gjorde den till en naturlig ledare för en resning i de underutvecklade länderna mot den västerländska kapitalismens världsherravälde, vilket före 1914 hade varit så gott som obestritt; att detta anseende i västerländska ögon hade en del fläckar, var i det sammanhanget någonting ovidkommande. Genom resningen i den underutvecklade icke-kapitalistiska världen blev revolutionen en förnyad utmaning mot de kapitalistiska stormakterna vars potential ännu inte är uttömd. Nittonhundrasjutton års ryska revolution förverkligade inte på långt när de mål den satt upp åt sig själv eller de förhoppningar den födde. Dess meriter blev fläckade och tvivelaktiga. Men den har varit en källa till mer djupgående och mer varaktiga återverkningar över hela världen än någon annan händelse i modern tid.

Lästips

Historiska arbeten

Av E H Carr finns ett stort antal böcker och bokutdrag på marxistarkivet, se: Texter av Edward H Carr

Andra författare:

Kenth-Åke Andersson: Utvecklingen i Sovjet och Moskvarättegångarna

Pierre Broué: Tyskland 1921: Marsaktionen och Den tyska revolutionen 1923

Isaac Deutscher: Ryssland efter Stalin. Del 1 – Bokslut över en era och E H Carr som den bolsjevikiska regimens historiker.

Harold Isaacs: Den kinesiska revolutionens tragedi (främst om åren 1926-27)

Moshe Lewin: Bönderna och sovjetmakten: 1928-1930. Om kollektiviseringen i Sovjet.